

ISSN 1407 – 2157

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
ZINĀTNISKIE RĀKSTI

ACTA UNIVERSITATIS LATVIENSIS

638

**VALODA UN LITERATŪRA
KULTŪRAS APRITĒ**

**LANGUAGE AND LITERATURE
IN CONTEXT OF CULTURE**

University of Latvia
Faculty of Education and Psychology
Department of Methodology of Teaching
Latvian Language and Literature

**LANGUAGE AND LITERATURE
IN CONTEXT OF CULTURE**

Scientific papers
Volume 638

Riga 2001

Latvijas Universitātes
Pedagoģijas un psiholoģijas fakultātes
Latviešu valodas un literatūras
mācību metodikas katedra

**VALODA UN LITERATŪRA
KULTŪRAS APRITĒ**

Zinātniskie raksti
638. sējums

LUB

Rīga 2001

Valoda un literatūra kultūras apritē: LU Zin. raksti Zin. red.
K. Pokrotniece. – R.: LU, 2001. – 191 lpp.
ISSN 1407-2157

Tradicionālais LU Pedagoģijas un psiholoģijas fakultātes Latviešu valodas un literatūras mācību metodikas katedras veidotais rakstu krājums šoreiz ir triju augstskolu – Latvijas Universitātes, Daugavpils Pedagoģiskās universitātes un Šauļu universitātes mācībbspēku sadarbības rezultāts. Publicētie raksti balstās uz referātiem, kas tika nolasīti katedras ikgadējā konferencē "Dzimtā valoda un literatūra kultūras apritē" 2000. gadā.

Krājums sastāv no trim daļām. Pirmajā daļā ietverti raksti par dažiem aktuāliem valodniecības un valodas politikas jautājumiem. Otrajā daļā ievietotas literatūrzinātniskas apceres par mākslinieciskā laika un telpas, par mākslinieciskās formas elementiem un to izpausmēm atsevišķu autoru darbos, par dekadenci kā kultūrvēsturisku fenomenu un šī jēdziena vēstures iztirzājumu vācu un franču literatūrzinātnē. Rakstu krājuma trešā daļa veltīta dažiem mācību metodikas un pedagoģijas vēstures jautājumiem.

Rakstu krājums domāts studentiem, skolotājiem, augstskolu docētājiem, zinātniekiem un visiem interesentiem.

Redakcijas kolēģija

Dz. Bonda (Ohaijo Universitātes profesore, Dr. philol.), T Fennels (Dienvidaustrālijas Flindersa Universitātes profesors, Austrālijas Humanitāro zinātņu akadēmijas loceklis, LZA ārzemju loceklis), A. Kopeloviča (LU profesore, Dr. habil. paed.), J. Kursīte (LU profesore, LZA akadēmiķe, Dr. habil. philol.), V. Kuzina (RPIVA asociētā profesore, Dr. philol.), D. Markus (LU profesore, LZA akadēmiķe, Dr. habil. philol.), K. Župerka (Šauļu Universitātes profesors, Dr. habil. philol.).

Recenzenti

Lietuviešu valodas institūta profesors Dr. habil. philol. **Aksels Holvuts**
(A. *Holvoet*)

LU profesors Dr. habil. philol. **Broņislavs Tabūns**

SATURS

M. Arāja (Rīga). Leksēmu “runāt” un “dziedāt” adverbālā apkaime	7
И. Диманте (Рига). Адвербиальная транспозиция в сравнительном аспекте	11
J. Grigorjevs (Rīga). Akustiskās fonētikas iespējas latviešu valodniecībā	19
D. Markus (Rīga). Latviešu fonoloģija: iestrādes un perspektīva	25
М. Михалишина (Познань). Названия цвета в латышском и польском языках	33
Й. Паужа (Шауляй). Об ассоциативном эксперименте со словами стимулами <i>юноша, девушка, муж, жена</i>	48
J. Valdmanis (Rīga). Sociolingvistiskais klimats Latvijā	52
M. Āboltiņa (Rīga). Poētiskā aploce Raiņa dzejoļu krājumu mākslinieciskajā veidojumā	59
M. Burima (Daugavpils). Cilvēks daba mīts K. Hamsuna romānā “Pāns” un J. Akuratera stāstā “Kalpa zēna vasara”	65
J. Kastiņš (Rīga). Dekadence kā kultūrvēsturisks un literatūrzinātnisks jēdziens	74
I. Kupšāne (Daugavpils). Dzimtenes toposs G. Janovska romānā “Uz neatgriešanos”	83
Ē. Muša (Rīga). Imanta Ziedoņa epifānijas un dzeja vērtību aspektā	91
R. Rinkēviča (Daugavpils). Laika zīmes Vika pasakās	105
I. Stikāne (Rīga). Laiks Valda Rūmnieka “Ozola grāmatā”	112
R. Vilciņš (Rīga). Mīlas un nāves divsavienotnes (-ības) atveids A. Grīna romānā “Dvēseļu putenis”	118
D. Ausekle (Rīga). Daiļdarba analīze skolā: detaļas funkcijas literārā darbā	131

V. Bartkevičienė (Šauliai). Bendrojo išsilavinimo standartai ir tipinių užduočių atranka pradinukų lietuvių kalbos testui	136
N. Bražiene (Šauji). Sākumklašu skolēnu kreatīvuma attīstīšana, lasot un sacerot pasakas	144
М. Гаврилина, О. Филина (Рига). К проблеме лексической компетенции учащихся школ с русским языком обучения	151
В. Каļķе (Rīga). Literāta Bebru Jura dzīve un pedagoģiskā darbība	161
L. Lukošūnienė (Šauliai). Pradinių klasių mokinių kalbos etiketo, vieno iš bendravimo komponentų, ugdymo teorinis pagrindas	168
L. Mykolaitienė (Šiauliai). Kai kurie lingvistiniai ir didaktiniai pasakojimo ypatumai	183

Maija ARĀJA

Latvijas Universitāte

LEKSĒMU “RUNĀT” UN “DZIEDĀT” ADVERBĀLĀ APKAI ME

Šī raksta pamatā – vēlme pievērst uzmanību latviešu valodas bagātājam izteiksmes iespējām, izmantojot adverbus.

No sinonīmu kopuma ar nozīmi 'paust ar valodas skaniskajiem līdzekļiem' – *runāt, mēļot, tērgāt, tērgot, tērzēt, vērpt (valodas), valodot, čalot, čalināt, čivināt, bērt (valodu), šķilt (valodu), skaldīt (valodu), tecināt (valodu), čukstēt, bubināt, dudināt, dūdot, gulgot, ūbot, ducināt, tītināt, žubināt, dvest, pīkstēt, bērt, švikstēt, dārdināt, plaisīties, burkšķēt, vāvuļot, vervelēt, vilkt, dziedāt, pātarot, ņurdēt, rūkt, pukstēt, pamparēt, purpināt, daudzināt, skandināt, tinkšķēt, zvanīt, kladzināt, kalt (ausis), leijerēt, deldēt (mēli), vārstīt (muti), dzesēt (muti), murgot (aplam), žvakstēt* (Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca 1998: 344) šajā rakstā aplūkots tikai vārds “runāt”, kam reģistrēta visbagātākā adverbu piesaiste.

Leksēmas “runāt” apkaime veido adverbi: *apkājām* (I 93); *apkājēm* = *apkājām*: *a. vien runā – nesaka taišņi priekšā* (P I 90); *apkāļi* (I 90); *apkorām, apkorēm, apkorņus* (I 97); *apmalām* (I 105); *aplamēm* (P I 97); *aplīk, aplīku* (I 102), *aplīkšu* (I 102), *aplinkus* (P I 98); *apraustam* (P I 108); *aptirām* (I 131) – bez izlocīšanās runāt; *āriski* (I 242); *asprātīgi* (I 144); *atkājām* (P I 147) – apkārt, netieši runāt; *ātri* (III 560); *bezgodīgi* (I 283); *broliski* (P I 247); *damīgi* (I 436); *dedzīgi* (I 451); *dikti* (III 560), *dzedri* (I 539); *ērdavi* (P I 372) – pilnā balsī; *garu garām* (P I 386); *grīni* (I 657); *grūdeniski* (I 667); *grūti* (I 669); *ilgi, ilgi* (LLVV 6 [2] 718); *iztirām* (I 818) – viņš tā iztirām vien ar mani runāja; *jēliski* (P I 564); *kursisku* (II 325); *kliedziski* (PI 620); *kušām* (P I 680); *užīkgi* (II 331); *ķebiski* (P I 692); *ķērciski* (II 375); *latvisku* (P I 722) – runāt pa latviskam vai latvisku; *latviskus* (I 425); *lieliskai* = *lieliski* (P I 754) – skaļi runāt; *maleniski* (II 557); *mazcienīgi* (P I 787); *maziski* (II 572); *muļķiski* (P I 831); *mūsējādi* (II 679); *neapcerīgi* (P II 9); *nekauniski* (II 718); *neprātīgi*

(II 728); *ņaudeniski* (II 896); *pačuksteniski* (III 14); *pakrieviski* (P II 145); *paraudus* (III 87); *paslepš* = *paslepšu* (P II 174); *paslupski* (P II 174); *patapīgi* (III 119); *piņu piņiem* (P II 235) runāt ar dažādiem iepinumiem, juku jukām, varzu varzām; *pilnmutēm* (III 215); *plīsiski* (III 348); *poliski* (III 456); *pussļupstiski* (III 435); *putru putrām* (III 443); *rešņi* (III 514); *saldi* (LLVV 6 [2] 718) pieglaimīgi runāt; *sakarīgi* (III 645); *skaļi* (III 869); *skaļi, izsmejoši* (LLVV 6 [2] 717); *skrīveriski* (P II 511); *slupski* (P II 529); *slupšņi* (III 942); *smalciniski* (III 951); *smalki* (P II 533); *smūdziski* (III 970); *spāniski* (LLVV 7 [2] 80); *spilši* (III 996); *somiski* (III 1139); *sumīgi* “glaimīgi” (P II 602); *šķerdeliski* (IV 34) – rupjā balsī runāt; *slupšķi* (P II 529); *šļupsti, šļupstis, šļupstiski* (IV 75); *šparki* (IV 100) – skaļi; *šūtiski* (IV 108); *švepsteniski* (IV 115); *švipsteniski* (IV 116); *tāmiski* (IV 147); *tāmiskis* (P II 671) – šā tā nevērīgi runāt; *tīteriski* (IV 207) – skaļi un nevienādi runāt; *trūdi* (IV 250) – skumīgi runāt; *toliski* (IV 285); *vāciski* (IV 491); *vācmēlē* (P II 761); *varkšļiski* (IV 480); *vīšu nevīšu runāt* (IV 645); *zemniski* (IV 712); *zobatkarēm* (IV 755).

Līdzīgi ar otru vārdu – “dziedāt” – ‘ar balsi veidot muzikālas skaņas, izpildot melodiju’, kuru ar iepriekš aplūkoto vārdu “runāt” vieno valodas klātbūtne. Kā atzīmē V Greble rakstā “Tautasdziesmas” (Greble 1959: 120), Krišjāņa Barona “Latvju dainu” I sējumā nodaļā par dziedāšanu šim vārdam ir vairāk nekā 50 sinonīmu. Tie lielākoties darināti, pievienojot verba saknei dažādus prefiksus un sufiksus – *aizdziedāt, apdziedāt, atdziedāt, dziedāties, dziedēt, dziedēt, izdziedāt, nodziedāt, padziedāt, pasadzied, pārdziedāt, piedziedāt, sadziedāt, uzdziedāt*. Daļa ir arī citas saknes verbu ar nozīmi ‘dziedāt’ *aplīgot, atlīgot, daiņāt, dīkt, dūzot* (paklusu dziedāt), *ērgelēt, gavilēt, ielīgot, izlocīt (balsi), izskandināt (skaistu dziesmu), lallināt, lēllāt, lēlot, ritināt (dziesmu pūru), rūkt, trallāt, trallināt, tricināt (dziedāt skaļi), taražēt (gausi dziedāt), tuntulēt (nevarīgi dziedāt), tūtot, vāvuļot (neskaidri dziedāt), vīturot* u.c. Te jāpievieno arī *Latviešu valodas sinonīmu vārdnīcā* (1998: 114) minētie sinonīmi – *skandināt, skandēt, ziņģēt, daiņot, līgot, trallināt, trairot, dungot, dundināt, rūkt* (par sliktu dziedāšanu), *dūkt, vilkt* u.c.

No šīs sinonīmu grupas arī vārdam “dziedāt” sastopama visplašākā adverbu piesaiste: *aizsmakusi* (LD 436); *agri, agri* (LD

446); *āriski* (LD 6000, 4); *ārisku* (LD 600, 4); *ar godiņu* (LD 954, 1); *daiļi* (LD 385); *diezgan labi* (LD 900, 1); *dižani* (LD 437, 3); *droši* (813); *dūreniski* (LD I 345); *ērdav'* (LD 388); *ērdi* (LD I 388, 1); *gana labi* (LD 900 var.); *gana skaisti* (LD 900); *gana skaņi* (LD 496, 4); *gauži* (LD 132,1); *gaužu* (LD 132); *grazni* (LD 22); *grezni* (LD 479); *ievilkdami* (LD 333); *izārdīgi* (LD 393); *jauki* (LD 405); *jautri* (LD 841, 2 var.); *jumpraviski* (LD 345); *kau' kā vien* (LD 857); *klusī* (LD 224, 15); *klus lēn* (LFK 1390, 291); *klusī, lēni* (LD I 437, 4 var.); *klusu* (LD 224, 14); *klusu rāmi* (LFK 166, 1754); *koši* (LD 22); *koši, jauki* (LFK 1158, 820); *koši, koši* (LFK 1935, 728); *koši, rāmi* (LD 437 var.); *labi* (LD 287); *lēni* (LD 224, 16); *lēni, gari* (LD I 437, 3); *lēni, lēni* (LD 437); *lēni, lepni* (LFK 1772, 2818); *līgsmi* (LD 981,1); *līksmi* (I 486); *lustīgi* (LD 71); *nekauniski* (LD I 953, 2); *palēkdami* (LD 59); *pašņākdama* (LD 885); *patiesi* (LD 63 var.); *pa godam* (LD 952); *pa puišam* (LD 346); *pa spranciski* (LD 347 [1]); *pa vējam(i)* (LD 508); *pēc Leiīšu* (LD 353); *pēc Skrundiņis* (LD 352); *pēc Ventiņus* (LD 354); *poliski* (LD 600, 5); *porisku* (600, 4); *pret vējiņu* (LD 510); *priecīgi* (LD 71 var.); *puiša balsi* (LD 355); *pulkos* (LD 265, 1 var.); *puriski* (LD 600, 4); *purviski* (LD 600, 4), *rāmi* (LD 357); *rām rām* (LFK 680, 181); *rāmi, rāmi* (LD 437 var.); *ražani* (LD 323); *raženi* (LD 323, 1); *resni* (LD 305); *reši* (LD 326); *rešņi* (LD 341); *rudeniski* (LD 358); *rupi* (LD 341 var.); *rupji* (LD 330); *rupji, rupji* (LD V 359,1); *sav' trejādi* (LD 337); *sebi, sebi* (LD 513); *sēri* (LD 146); *sērīgi* (LD 225); *sīki* (LD 305); *sīvi* (LD 887); *skaikši* (LD 705); *skaisti* (LD 21); *skaisti, skaisti* (LFK 804,1505); *skaļi, skaļi* (LFK 1954, 513); *skaisti, skaņi* (LD V 518, 1); *skaiški* (LD 620); *skaišķi* (LD 516 var.); *skalbi gauži* (LD 133, 4 var.); *skaļi* (LD 424); *skaņāki* (LD 253); *skaņi* (LD 253); *skaņi sēri* (LD 133, 4 var.); *skaņi, skaņi* (LD 437, 5 var.); *smalki* (LD 318); *spalši* (LD 705 var.); *spalži* (III 984); *spilgši = spilgti – dzied spilgšāk!* (III 995); *tatāriski* (LD 600, 5); *tīšām* (LD 59, 1); *uzkliekdami* (LD 359, 2); *vāciski* (LD 600, 5 var.); *varen daiļi* (LD 539 var.); *vēl jaukāk* (LD 697); *ventiniski* (IV 538); *viegli, viegli* (LFK 1638, 5286); *zemi, zemi* (LFK 231, 8946).

Kā vairumam apstākļa vārdu, arī abu šo grupu adverbjiem mūsdienās piemīt īpašība būt divējādās attiecībās pret pamatverbu. Tie dalās vienas piesaistes jeb šauri dislocētos adverbos un adverbos,

kuriem piemīt samērā plašs semantiskais sazarojums. Pirmējie literatūrā mēdz tikt fiksēti reti un galvenokārt ir saprotami tikai konteksta sakarā. Pretstatā – adverbi, kas tiek lietoti runātajā un rakstītajā komunikācijā dažādu darbības veidu tuvākai raksturošanai. Diemžēl arī šīs grupas adverbi pakļauti mūsdienu valodas praksē pastāvošajam nonivelēšanās procesam. Adverbu aktivizēšana aktuāls uzdevums tēlainas un precīzas valodas saglabāšanā.

Saīsinājumi

I–IV Mīlenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca / Redīgējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I–IV sēj. – Rīga, 1923–1932.

P I–II – Endzelīns J., Hauzenberga E. Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha "Latviešu valodas vārdnīcai" I–II sēj. – Rīga, 1934–1946.

LD I–VI Barons K., Visendorfs H. Latvju dainas. I–VI sēj. Jelgava–Petrograda, 1894–1915.

LFK – Latviešu Folkloras krātuve.

LLVV Latviešu literārās valodas vārdnīca. 1.–8. sēj. Rīga: Zinātne, 1972–1996.

Literatūra

Greble V 1959. – Tautasdziesmas // *Latviešu literatūras vēsture*, 1. sēj. – Rīga.

Grīnberga E. Kalnciems O., Lukstiņš G., Ozols J. Pārupe A., Rauhvargers E. 1998. – *Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca*. 3. izd. – Rīga.

SUMMARY

ADVERBIAL MODIFIERS OF THE VERBS "RUNĀT" (TO SPEAK) AND "DZIEDĀT" (TO SING) IN LATVIAN Maija Arāja

The aim of this article is to draw attention to the rich means of expression of the Latvian language in the domain of adverbs. In order to keep the Language as picturesque and accurate as possible, the use of these adverbs should be activated.

Ирина ДИМАНТЕ

Латвийский Университет

АДВЕРБИАЛЬНАЯ ТРАНСПОЗИЦИЯ В СРАВНИТЕЛЬНОМ АСПЕКТЕ

Кратко наречие как часть речи можно было бы охарактеризовать следующими основными признаками: «лексически наречие представляет собой класс знаменательных слов, морфологически оно представляет собой класс неизменяемых слов, синтаксически служит определением действия и качества» (Чурмаева 1989: 6). В словаре Ахмановой предлагается несколько иная формулировка: «часть речи, характеризующаяся категориальным значением признака действия, качества или предмета, грамматической категорией степеней сравнения, синтаксическим употреблением преимущественно в функции обстоятельственных слов и сложной системой словообразовательных соотношений с основными частями речи, т.е. с именем и глаголом» (Ахманова 1966: 251). Уже на основании только этих двух дефиниций можно сказать о возможностях различного подхода в отношении определения частиречного статуса. Кроме того, следует отметить, что степени сравнения свойственны не всем разрядам адverbов, поэтому не могут входить в общую характеристику этой части речи. В целом же является общепризнанным, что наречие имеет все признаки знаменательной части речи, представляющей собой группу слов, которым, несмотря на всё их разнообразие, присущи одинаковые характеристики: общность лексико-грамматической семантики, морфологической специфики и синтаксической функции. Комплекс всех этих параметров отличает адverb от омонимичного транспозитива (исходной, донаречной формы) и транспозита (результативной, отнаречной формы). Т.е. исключение или смена какого-то из этих признаков позволяет говорить уже о другом частиречном статусе лексемы, несмотря на отсутствие внешних, формальных отличий. Это

принципиально важно для понимания в целом нашего подхода к вопросу решения проблемы словообразовательной транспозиции. В то же время для полного постижения этого сложного процесса представляется необходимым освещение вопроса о происхождении самих адвербов. С выходом на сравнительно-сопоставительный аспект это даёт возможность в целом на генетическом уровне объяснить направление словообразовательных изменений и прогнозировать дальнейшую перспективу возможных преобразований. С другой стороны, вопрос о происхождении наречий и обращение к хронологии формирования наречия как части речи связаны и с тенденциями словообразования в целом, и с потенциальными словообразовательными возможностями конкретной структурно-семантической группы наречий, например обстоятельственных.

Большинство «из теорий происхождения наречий не противоречит интерпретации формы наречия как падежа имени существительного или прилагательного» (Чурмаева 1989: 16). В целом можно согласиться с подобным решением этого вопроса, по крайней мере, в рамках определенных обстоятельственных наречий (речь не идёт об отместоимённых или отглагольных адвербах). Зафиксированное в памятниках письменности фонетическое многообразие их финалий весьма однозначно указывает на утраченную парадигму склонения древнего имени. В некоторых случаях это имя может даже сохраняться и в современном языке (ср. наречные формы локативного происхождения в латышском языке и застывшие формы творительного падежа в русском). Первичная транспозиция, т.е. перевод имени в наречную лексему происходит тогда, когда какая-то (предложно)падежная форма в результате семантического сдвига лишается своей падежной семантики, изолируясь от именной парадигмы и нарушая «привычные» грамматические связи. Причём к такому изменению в первую очередь «способны» те именные образования, которые выступают в обстоятельственной функции. Предположительно, что поначалу наблюдался промежуточный период, связанный с постепенной утратой одних падежных форм и постепенным «застыванием» других. Это приводит к «окаменелости», т.е.

неизменяемости сохранившихся словоформ. И если вначале, вероятно, каждая падежная словоформа соответствовала какой-либо конкретной синтаксической конструкции в прямой связи с глагольным управлением, то впоследствии оставшиеся формы стали свободно заменяться одна другой (например: *внутри, внутри, внутре; iekšan, iekšā*) об этом свидетельствуют материалы древнейших письменных источников. Смещение форм показывает, что прежних падежей уже нет, т.к. выбор формы не продиктован глагольным управлением. Это свидетельствует об утрате лексемой падежной семантики, то есть процесс адвербиализации в этом случае можно считать завершённым. Его можно считать окончательно утвердившимся, если в процессе исторического развития само имя и его парадигма были утрачены (например: *против* и *pretim, pretī*), или же претерпели такие фонетические или семантические изменения, что связь их с адвербом выводится лишь генетически (например, как у адвербиальных лексем *ч(е)рез* и *cauri*). Сложнее обстоит дело, когда сохранившееся в языке имя, не утратившее своей парадигмы, является транспозитивом наречия и имеет падежную словоформу идентичную адвербиальной. В этом случае, по справедливому замечанию М. Рудзите, бывает далеко не просто определить частиречный статус подобной лексемы (М. Rudzīte 1960: 209). Речь, в первую очередь, идёт об упомянутых формах творительного в русском и локатива в латышском. Здесь в основу определения части речи ложится синтаксический принцип, который является основополагающим при решении спорных вопросов относительно транспозиционной омонимии.

Сравнивая транспозиционные процессы в русском и латышском языках, следует признать, что несмотря на их идентичность в диахроническом плане – определённый период сохранять за адвербами их уникальную полифункциональность и способность к транспозиции, на синхронном уровне имеются определённые различия, касающиеся особенности системы латышского языка максимально сохранять прежний облик транспозитивов, не усложняя их префиксацией, хотя и допуская в целом ряде случаев оформление формантами типа

суффиксальных. Однако в литературный язык в основном вошли словоформы, не “обременённые грузом” дополнительных аффиксов. Например, в случае конкуренции наречных форм на базе иллатива (*āran, augšan, iekšan, starpan*) и локатива (*ārā, augšā, iekšā, starpā*) в современном языке в большинстве удержались фонетически более экономичные локативные формы, чего, однако, не скажешь об архаизмах или диалектных вариантах. Иллативные формы встречались в функции и наречия и предлога, но только в наиболее ранних памятниках латышской письменности (Nītiņa 1978: 244). В русском языке, наоборот, как правило, остались лишь единичные адвербиальные образования, сохранившие первоначальный облик, не распространённый аффиксальными формантами (например: близ, вне, кроме, между, среди, через). Во многих случаях в процессе конкуренции адвербиальных словоформ – более древней и новой, аффиксальной предпочтение, как правило, отдавалось последней, как получившей за счёт форманта более конкретную семантику. Ср.: *верхъ* *вверх(у)*, *сверх(у)*; *противъ* – *напротивъ*; *утрь* – *внутри* и т.д. И здесь нелишним будет напомнить, что примарные аффиксы – *в, к, с* и проч. – первоначально возникли из предлогов, а впоследствии подсоединялись по аналогии. На данный момент непросто согласиться с традиционной точкой зрения в латышском языкознании, что наречия такого типа, как *pretī, cauri* и т.п. до сих пор находятся в аморфном состоянии и могут выступать в статусе как адверба, так и предлога, кроме того, и *послелога* (курсив наш И. Д.). Эту особенность отмечает в своей монографии о предложной системе латышского письменного языка Д. П. Нитиня: «Такие слова, как *apkārt* ‘вокруг’, *cauri* ‘сквозь’, *garām* ‘мимо’, *līdz(i)с*, ‘вместе с’, *līdzās* ‘рядом’, *pretī* ‘напротив, навстречу’ и др., которые могут совмещать функции наречия и предлога, в зависимости от их роли можно признать предлогообразными наречиями или полупредлогами в сочетании с дательным падежом, или наречными *предлогами*» (И. Д.) (Nītiņa 1978: 243). Поэтому можно допустить, что в дальнейшем не исключён и пересмотр морфологического статуса подобных лексем в синхронном плане с позиций более принципиального подхода с точки зрения определения

категориального значения исходя из синтаксического критерия. Не исключено и признание здесь возникшей в результате транспозиции омонимии, как это имеет место в аналогичном вопросе с переводом наречий в предлоги в русском языке. Тогда, в перспективе, можно было бы говорить не о функциональном многообразии наречий, а о более развитой предложной системе латышского языка.

Резюмируя адвербиальную транспозицию в диахроническом аспекте, можно прийти к некоторым выводам общего характера. Генетически родственные балто-славянские основы, возникшие на базе общей и.-е. платформы, обладали потенциальностью к производству соответствующих именных словоформ, которые, в свою очередь, трансформировались в адвербы. Дальнейшая словообразовательная эволюция связана с транспозицией образовавшихся наречий в предлоги и с последующим делексикализированием наречного или предложного транспозитива, т.е. его переводом в морфему. Характерным для балтийских и славянских отадвербиальных производных является их развитие по определённой типовой четырёхчленной схеме, в которой могут быть совмещены как наречно-предложный вывод, так и наречно-префиксоидный.

Для удобства изложения целесообразно ввести следующее изображение словообразовательных гнёзд в виде ориентированного графа: узлы занимают производные, а рёбра отображают деривационные и транспозиционные связи; общее направление словообразовательной транспозиции задаётся от исходной лингвистической сущности к её конечным узлам; производные дериваты, в зависимости от лексико-грамматической или частиречной принадлежности, обозначаются различными графами (например):

и.-е. основа	*I-E*****→* <u>uer</u> (s)-
балто-славянская именная основа (> <u>vьrh-</u>)	*B-S-----→* <u>virs-</u> / <u>vьrs-</u>
именная словоформа	*N+.....> (сь)верху; <u>virsū</u>
адверб	*A====>сверху; <u>virsū</u>
предлог	*P _____>сверх(y); <u>virs(ū)</u>
префиксоид	*Pr~~~~~>сверх-; <u>virs-</u>

Общий вид схемы:

*I-E ***→*B-S----→*N....>*A====>*P____>*Pr---->
 *----->

Основная схема деривации, конечно же, может усложняться за счёт дополнительных ответвлений, однако, в данном случае представляется целесообразным указать лишь на существенное для транспозиционной эволюции ответвление в наречном узле. Такой в общих чертах является типовая модель транспозиционного словообразования, в которой транспозиция представлена в суженном варианте – в такой её разновидности, как конверсия. Исходя из анализа значительного объёма исследованных материалов и используя в качестве иллюстрации данную линейную схему, можно прийти к заключению, что первая ступень конверсии представлена именной словоформой (примарный транспозитив), вторая – адвербом (примарный транспозит – секундарный транспозитив), третья – предлогом (секундарный транспозит – потенциальный транспозитив). Что же касается завершающего звена этой словообразовательной цепи – префиксоида, то можно заключить, что лишь на данный момент он представлен в качестве конечного результата адвербиальной эволюции (конечный транспозит). Предположительно, что, спустя определённый исторический период, станет возможным говорить об обретении этой морфемой нового, сугубо аффиксального статуса, имеющего определённые отличия от аффиксоида. В связи с этим наблюдаются некоторые предпосылки, характерные в различной степени и для русского, и для латышского языка:

- на данный момент постепенная утрата языком однокоренных лексем, относящихся к знаменательным частям речи, что приводит к выхолащиванию лексического содержания и грамматикализации примарного компонента словоформы и окончательному переводу её в аффикс, соотносящийся только со омонимичной служебной частью речи (ср. *меж-/между-*, *около-*, *ч(е)рез-/ч(е)рес-* и т. д.) – в большей степени характерно для русского языка; в латышском языковом сознании всё же удерживается ассоциативная связь с адвербом (*starp-> starp> starpā*), поэтому среди лингвистов нет единения относительно

статуса примарного компонента у подобных образований (*starptautisks*), т.е. корневая или аффиксальная это морфема;

- в перспективе – возможная утрата прежнего фонетического облика в результате редуции, комбинаторных изменений звуков, наращивания формантов и т.д., ведущая к деэтимологизации и внешнему разрыву с генетически родственными лексемами (как это видно, например, по современным “непроизводным” префиксам *с-*, *к-*, *в-* и т.д.) – допустимо в отношении обоих языков;

- возможное возрастание словообразовательной активности по типовым схемам (по аналогии с префиксоидом префиксального характера *сверх-*, *против(o)-*; *pret-*) предположительно в отношении обоих языков.

Литература

- Ахманова О. 1966. *Словарь лингвистических терминов*. Москва: Советская энциклопедия.
- Чурмаева Н. 1989. *История наречий в русском языке*. Москва: Наука.
- Nītiņa D. 1978. – *Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā*. – Rīga: Zinātne.
- Rudzīte M. 1960. – *Latviešu valodas vēsturiskās gramatikas lekciju konspekts*. – Rīga.

SUMMARY

ADVERBIAL TRANSPOSITION FROM COMPARATIVE PERSPECTIVE

Irina Dimante

Genetically related Baltic-Slavic roots that evolved on the common Indo-European basis possess a potential for making corresponding nominal word forms which consequently are being transformed into adverbs. The further derivational evolution is connected with changing of the new-derived adverbs into prepositions with the consequent delexicalisation of their adverbial

and prepositional transposition leading to the final transformation into a morpheme. It is characteristic to such kinds of derivatives that they are developing according to a definite type three-level scheme where both the adverbial-prepositional branch and prefixoid-adverbial one might be combined.

For the present moment the finishing element of this derivational model, i.e. prefixoid, might be presented as a final product of this adverbial evolution.

Although, there are definite preconditions, which are currently more obvious in Russian than in the Latvian language, in a certain historical situation a possible future transformation of this morpheme might occur giving it a distinguished prefixal status.

Juris GRIGORJEVS

Latvijas Universitāte

**AKUSTISKĀS FONĒTIKAS IESPĒJAS
LATVIEŠU VALODNIECĪBĀ**

Valodas skaņa, tāpat kā citas skaņas dabā, ir svārstību rezultāts. Skaņa ir svārstību izplatīšanās vidē (parasti gaisā), tāpēc tā ir fizikāla parādība, ko var raksturot ar noteiktiem fizikāliem lielumiem (piem., frekvenci, amplitūdu, fāzi u.c.). Akustiskā fonētika ir fonētikas apakšnozare, kuras pētīšanas objekts ir valodas skaņu akustiskās īpašības.

Tāpat kā citām svārstībām, skaņai ir noteikts avots, un tā var tikt pārveidota apkārtējās vides rezonējoši filtrējošo īpašību iedarbībā. Valodas skaņas tiek radītas ar cilvēka runas aparāta starpniecību, kura darbību var salīdzināt ar mūzikas instrumenta darbību. Tāpat kā jebkuram mūzikas instrumentam, arī runas aparātam ir nepieciešams skaņas avots. Par skaņas avotu runā kalpo izelpojamā gaisa svārstības, ko rada, vai nu ar balss saišu svārstību palīdzību sadalot gaisa plūsmu noteikta biežuma pulsos, vai izveidojot šķērslī gaisa ceļā, laužoties gar kuru gaisa plūsma iegūst turbulenta trokšņa raksturu, vai arī apvienojot abus minētos avotus vienas skaņas izrunas vajadzībām. Balss saišu darbību var salīdzināt ar ģitāras stīgas strinkšķināšanu šajā procesā rodas cikliski atkārtujošās gaisa svārstības. Mainot stīgas nospriegojumu, mainās skaņas toņa augstums. Tas pats notiek, mainot balss saišu nospriegojumu runas laikā – mainās mūsu balss toņa (pamattoņa) augstums, ko izmanto emociju paušanai vai intonācijas modulēšanai. Tomēr skaņas avota radītās gaisa svārstības (turpmāk – pamatskaņa) ir samērā vājas, ja tās netiek pastiprinātas ar akustiskā rezonatora palīdzību. To mēs varam vērot, ja salīdzinām vienādu stīgu skanējumu, kad viena no tām ir nostiepta uz ģitāras, bet otra – uz parasta dēļa. Iesvārstot ģitāras stīgu, iegūstam noteiktas kvalitātes muzikālu skaņu, kas pēc tembra un skaļuma atšķiras no skaņas, ko iegūstam, iesvārstot uz dēļa nostieptu stīgu. Abos gadījumos skaņas avots ir tas pats – vienādi nospriegotas stīgas svārstības. Kāpēc tad ir

atšķirīgs skanējums? Skanējuma atšķirības rodas tāpēc, ka uz dēļa nostieptās stīgas pamatskaņu mēs uztveram tieši, bet ģitāras stīgas svārstību radītā pamatskaņa, pirms tā nonāk līdz mūsu ausīm, tiek pārveidota ģitāras korpusa veidotajā akustiskajā rezonatorā. Ģitāras korpus ir ar gaisu pildīta tilpne, kurai piemīt noteiktas rezonējoši filtrējošās īpašības. Tas pastiprina tos pamatskaņas toņus jeb tonālos komponentus, kuru frekvence ir tuva vai sakrīt ar šī rezonatora dabiskajām rezonēšanas frekvencēm, kuras nosaka rezonatora lielums un forma. To pamatskaņas tonālo komponentu amplitūda, kuri pēc savas frekvences ir tāli no rezonatora dabiskajām rezonēšanas frekvencēm, tiek samazināta jeb filtrēta. Tāpēc, lai gan pamatskaņas un rezonatora pārveidotās skaņas tonālie komponenti ir vienādi pēc frekvences, tie atšķiras pēc amplitūdas, tā mainot skaņas skaļumu un tembru. Dažādas formas un lieluma rezonatoriem piemīt dažādas rezonēšanas īpašības (dabisko rezonansu frekvences), tāpēc skaņas, ko veido vienādas stīgas, kas nostieptas uz ģitārām ar dažāda lieluma korpusiem, atšķirsies pēc tembra.

Šo parādību mēs izmantojam runas procesā, jo runas aparāta ar gaisu pildītās rīkles, mutes un deguna dobuma tilpnes darbojas kā akustisks rezonators, kura lielumu, formu un līdz ar to arī akustiskās īpašības var viegli mainīt, mainot runas orgānu stāvokli. Runas aparāta veidotā rezonatora lieluma un formas maiņai parasti tiek lietoti aktīvie runas orgāni – mēle, lūpas, apakšžoklis, mīksto aukslēju aizkars, balsene. Ar šo un citu runas aparāta orgānu darbību var iepazīties, studējot artikulāro fonētiku. Artikulārās fonētikas pētīšanas un apraksta objekts ir runas fizioloģija, tostarp arī katras valodas skaņas izrunai nepieciešamais runas orgānu stāvoklis, bet akustiskās fonētikas – valodas skaņu akustiskās īpašības, ko saista ar runas orgānu stāvokļu noteiktā rezonatora ietekmi uz skaņas avota radīto pamatskaņu. Avota un filtra teorija ir akustiskās fonētikas pamatteorija, kas izskaidro, kā noteiktas kvalitātes pamatskaņa tiek pārveidota filtra (rezonatora) rezonējoši filtrējošo īpašību ietekmē. Balstoties uz šādu pamatu, valodas skaņas var aprakstīt ar fizikāliem parametriem, tā padarot to aprakstu ne tikai objektīvāku, bet arī lietojamu dažādām mūsdienu tehnikas vajadzībām.

Akustisks skaņu apraksts ļauj izvairīties no runātājam piemītošo individuālo īpašību iepludināšanas objektīvā valodas skaņu aprakstā. Lai arī dažādu cilvēku runas aparāti pēc lieluma un

formas atšķiras, tāpat kā atšķiras arī dažādu cilvēku artikulācijas ieradumi (tas, kā katra skaņa tiek izrunāta), izrunātajām skaņām jābūt līdzīgām, ja gribam, lai tās tiktu uztvertas kā viena un tā pati skaņa. Tas nozīmē, ka jābūt vienādām vai tuvām skaņu akustiskajām īpašībām vai arī to atšķirībām jāatbilst noteiktām likumsakarībām, uz kuru pamata mūsu dzirdes aparāts tās klasificē par vienādām skaņām. Var teikt, ka katrai skaņai cilvēka apziņā pastāv akustiski auditīva ideālforma, kuru tas cenšas realizēt runas akta laikā. Konkrēto skaņas realizāciju nosaka blakus skaņu ietekme, runas temps un citi ar artikulācijas fizioloģiju saistīti faktori. Fonēmu skaits valodas skaniskajā inventārā un dažādu fonēmu kvalitatīvā līdzība vai atšķirība nosaka šajā valodā pieļaujamās nobīdes skaņas izrunā. Jo vairāk kādā valodā ir dažādu fonēmu un jo mazākas ir kvalitatīvās atšķirības starp tām, jo precīzākai, ideālformai tuvākai ir jābūt šīs skaņas izrunai. Piemēram, latviešu valodas patskaņu sistēmā ir tikai 3 kvalitatīvi atšķirīgas priekšējās rindas patskaņu fonēmas, bet zviedru valodā – 8, tāpēc no latviešu valodas runātāja netiek prasīta tik liela precizitāte katra patskaņa izrunā kā no zviedra. Izrunājot kādu no šiem patskaņiem, piem., [e], ar augstāku vai zemāku mēles pacēlumu, priekšējāku vai pakaļējāku mēles novietojumu un lielāku vai mazāku lūpu noapaļojumu, latvietis to vēl arvien uztvers kā [e], lai gan zviedram šādi izrunātā skaņa varētu izklausīties pēc citas fonēmas. Tas saistīts ar to, ka artikulārā (un arī akustiskā) sfēra ir savos izmēros ierobežota (to nosaka runas orgānu fizioloģija) un, palielinot tajā izrunājamo fonēmu skaitu, samazinās katrai no tām atvēlētā platība, t.i., runas orgānu stāvokļu kopums, pēc kuriem izrunātā skaņa atbilst attiecīgās fonēmas kvalitātei.

Viens no akustiskās fonētikas uzdevumiem ir noteikt, kuri no daudzajiem fizikālajiem valodas skaņu raksturlielumiem ir tie, kas nosaka skaņas kvalitāti un nošķir vienu valodas skaņu no otras. Nosakot šos parametrus, mēs varam veidot precīzu, ekonomisku, uz fizikāliem parametriem balstītu valodas skaņu aprakstu. Šāds apraksts ļauj precīzāk salīdzināt dažādu valodu skaņas, kuras pēc artikulārājiem aprakstiem ir vienādas vai līdzīgas. Piemēram, var noteikt, ar ko akustiski atšķiras latviešu patskanis [e] no zviedru patskaņa [e]. Skaņu artikulārais apraksts, kas līdz šim latviešu valodniecībā lietots kā vienīgais skaņas kvalitātes raksturotājs, rada

grūtības mākslīgās runas sintēzei. Lietojot artikulāro informāciju, mākslīgās runas sintēzei būtu nepieciešams precīzs mehānisks runas aparāta modelis, kura darbība kopētu cilvēka runas aparāta darbību runas akta laikā. Šādu aparātu radīt ir iespējams (kaut vai tīri teorētiski), tomēr tas būtu tehniski ļoti sarežģīts. Daudz vienkāršāk ir sintezēt runu elektroniski uz akustiskās informācijas pamata. Mūsdienās to var veikt ar dažādu datorprogrammu palīdzību. Visekonomiskākais šādas elektroniskas runas sintēzes veids pamatojas uz skaņu uztverei nozīmīgo akustisko informāciju. Datorā tiek ievadīta informācija par sintezējamai skaņai svarīgajiem akustiskajiem parametriem, un, balstoties uz tiem, dators sintezē mākslīgo runu, kuras dabiskums atkarīgs no ievadīto parametru precizitātes un daudzuma. Automātiska runas atšifrēšana un runātāja atpazīšana uz artikulārās informācijas bāzes vispār nav iedomājama, jo mēs runu uztveram skaniskā, nevis artikulāro žestu veidā. Tāda atšifrēšana teorētiski būtu iespējama, tikai pievienojot elektrodus runas orgāniem (vai kādā citā veidā sekojot runas orgānu darbībai), no kuriem dators vai cita ierīce saņemtu informāciju par runas orgānu darbību un to ieņemtajiem stāvokļiem. Uz šīs informācijas pamata tad varētu atšifrēt teikto. Ja atšifrēšanai grib izmantot skaņas signālu, tai jābalstās uz analizējamā signāla salīdzināšanu ar datora atmiņā glabājamo katrai skaņai raksturīgo akustisko informāciju. Šāda metode jau samērā plaši tiek izmantota pasaules praksē.

Lai arī akustiskā fonētika nav jauna valodniecības nozare Latvijā, mums joprojām trūkst sistemātisku un pamatīgu pētījumu valodas skaņu akustikā. Tā rezultātā latviešu valodas skaņas vēl arvien nav pilnībā aprakstītas no akustiskā viedokļa. Sekas ir tādas, ka šādas informācijas trūkuma dēļ nav iespējama kvalitatīva mākslīgās runas sintēze latviešu valodā, automātiska runas atpazīšana un citi ar runu saistīti tehniski risinājumi, kuriem pasaulē jau vairākas desmitgades tiek pievērsta liela uzmanība un kuros tiek ieguldītas lielas naudas summas. Kā jau iepriekš minēts, grūti ir veikt precīzus skaņu salīdzinājumus ar citu valodu materiāliem, kamēr pretī šo valodu skaņu akustiskajam aprakstam trūkst atbilstošu latviešu valodas datu. Ja Starptautiskās fonētiskās transkripcijas alfabētam (IPA) būtu pievienota informācija par to, kāda akustiskā kvalitāte atbilst ar katru simbolu apzīmējamai skaņai, samazinātos domstarpības un neskaidrības dažādu valodu izrunas datu

transkribēšanā. Tā būtu iegūts objektīvs pamats atbilstoša transkripcijas simbola izvēlei. Akustiskā informācija ir nepieciešama arī tāpēc, lai labāk izprastu runātās valodas saziņas ķēdes darbību: doma domas kodēšana neiromuskulārā artikulārā aparāta aktivitātē – skaņas akustika vidē – dzirdes mehānisma darbība – ziņojuma atšifrēšana – doma. Tās saziņas procesa daļas, kas atrodas starp domas kodēšanu un ziņojuma atšifrēšanu, ir savstarpēji cieši saistītas – nervu impulsi vada runas aparāta darbību, kuras rezultātā tiek radīts noteikts akustisks signāls. Šo signālu savukārt uztveram ar dzirdes aparātu un uz akustiskajā signālā ietvertās informācijas pamata atšifrējam. Neizprotot viena posma darbību, ir grūti saprast to, kas notiek blakus esošajos. Šīs zināšanas ir svarīgas ne tikai valodniecībā, bet arī logopēdijā un citās medicīnās un pedagogijas nozarēs.

Literatūra

- Borden G. Harris K. 1981. – *Speech Science Primer: Physiology, Acoustics and Perception of Speech*. – Baltimore: The William & Wilkins Company.
- Grigorjevs J. 1997. Sintezētu skaņu lietošana latviešu valodas patskaņu audītīvās uztveres eksperimentālai pētīšanai // *Baltu filoloģija*, 7 – Rīga: LU, 99-115.
- Grigorjevs J. 1998. Latviešu valodas patskaņu akustisko ideālformu noteikšana // *Linguistica Lettica*, 3. – Rīga: LU LVI, 163-180.
- Grigorjevs J. 1999. Patskaņu akustisko īpašību saistība ar artikulācijas procesiem // *Baltu filoloģija*, 8. – Rīga: LU, 77-116.
- Johnson K. 1997. *Acoustic & Auditory Phonetics*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Kent R., Read Ch. 1992. – *The Acoustic Analysis of Speech*. – San Diego: Singular Publishing Group, Inc.
- Pickett J. 1999. *The Acoustics of Speech Communication: Fundamentals, Speech Perception Theory, and Technology*. Boston: Allyn & Bacon.
- Stevens K. 1998. – *Acoustic Phonetics*. – Cambridge: MIT Press.

SUMMARY

THE POSSIBILITIES OF ACOUSTIC PHONETICS IN LATVIAN LINGUISTICS

Juris Grigorjevs

A speech sound, like all sounds in the world, has a physical nature. It is caused by a pressure fluctuation in the air and can be described in physical terms. Like all other fluctuations, any sound has its source. Speech sounds have either a glottal source or a supralaryngeal source. When passing through the vocal tract the source sound is influenced by the resonances of air filled cavities of the vocal tract, which act as a resonator. A resonator amplifies certain parts of the source sound and filters the other. A large resonating cavity emphasizes the low frequencies of a complex sound, but a small cavity the high frequencies. A remarkable characteristic of the human vocal resonator is that its shape can be varied. The cavity shapes can be altered by movements of the articulators, thus changing the resulting sound. Because of this, any speech sound can be described not only on the basis of articulatory, but also of acoustic characteristics. The acoustic description helps to compare sounds of different languages with seemingly equal articulation. Besides, it is much easier to synthesize speech on the basis of the acoustic information than on the basis of articulatory information. The automatic speech recognition on the basis of the articulatory information would be problematic, but it has already been developed in several countries on the basis of the acoustic information. Due to the backwardness in the development of the acoustic phonetics in Latvia, it is a task for the nearest years to collect acoustic data on the phonemes of Latvian and to make them publicly available. This is needed not only for the scientific purposes of linguists, such as modern description of the sound system etc., but also for technical applications such as speech synthesis and automatic recognition, and it can be used in the work of teachers and speech pathologists as well. A knowledge of the acoustic parameters of speech sounds in Latvian can also resolve the problem of applying certain phonetic symbols to certain sounds for the transcription of pronunciation.

Dace MARKUS

Latvijas Universitāte

LATVIEŠU FONOLOĢIJA: IESTRĀDES UN PERSPEKTĪVA

Fonētika ir zinātne par valodas skaņu artikulāciju (artikulārā fonētika) un to fizikālajām īpašībām (akustiskā fonētika), kā arī par pārējiem valodas skaniskajiem (fonētiskajiem) līdzekļiem (uzsvaru, intonāciju u.c.), bet valodas skaņu funkcijas un skaņu saistīšanās (attieksmju) modeļi ir fonoloģijas pētīšanas objekts. Savā veidā ilustratīvi fonoloģijas nozīmi aprakstījuši amerikāņu zinātnieki V. Fromkina un R. Rodmans: “Fonoloģiskas zināšanas ļauj runātājam artikulēt skaņas, kas veido jēgpilnus teikumus, pazīt svešu akcentu, veidot jaunus vārdus, pievienot piemērotus fonētiskus segmentus, lai veidotu daudzskaitļa un pagātnes formas, izrunāt aspirētus un neaspirētus nebalsīgos eksplozīvos līdzskaņus atbilstošā kontekstā, zināt, kas ir un kas nav skaņa kādā valodā, un zināt, ka dažādas fonētiskas virknes var pārstāvēt vienu un to pašu morfēmu.” (Fromkin, Rodman 1998: 253-254) Jau šis apraksts rāda, ka robeža starp fonētiku un fonoloģiju ne vienmēr ir stingri nosakāma. Fonoloģijas attīstībā bijuši dažādi periodi, kad fonētika un fonoloģija uzskatītas par atsevišķām zinātnes nozarēm (N. Trubeckojis), turklāt no abām tikai fonoloģija atzīta par valodniecības apakšnozari, citi valodnieki (B. Malmergs, A. Martine u.c.) aprakstījuši fonētiku un fonoloģiju kā divus valodniecības aspektus, Ļ. Ščerba formulējis, ka zinātnes nozare ir fonētika (plašā nozīmē), kura satur divas patstāvīgas apakšnozares: fonētiku (šaurā nozarē) un fonoloģiju. Mūsdienās vairākkārt atrodams uzskats, ka zinātnes nozare ir fonoloģija, bet fonētika ir tās daļa (V. Fromkina, R. Rodmans, T. Matiasens u.c.). Lietuviešu fonologs un fonētiķis A. Girdenis norādījis, ka fonoloģijas klasiķi, gribēdami uzsvērt savas teorijas oriģinalitāti un atšķirību no tradicionālās fonētikas, nav paturējuši prātā, ka jau no seniem laikiem fonētika ir vadījusies pēc fonoloģijas principiem, par to liecina seno grieķu un latīņu fonētiskā rakstība, kur fiksēti tikai fonoloģiski nozīmīgi elementi (Girdenis 1981: 15).

To pašu varētu teikt par mūsdienu valodu dažādajiem alfabētiem, kurus lielāko tiesu veido nevis visi fonētiski atšķirīgie, bet fonoloģiski nozīmīgie elementi. Arī fonoloģijas ietvaros vērojamas dažādas pieejas, piemēram, Eiropas fonologi atšķirībā no amerikāņu deskriptīvistiem sāk analīzi no vārda, nevis no teikuma. Vārdu ir vieglāk nošķirt gan pēc satura, gan arī pēc skanējuma, piemēram, to vieglāk nošķirt no runas intonāciju izpausmes nekā teikumam.

Par fonoloģijas pamatvienību nešaubīgi tiek uzskatīta fonēma, kaut arī fonēmas definīcijas formulētas dažādi atkarībā no fonologu skolas, virziena, dominējošās pieejas u.tml. Arī fonēmu analīzē izmantotās pazīmes dažādos laikos un dažādu zinātnieku darbos ir atšķirīgas, tās meklētas gan artikulārajā, gan akustiskajā fonētikā, pēdējos gados uzsvērtā arī perceptīvās fonētikas nozīme fonoloģiskajā analīzē. Liela uzmanība, it sevišķi pēc ģeneratīvās fonoloģijas rašanās, veltīta fonoloģijas un morfoloģijas saskares jautājumiem, izveidojušies jauni fonoloģijas attīstības virzieni un teorijas. Joprojām aktuāla ir fonētikas un fonoloģijas saskare, papildinot vienai otru, no empīriskiem un eksperimentāliem pētījumiem līdz teorētiskiem vispārinājumiem un atziņām.

Latviešu valodniecībā fonētikas un fonoloģijas saistījumu centusies rādīt A. Laua (1954), disertācijā iekļauto pētījumu saturā tomēr vairāk pievērsoties fonētisko parādību analīzei. Pirmā publikācija latviešu fonoloģijā ir V. Metjūsa raksts "The Phonematic System of Literary Latvian" (Matthews W 1959), tajā rādīta latviešu valodas fonēmu fonemātiskā, fonētiskā un akustiskā pamatklasifikācija, plaši aprakstīts fonēmu izkārtojums zilbēs un ortogrāfijas īpatnības. Rakstā dotas arī dažas tipoloģiskas atziņas par latviešu, slovāku, poļu, krievu, lietuviešu u.c. valodu fonētiskajām pazīmēm. V. Metjūsa raksts nenoliedzami ir latviešu fonoloģijas nozīmīgs pamats.

Vokālisma fonoloģiskos pamatjautājumus sākuši risināt J. Loja (1968), H. Bendīks (1972) un A. Grava (1970). No sākotnējām publikācijām īpaši izceļams H. Bendīka raksts par divskaņu fonēmisko interpretāciju. Raksta autors apkopojis citu autoru iepriekš izteiktās atziņas par nepietiekamu diftongu fonoloģisko izpēti sinhroniskajā valodniecībā, paudis savas domas par šādā analīzē nepietiekami saskaņotiem fonoloģiskajiem un fonētiskajiem kritērijiem un par iespējām izmantot divskaņa

fonēmiskā statusa noteikšanā arī citus tipoloģiskus un diahroniskus palīgkritērijus, kā arī pamatoti norādījis uz divskaņu *ie* [ie] un *o* [uo] monofonēmismu pretēji pārējo divskaņu bifonēmismam un skaidri nošķīris garo un īso patskani kā kvalitatīvi vienādas, taču kvantitatīvi atšķirīgas fonēmas. Šīs atziņas apstiprinātas un tālāk attīstītas D. Markus referātā Sanktpēterburgā (1999: 24-25) un rakstā "Latviešu valodas patskaņu fonoloģiskā klasifikācija" (1999). Šajos pētījumos autore sniegusi latviešu valodas vokālisma monofonēmisko elementu fonoloģisko analīzi un fonoloģisko klasifikāciju. Par vienu no palīgkritērijiem izmantota bērnu runa, t.i., rādīta divskaņu *ie* un *o* monofonēmisma neapzināta liecība t.s. "pupiņu valodā" Tā kā latviešu valodas garo vokāļu intonatīvās atšķirības pieder pie prosodiskajām diferenciālajām pazīmēm, nevis pie fonēmu inherentajām diferenciālajām pazīmēm, A. Gravas uzskati, kas publicēti izdevumā "Linguistics" (1970), ir diskutējami.

Latviešu valodnieks J. Lelis (1992) mēģinājis kārtot latviešu valodas skaņas vienkāršā fonoloģiskā sistēmā, neiedziļinoties sīkāk problēmās, T. Matiasens savas grāmatas "Īsa latviešu valodas gramatika" (Mathiasen 1997) nodaļā "Fonoloģija" tomēr lielāko tiesu analizējis fonētiskās parādības, par dažām nesakritībām T. Matiasena dotajā līdzskaņu klasifikācijā un valodas praksē var lasīt D. Markus rakstā "Problēmas latviešu valodas līdzskaņu klasifikācijā" (1999: 145-149). Dz. Bonda un D. Markus pievērsušās zilbes analīzei baltu valodās, Dz. Bonda analizējusi latviešu valodas vienzilbes vārdu fonoloģisko uzbūvi (Bond: 87-100), bet D. Markus raksturojusi un salīdzinājusi līdzskaņu grupas, kas veido zilbi baltu valodās (1999: 78-81), savukārt K. Kariņš izmantojis metriskās fonoloģijas un optimalitātes teorijas atziņas, ieskicējot latviešu valodas skaņu un zilbju, bet it īpaši – prosodisko parādību analīzes modeļus (Karins 1996). Divus pētījumus iespējams uzskatīt par pirmo zinātnisko devumu latviešu morfonoloģijas attīstībā. Tas ir V Zepa un M. Halles pārskats par latviešu morfofonēmiku, kas publicēts kā daļa no elektronikas laboratorijas sasniegumu kvartāla ziņojuma (Halle, Zeps 1966) un kurā veikta nozīmīgāko latviešu valodas fonoloģisko parādību analīze, izmantojot septiņus valodu regulējošus likumus vai to kompleksus. Plašāk morfonoloģijas pamati analizēti A. Šteinbergas doktora disertācijā (Steinbergs 1977).

Viņas pētījumā atrodamas dažas valodas piemēru neprecizitātes, varētu vēlēties arī plašāku izmantotās literatūras analīzi, toties darba teorētiskais pamats ir vērtējams kā novitāte latviešu valodniecībā, tas veidots, pamatojoties uz 20. gadsimta vidū valodniecībā lietoto morfonoloģisko analīzi, kas diemžēl nav radusi turpinājumu Latvijā. Nosacīti latviešu fonoloģijas attīstībā varētu ieskaitīt arī to fonētiķu devumu, kas izmantojams fonoloģiskajā analizē, it sevišķi A. Andronova, A. Ābeles, I. Āboltiņas, A. Bīlenšteina, M. Brēdes, I. Brezingeres, L. Cepliša, J. Endzelīna, J. Grigorjeva, R. Grīsles, V. Gurtajas, E. Liepas, S. Miezēs, K. Mīlenbaha, M. Neilandes, J. Plāķa, A. Stelles, V. Strautiņas, Dz. Šulcas un M. Vecozolas darbus.

Latviešu izlokšņu eksperimentālajos zilbes intonāciju pētījumos īsu fonoloģisku interpretāciju snieguši A. Sarkanis (1993) un D. Markus (1998), latgalisko izlokšņu fonemātiskās sistēmas analīzi uzsācis A. Breidaks, publicējot 14 zinātniskus rakstus nozīmīgos valodniecības izdevumos (sk. Breidaks; Брейдак).

Tātad varētu secināt, ka latviešu valodniecībā dažādos gados ir atrodamas dažāda nozīmīguma un dažāda apjoma publikācijas fonoloģijas jomā, tomēr jāatzīst, ka latviešu fonoloģija kā zinātnes nozare kopumā nav attīstīta. Šāda studiju kursa joprojām nav pat Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultātes bakalaura un maģistra studiju programmās. Latviešu valodas fonoloģijā nav pētījumu programmu un projektu, nav vadošo zinātnieku, profesoru, nav mācību grāmatu. Šos faktus apkopojot, jāsecina, ka nav pašas latviešu valodas fonoloģijas.

Pasaulē fonoloģija nostabilizējusies par vienu no valodniecības pamatnozārēm, tajā rodas jaunas atziņas, tiek veidotas teorijas, zinātniskas skolas. Fonoloģija ir viens no valodniecības studiju pamatkursiem daudzās ārzemju augstskolās. Fonoloģijas pamatus nestudējušam latviešu filoloģijas speciālistam ir objektīvas grūtības izsekot modernās fonoloģijas teoriju attīstībai. Šī pārrāvuma novēršanai nepieciešama mērķtiecīga kompleksa darbība: jāizstrādā studiju kurss (varētu sākt ar ievadkursu) fonoloģijā, jāuzraksta mācību grāmata, daudz plašāk jāturpina teorētiskie latviešu fonoloģijas pētījumi, rezultāti jāpublicē. Subjektīvi ir saprotams, ka līdz šim neviens no valodniekiem Latvijā nav piedāvājis fonoloģijas studiju kursa vai mācību grāmatas izstrādi, jo tas prasa patstāvīgas

studijas, lielu iedziļināšanos līdzšinējās teorijās, to attīstībā, pamatprincipos un citu valodu fonoloģiskajā analizē, lai varētu to skaidrot studentiem saprotamā veidā, ilustrējot ar latviešu valodas piemēriem. Bez tam teorētiskās fonoloģijas risinājumu pamatā bieži ir eksperimentālajā fonētikā iegūtie rezultāti, bet to līdzšinējos latviešu valodas pētījumos nav daudz, it īpaši latviešu literārās valodas analīzes sakarā, tātad jāturpina arī instrumentālie fonētiskie pētījumi.

Labvēlīgāka situācija ir lietuviešu valodniecībā, it sevišķi pēc 1981. gadā publicētās Alekša Girdeņa monogrāfijas "Fonoloģija" (Girdenis 1981), kurā pēc klasiskās sinhronās fonoloģijas principiem analizēta lietuviešu valoda. Baltu filoloģijas interesentiem šis pētījums ir ļoti ieteicams, tajā ne tikai skaidri rādīta lietuviešu valodas fonoloģiskā sistēma, bet arī fonoloģijas principu piemērošanas gaita un uzskatāmi piemēri no eksperimentālās fonētikas. Nosakot valodas fonēmisko sistēmu, fonētiskie dati ir būtiski, bet ne vienīgie izšķirošie. Lietuviešu valodniecībā A. Girdenis un viņa audzēkņi ir pamatīgi izpētījuši gan lietuviešu literāro valodu, gan izlokšnes, mērījumu rezultāti ir pārliecinoši, un tos var veiksmīgi izmantot fonoloģiskām interpretācijām. Līdzīgai pieejai būtu jābūt arī teorētiskās latviešu valodas fonoloģijas izstrādē, tās gaitā tāpat būs nepieciešami droši latviešu valodas izlokšņu un literārās valodas fonētikas eksperimentālo mērījumu rezultāti. Droši vien nāksies pētīt arī dažādu latviešu valodniecības nozaru saskares problēmas, piemēram, salīdzināt morfoloģijas un sintakses likumu īstenojumu un fonoloģisko interpretāciju. Valodas precīzā uztverē ir nozīmīga visu tās elementu precīza uztvere. Bez fonoloģiskās struktūras segmentu precīza raksturojuma nav iespējama precīza valodas analīze.

Literatūra

- Bendiks H. 1972. – Divskaņu fonēmiskā interpretācija // *Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam 1873–1973* / LPSR ZA A. Upīša Val. un lit. inst. – Rīga: Zinātne, 27-41.
- Bond Dz. 1994. – Latvian syllable onsets and rhymes // *Linguistica Baltica*, 3: 87-100.

- Breidaks A. 1997. – Latgales dziļo izlokšņu dažu fonētisko segmentu fonoloģiskā interpretācija: Divskaņi un trīsskaņi // *Valoda 1996: Humanitārās fakultātes 6. zinātniskie lasījumi*. Daugavpils: Saule, 43-44.
- Breidaks A. 1996. – Latgales dziļo izlokšņu dažu fonētisko segmentu fonoloģiskā interpretācija: Garie patskaņi // *DPU Zinātniskie raksti, A sērija*, 4: 71-73.
- Breidaks A. 1995. – Latgales dziļo izlokšņu nezilbisko patskaņu – līdzskaņu fonemātiskā apakšsistēma // *Baltistica*, 30 (2): 43-50.
- Breidaks A. 1993. The Development of the Subsystem of Consonants in the Latgalian Tribal Language // *Linguistica Baltica*, 2: 183-187
- Breidaks A. 1993. – Some Instances of Phonological Interference in the Deep Vernaculars of Latgola // *Linguistic and Oriental Studies from Poznań. Monograph Supplementt. Contributions to Baltic Linguistics*, 2: 97-100.
- Fromkin V., Rodman R. 1998. – *An Introduction to Language*. Orlando: Harcourt Brace College Publishers, Sixth Edition.
- Girdenis A. 1981. – *Fonologija*. – Vilnius: Mokslas.
- Grava A. 1970. – Phonemic Inventory of Vowels and Diphthongs in Latvian // *Linguistics* 56: 31-51.
- Halle M., Zeps V. J. 1966. – Survey of Latvian Morphophonemics: Quarterly Progress Report MIT, Research Laboratory of Electronics, 83, // *Linguistics* XII: 105-113.
- Karins A. 1996. – *The Prosodic Structure of Latvian. A Dissertation in Linguistics*. – Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Laua A. 1954. *Mūsdienu latviešu literārās valodas fonētiski fonoloģiskā sistēma*. Kand. disertācija. – Rīga.
- Lelis J. 1992. – *Latviešu valodas mācība iesācējiem*. Amerikas Latviešu Apvienība, 3. iespiedums.
- Loja J. 1968. – *Valodniecības pamatjautājumi*. – Rīga, 2., pārstr. izd.
- Markus D. 1999. Problēmas latviešu valodas līdzskaņu klasifikācijā // *Dzimtā valoda un literatūra kultūras apriņķī: LU Zinātniskie raksti*. – Rīga: LU, 145-149.
- Markus D. 1998. – *Latviešu augšzemnieku izlokšņu zilbes prosodija: Monogrāfija*, 2., papild. izd. – Rīga: RPIVA, Vārti.

- Markus D. 1999. Latviešu valodas patskaņu fonoloģiskā klasifikācija // *Valoda un literatūra kultūras apritē: LU zinātniskie raksti.* – Rīga: LU, 135-143.
- Markus D. 1999. – Zilbe baltu valodās: teorija un prakse // *LZA Vēstis*, 1/2/3: 93-94.
- Markus D. 1999. Problēmas latviešu valodas patskaņu fonoloģiskajā klasifikācijā // *Материалы межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов.* – С.Петербург: Изд. ПУ, 24-25.
- Mathiassen T. 1997. – *A Short Grammar of Latvian.* – Columbus: Slavica Publishers Inc.
- Matthews W 1959. – The Phonematic System of Literary Latvian // *Rakstu krāj.. Veltījums Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerēi.* – Rīga: LPSR ZA izd., 181-200.
- Sarkanis A. 1993. – *Latviešu valodas Augšzemes sēlisko izlokšņu prosodija un vokālisms: Eksperimentālie pētījumi: Disertācija hum. zin. doktora grāda iegūšanai.* – Vilnius.
- Steinbergs A. 1977. – *The Phonology of Latvian.* – Urbana, Illinois.
- Брейдак А. Б. 1998. – Фонематическая подсистема согласных глубоких говоров Латгалии // *Балто-славянские исследования: 1997 Сборник научных трудов.* Москва: Индрик.
- Брейдак А. Б. 1994. – Фонематическая подсистема согласных глубоких говоров Латгалии: Западный вариант // *Baltistica* 29 (1): 65-75.
- Брейдак А. Б. 1994. – Фонематическая подсистема согласных глубоких говоров Латгалии: Центрально-восточный вариант // *Baltistica* 29 (2): 155-165.
- Брейдак А. Б. 1992. Фонологическая интерференция в глубоких говорах Латгалии // *Latviešu valodas un literatūras problēmas: LU zinātniskie raksti.* – Rīga: LU, 579: 26-46.
- Брейдак А. Б. 1995. Фонологическая интерференция некоторых звуковых сегментов в глубоких говорах Латгалии: Аффрикаты и палатализованные // *Valoda 1994. 4. Humanitārās fakultātes zinātniskie lasījumi.* – Daugavpils: Saule, 43-44.

- Брейдак А. 1972. – Некоторые вопросы истории консонантизма и развитие фонологической системы согласных в говорах Латгалии // *Baltistica, I pr.*: 33-57.
- Брейдак А. Б. 1982. – Некоторые особенности фонематической подсистемы в глубоких говорах Латгалии // *Балто-славянские исследования: 1981.* – Москва: Наука, 81-88.
- Брейдак А. Б. 1993. Развитие фонематической подсистемы согласных в латгальском племенном языке // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, A2*: 11-13.
- Брейдак А. 1989. Супraseгментные единицы в фонологической системе глубоких говоров Латгалии // *Верхнелатышский диалект: Сборник научных трудов.* Рига: ЛГУ, 4-11.

SUMMARY

LATVIAN PHONOLOGY: POSSIBILITIES AND PROSPECTS

Dace Markus

In this article the author deals with the problem of developing a new approach to Latvian theoretical linguistics Latvian phonology. The analysis of previous investigations in phonetics and a few existing articles in Latvian phonology shows the need to lay the theoretical foundations of Latvian phonology (principles, patterns, terminology, rules etc.) and to provide practical tools for its dissemination in Latvia (courses, text books, monographs etc.).

Моника МИХАЛИШИНА

Познаньский университет

НАЗВАНИЯ ЦВЕТА В ЛАТЫШСКОМ И ПОЛЬСКОМ ЯЗЫКАХ

Концептуализация цвета является элементарной практикой каждого человека. Однако, в силу воздействия различных географических и культурных факторов представители разных обществ называют цвета по-разному. "Независимый от культурных обусловленностей цветовой спектр посредством языкового экспонирования отдельных его фрагментов в разных языках расчленяется иначе." (Tokarski 1995: 9) Специфику более частого использования цветов и их оттенков можно заметить в колоритности произведений данной культуры, особенно в народном искусстве. Однако, главным источником информации о системе цветов является язык, его грамматическая и лексическая структура.

Р Токарски в своей работе *Семантика цветов в современном польском языке* указывает, что, согласно теории Берлина и Кая, в каждом языке с хорошо развитой системой названия цветов имеется одиннадцать основных цветов, очередность которых не является случайной и располагается в порядке от основных, таких как белый и черный, до более трудно абстрагируемых цветов, таких как фиолетовый и оранжевый. Причем каждый следующий цвет предполагает присутствие основных цветов. Например, появление в данном языке зеленого цвета свидетельствует о том, что в нем присутствуют также белый и черный цвета, которые считаются наиболее концептуальными и дифференцированными в каждой культуре. (Tokarski 1995: 21)

Однако богатство мира природы и развитие цивилизации явились причиной расширения этого канона на целую гамму названий тонов и оттенков основных цветов. В разных языках сформировались разные способы создания названий, определяющих все богатство мира красок.

Целью данной статьи является выявление основных способов создания названий цветов в латышском и польском языках.

В системах обоих языков можно выделить три типа языковых средств, с помощью которых создаются названия цветов:

- словообразование (аффиксация, словосложение),
- словосочетания,
- заимствование,
- комбинирование этих типов.

В группе словообразования выделим две подгруппы:

- а) производные слова, созданные с помощью аффиксов,
- б) сложные слова – *composita*.

Часто элементы, относящиеся к вышеупомянутым группам, наслаиваются друг на друга. Подобный процесс имеет место в случае некоторых лексических заимствований, которые находят применение в словопроизводных моделях языка, в который были перенесены. Например, заимствованные с итальянского *carmesino* или с немецкого *karmesin* производные слова от *stind.* (староиндийский) *kṛmī czerw. robak* (червяк) согласно правилам грамматики польского языка – посредством присоединения производного форманта *-owu* создает название интенсивного оттенка *karmazynowy* (красно-кармазинный). (Tokarski 1995: 171) Этот тип можно назвать комбинированным.

В латышском и польском языках для названия цветов используются все вышеперечисленные средства. Однако, каждое из них выступает в различных сферах.

Аффиксация. В латышском языке существует большая разнородность производных форм, создаваемых при помощи аффиксов. В отличие от польского, в латышском языке выступают как суффиксальные, так и префиксальные формации. Более слабый оттенок цвета создается при помощи суффиксов: *g-*, *-an-*, *-gan-*, *-īg-*, например: *zils* (синий), *zilgs* (голубоватый), *zilganīgs* (голубоватый), *melns* – *melngans* – *melnganīgs* (черный, черноватый), а также при помощи префиксов: *pa-*, и *ie-*,

например: *iezaļš, pazaļš* (достаточно зеленый). Следует заметить, что префикс *ie-*, и суффиксы *-g-*, *-an-*, *-īg-*, с точки зрения интенсивности оттенка основного цвета носят семантически равнозначную информацию.

Префикс *pa-* является детерминантом более темного оттенка, нежели вышеупомянутые аффиксы. В то же время формация с префиксом *pa-* имеет значение более ясного, светлого оттенка основного цвета.

В системе описываемого языка можно говорить также о явлении постепенной производности, что означает, что все последующие формации создаются от словообразовательной основы, которая сама уже является производной, созданной от названия основного цвета и обозначающей более слабый оттенок этого цвета, как в упомянутом примере с *zils*, где создается суффиксальная формация *zilgs*, от которой с помощью суффикса *-an-* производится слово *zilgans*, а далее, посредством присоединения следующего суффикса *-īg-*, слово *zilganīgs*. Подобные формы можно образовать также посредством присоединения префиксов к уже ранее созданным суффиксальным прилагательным. Эти префиксы, впрочем также как и упомянутые ранее суффиксы, не сильно изменяют значение производного, которое первоначально также означало оттенок цвета. Этот процесс носит скорее историко-филологический характер.

Польский – в отличие от латышского – не располагает таким широким спектром формантов, позволяющих создать более слабый оттенок основного цвета. Информация о более слабой интенсивности цвета в польском языке выражается единственно с помощью суффикса *-awy*, напр.: *zielonkawy, niebieskawy, żółtawy, bladawy, czerwony* (зеленоватый, голубоватый и т.д.)

Суффиксальное прилагательное *zielonkawy* (зеленоватый) в латышском языке соответствовало бы вышеупомянутым дериватам с суффиксами *-g-*, *-an-*, *-gan-*, *-īg-* и префиксом *ie-*.

В свою очередь эквивалентом формации с префиксом *pa-* в польском языке была бы конструкция наречия с

прилагательным типа *dość zielony* (достаточно зеленый), а не аффиксальные формации.

В польском языке, в отличие от латышского, существуют словообразующие морфемы, которые наряду с другими функциями придают деривату значение большей интенсивности цвета, такие как: *-utki*, *-uški*, *-uteńki*, *-uchny*, *usieńki*, напр.: *bieluchny*, *bielutki*, *bieluteńki*, *bielusieńki*, *bieluški*.

К группе названий оттенков цветов, созданных при помощи аффиксов, в польском языке следовало бы отнести также большую группу прилагательных, образованных от существительных, обозначающих элементы внеязыковой реальности; эти дериваты характеризуются специфическим оттенком какого-либо из основных цветов. В качестве примера можем привести темно-зеленый цвет, который, отражая специфический оттенок цвета бутылки зеленого цвета, в польском языке получил название *butelkowy*. Такие названия цветов, как: *trawiasty*, *cielisty*, *ceglasty*, *malinowy* и др. (травяной, малиновый, кирпичный и др.), также относятся к элементам внеязыковой реальности, с которыми отождествляется определенный цвет. Вышеописанные словообразующие формации создаются посредством присоединения суффиксов прилагательных: *-owy*, *-awy*, *-isty*, *-asty*. Именно этот способ является наиболее продуктивным при создании новых названий цветов в польском языке.

Принимая во внимание значение словообразовательной основы, в группе названий тонов и оттенков основных цветов, созданных при помощи аффиксов, в польском языке мы могли бы выделить следующие подгруппы:

- словообразовательная основа является названием основного цвета;
- словообразовательная основа десигнирует обладающий характерным цветом элемент внеязыковой реальности.

В латышском языке можно говорить лишь об аффиксальной деривации от прилагательных основных названий цветов. Группа названий цветов и оттенков, созданных от слов, отражающих названия объектов характерного цвета, не

относятся к производным, созданным с помощью аффиксов, но к группе композитов. Исследованием подобных конструкций, типа: *aveņsarkans* (малиново-красный), *citrondzeltens* (лимонно-желтый), *aveņkrāsa* (малиновый цвет), *citronkrāsa* (лимонно-желтый), мы займёмся в части, описывающей группу словосочетаний.

Composita. Сходства и различия в польском и латышском языках можно найти как в случае аффиксальных формаций, так и в композиции.

Согласно с используемой в польском языке терминологией относительно композитов следует выделить три основных группы сложных слов:

- сложения,
- сращения,
- составления.

Сложения это сложные слова, включающие морфологический показатель композиции. Сложения отличаются наиболее сильной степенью соединения основных частей сложного слова, напр. – *jasnozielony* (светло-зеленый).

Сращения – это композиция, являющаяся результатом двух словоформ, которые первоначально были синонимическим соединением, причем первая часть является грамматически независимой и неизменной, напр. – *wniebowzięty*. Пока нам не удалось фиксировать названия цветов данной композиции.

Составления это сложные слова, которые образуются из двух или более составных частей, сохраняющих свои флективные качества и имеющих постоянную структуру, напр. *biel śniegu* (белизна снега). (Długosz, Kurczabowa 1999: 15)

Цветовая лексика в обоих языках выражается чаще всего в форме сложений и составлений, сращения же для обозначения цветов используются редко.

Сложения латышского языка исходя из грамматической структуры – можно разделить на три группы (Tīsiņa 1998: 135):

- первой частью сложения является отадъективное наречие, другой прилагательное, напр. *gaišzils* (светло-синий),

tumšzils (тёмно-синий), *tumšzaļš* (темно-зеленый), *dzeltensarkans* (желто-красный), *sarkanoranžs* (красно-оранжевый) и т.д.;

- как первой, так и второй частью сложения является существительное: *aveņkrāsa* (малиновый), *krēmkrāsa* (кремовый);
- первой частью сложения является основа существительного, второй – прилагательное, напр.: *sniegbalts* (снежно-белый), *aveņsarkans* (малиново-красный).

Принимая во внимание семантику обеих частей сложных слов **первой группы**, т.е. сложения наречия с прилагательным, расчленим их на три подгруппы.

1. Первая часть отражает степень конкретизации светлости, а вторая усиление цвета. В латышском языке определяющую (или называющую) часть представляют следующие наречия: *gaiši* (светло), *tumši* (темно), *viegli* (легко), *koži* (ярко), *bāli* (бледно), *spilgti* (ярко). Наречия соединяются с прилагательным посредством удаления окончания наречия *tumši brūns tumšbrūns* (темно-коричневый). Однако такую форму следует отнести уже к группе составлений.

В польском языке вышеописанным конструкциям, в которых первая часть определяет и конкретизирует усиление и степень яркости (светлости) цвета, а вторая часть отражает чистоту цвета, также как и в латышском, соответствуют сложения наречия с прилагательным, такие как: *jasnozielony* (светло-зеленый), *ciemnobrązowy* (темно-коричневый), *jaskrawożółty* (ярко-желтый). В определяющей части сложения выступают такие наречия, как: *jasno-*, *ciemno-*, *blado-*, *jaskrawo-*, *świeżo-*, *brudno-*, *łśniqco-* ир. (ясно-, темно-, бледно- и т.д.)

Свойства цвета, упомянутые во второй части, можно также дополнить с помощью наречий: *mocno*, *intensywnie*, *lekko* (сильно, интенсивно, легко). Пишутся они, однако, с определяющим прилагательным отдельно, а потому следует их отнести к категории составлений.

2. К следующей подгруппе сложений, состоящих из наречия и прилагательного, относятся в латышском языке композиции, в которых первая часть определяет оттенок

основного цвета, присутствующего во второй части, при этом приближая его к какому-то другому цвету: *sarkandzeltens* (красно-желтый), *sarkanoranžs* (красно-оранжевый), *dzeltenpelēks* (желто-серый), *zaļbrūns* (зелено-коричневый). Сложения этого типа сообщают, что основной цвет имеет оттенок какого-то другого основного цвета, а потому в какой-то мере является смешанным. Эти композиции называют "сливающимися" сложениями. (Tsiņa 1997: 177) Нередко такие слова используются как окказиональные образования (иногда и в виде синтаксических конструкций: *dzelteni brūns*).

В латышском языке существуют такие сложения, являющиеся соединениями названий двух цветов, в которых первый цвет не является оттенком второго цвета, и оба представляют равный, несмешанный цвет. Такие цвета носят название "геометрических цветов". В латышском языке в наши дни нет различия в орфографическом описании первого и второго типа сложений (в начале века писали через дефис – *zaļbrūns, zaļi-brūns*).

В польском языке также можно найти композиции, в которых в обеих частях выступают названия разных цветов. По аналогии с латышским языком, здесь также можно выделить "геометрические" композиции, состоящие из двух равносильных, отдельных и независимых цветов, как, например: *biało-czerwony* (бело-красный). Этот тип названия красок функционирует в форме свободных составлений.

Также в польском языке можно найти композиции "сливающиеся", в которых первая часть определяет вторую, например: *żółtozielony* (желто-зеленый). Эти формы следует отнести к группе сложений. В польском языке семантическое отличие приведенных выше групп подчеркивается посредством разницы в написании. Составления пишутся через дефис, сложения же – слитно.

3. Третья подгруппа сложений в латышском языке, соединяющих наречие с прилагательным – это композиции, обе части которых являются синонимическими названиями цветов: *pelēksirms* (серый), *sarkansārts* (красный).

В польском языке не отмечается соединений названий двух синонимических цветов, за исключением таких сложений, как: *purpurowoczerwony*, *rubinowoczerwony*, в которых первая часть не является названием цвета, а названием объекта, относящегося к внеязыковой реальности, с которой отождествляется данный оттенок цвета. Характеристика того же цвета во второй части сложения служит для "обращения внимания получателя сообщения на то, что рубиновый реализован как цвет, а не сделан из рубина" (Ampel-Rudolf 1994: 39) Подобным образом функционируют сложения типа *malinowoczerwony* (*aveņsarkans*) (малиново-красный), *cytrynowżółty* (*citrondzeltens*) (лимонно-желтый). Название цвета прибавляется лишь в случае неясности, относится прилагательное к цвету или к материалу, из которого сделан данный предмет.

Обсужденным ранее латышским сложениям, в которых первая часть является наречием, а вторая – прилагательным, в польском языке соответствуют сложения, имеющие идентичную структуру. Также совпадает значение определенной и определяющей частей в отдельных подгруппах.

Второй группой сложений, выделенной с точки зрения на принадлежность к части речи обеих частей сложения, является соединение существительного с существительным. Ссылаясь на семантический критерий, в этой группе выделим две подгруппы.

1. Первая часть является названием, декодирующим элемент внеязыковой реальности, с которой отождествляется цвет, вторая – это существительное *krāsa* ("цвет"), напр.: *korall{krāsa* (коралловый), *ķieģel{krāsa* (купичный), *krēmkrāsa* (кремовый). Существительное, выступающее в первой части сложения стоит в форме родительного падежа. Поэтому данная конструкция носит название "атрибутивный родительный падеж" Этот тип сложений можно также записать так: *aveņi krāsa* (цвет малины), *krēma krāsa* (цвет сметаны). Однако, в таком случае следует их отнести к группе составлений.

Подобную конструкцию можно также обнаружить и в польском языке. Однако, она будет соответствовать группе составлений, т.к. записывается не слитно, т.е. не в форме

сложений. В польской терминологии она носит название "определитель родительного падежа", принимая во внимание её синтаксическую функцию. Но в этих конструкциях, типа: *barwa koralu* (коралловый цвет), родительный падеж стоит в форме единственного, а не множественного числа, как в случае композитов в латышском языке. Подобные определения, однако, выступают факультативно, а потому не являются особенно укоренившимися в языке. Их следует отнести к синтетическим выражениям.

2. Другого рода композиции в польском языке, в которых сложные слова, состоящие из существительного в форме родительного падежа соединены с другим существительным – это конструкции типа: *zieleń trawy* (зелень травы), *czerni nocy* (чернота ночи). Эта композиция семантически имеет иную структуру. В первой части стоит образованное от прилагательного существительное, являющееся названием какого-либо цвета, как напр.: *zieleń* (зелень), *biel* (белизна), *czernień* (краснота), второй составной частью является существительное, десигнанту которого соответствует цвет, упомянутый в первой части: *trawy* (травы), *śniegu* (снега), *nocy* (ночи). Следует заметить, что такого рода соединения употребляются не со всеми основными цветами и лишь некоторые из них настолько укоренились в языке, что их можно отнести к группе составлений.

К третьей группе, выделенной с точки зрения принадлежности к части речи частей сложения, относятся соединения существительного с прилагательным. В латышском языке к этой группе следует отнести такие конструкции, как: *sniegbalts* (снежно-белый), *debeszils* (небесно-голубой), *kviešdzeltens* (пшенично-желтый), *sudrabbalts* (серебристо-белый). Эти сложения создают ранее упомянутую конструкцию, состоящую из родительного определительного падежа, который теряет окончание, и прилагательного. Первая часть называет предмет, для которого характерен оттенок цвета, упомянутого во второй части сложения, т.е. первая часть служит для определения нюанса данного цвета, напр.: *debeszils*, *aveņšarkans* и др. В латышском языке их можно написать также отдельно. В

таким случае существительное в первой части выступает в полной форме, а композиция переходит в категорию составлений, напр.: *aveņi sarkans* (красный малины), *ogļi melns* (черный угля) и т.д.

Следует также упомянуть, что сложения типа *debeszils*, *aveņsarkans* являются названиями цветов, которые в какой-то мере принадлежат к группе калек, т.к. конструкция существительного, стоящего в родительном падеже, с прилагательным перенесена в латышский язык из немецкого языка (нем. *himmelblau*, *schneeweiss*). (Ahero 1965: 36)

Эти *composita* в польском языке соответствуют вышеописанным суффиксальным производным словам, типа: *malinowy* (малиновый), *grozkowy* (гороховый), *trawiaisty* (травяной). В латышском языке создание подобного рода существительных от прилагательных не возможно. Потому их замещает ранее упомянутая конструкция существительного в родительном падеже и прилагательного. Эта конструкция носит название родительного определительного падежа.

В польском языке встречаются почти семантически тождественные сложения латышским *sniegbalts* (снежно-белый), *aveņsarkans* (малиново-красный), напр. *malinowoczerwony*, *cytrynowzółty*. Однако более часто употребляемой формой в польском языке является само прилагательное, образованное от существительного: *cytrynowy*, *wiśniowy*, *myszowaty*.

В рамках соединения прилагательных с существительным в польском языке можно выделить также такие соединения, как *zieleń flaszkowa*, *bladość marmurowa* (мраморная бледность). Выражения подобного рода не являются широко распространенными в языке и употребляются в единичных случаях, главным образом в литературных произведениях. (Załęba 1954: 98)

В латышском языке наиболее близкими к рассмотренным выше сложениям типа *debeszils*, *aveņsarkans* являются конструкции типа *balts kā sniegs*. Как заметила А. Аhero (Аhero 1965: 34), сложения существительного в родительном падеже с прилагательным (*sniegbalts* < *sniega balts*) включают в себе тот же сравнительный элемент, который

имеется и в аналитических конструкциях, свойственных латышскому языку, типа: *balts kā sniegs, brūns kā kastanis*.

Сравнительные синтаксические конструкции относятся к третьей выделенной нами большой группе языковых средств, с помощью которых создается цветная ономастика аналитических конструкций. Сравнения типа: *balts kā sniegs* состоят из прилагательного, союза (в латышском: *salīdzinājuma partikula*) и существительного. Прилагательное является названием цвета, к которому относится сравнение; существительное, также как и в сложениях, десигнирует объекты реального мира, с которыми отождествляется данный цвет, напр.: *melns kā nakts* (черный как ночь), *balts kā nāve* (белый как смерть). В польском языке для характеристики цвета аналогично используются аналитические конструкции, тождественные по значению и структуре (состоят из прилагательного, союза и существительного) конструкциям латышского языка. Разница появляется только в названиях цвета, который используется в этих сравнениях.

В латышском языке используются следующие цвета: *белый, черный, красный, желтый*. Реже используются названия неосновного цвета, такие как *siwu* (сивый), *bury* (бурый). Не используется, однако, *серый* цвет, который в латышском языке имеет как минимум три вариации (*pelēks kā zeme, audekls, drēbe* – *серый как земля, полотно, материал*). В латышском языке не используются сравнения с *желтым* цветом (за исключением *dzeltens kā vasks*), который в польском языке сравнивается с *канарейкой, воском, лимоном, соломой, золотом*. Также в обоих языках разные цвета связываются с разными предметами или явлениями, например, *земля* в латышском сравнивается с *черным* и *серым* цветом, в польском же – только с *черным*. Такого рода расхождения вызваны скорее всего различной ролью отдельных цветов в польской и латышской культурах.

Последней группой языковых средств, которые обогащают семантическую категорию цвета, в языках являются заимствования. В эту группу входят не только лексические заимствования, но также и чуждые конструкции (кальки), такие как перенесенные с немецкого языка в латышский

вышеупомянутые *sniegbalts* (снежно-белый), нем. *schneeweiss* (снежно-белый). Аналогичные кальки с немецкого функционируют также и в польском языке, напр.: нем. *Seegrün*, польск. *morskozielony*. В обоих языках доминируют лексические заимствования.

Так как оба интересующие нас языка находились и находятся в границах похожих культурных влияний, в них функционирует множество аналогичных заимствований с немецкого, французского, а также с восточных языков, в основном посредством западных языков, напр.: фр. *bordo*, польск. *bordowy*, лат. *bordo*; фр. *blond*, польск. *blond*, лат. *blonds*. В обоих языках функционируют также и достаточно поздние заимствования с английского, как англ. *khaki*, польск. *khaki*, лат. *haki*. В польском, также как и в латышском, имеет место процесс приспособления заимствованных выражений к правилам фонетики и грамматики заимствовавшего языка, напр., фр. *lilas*, польск. *liliowy*, лат. *lillā*.

В латышском языке *lillā*, *haki* (*krāsa*), *rozā*, *bordo* являются несклоняемыми, не имеют грамматических категорий, характерных для прилагательного в латышском языке.

Вышеупомянутые явления относятся к наиболее важным способам образования названий цветов в польском и латышском языках.

В системе обоих языков можно найти и некоторые отличия. Наиболее важную разницу можно заметить в группе аффиксации в подгруппе производных слов, созданных посредством аффиксов, а также и в группе сложных слов.

В латышском языке существует больше аффиксов, при помощи которых можно образовывать названия разных оттенков одного цвета нежели в польском языке. Кроме того в латышском языке имеются префиксы, которые используют для образования оттенков цвета. В польском языке оттенки и тона цвета образуются только при помощи суффиксов.

В группе сложных слов отличающим элементом является существование в латышском языке формы определительного родительного падежа, напр.: *aveņkrāsa* –

aveņu krāsa (малиновый цвет), *kastaņbrūns* *kastaņu brūns* (каштановый).

В польском языке вместо этой конструкции употребляются суффиксальные дериваты, напр.: *malinawy*; *kasztanawy* (малиновый, каштановый). Они являются примером словообразующих формаций, которые не функционируют в латышском языке прилагательные, образованные от существительного.

Наблюдается также разница при перечислении определенных названий, по разным категориям языковых средств, также как в описанных сложениях, типа *aveņšarkans*, которые выступают и в форме составлений – *aveņu krāsa* (*aveņu sarkans*) – (малиновый, малиновокрасный). В польском языке их можно причислить как к группе сложных слов *malinowoczerwony* (малиногочервоный), так и к суффиксальным формам: *malinowy* (малиновый).

Наблюдаются также отличия в сравнительных конструкциях, которые, хотя и имеют в обоих языках идентичную грамматическую структуру, обозначают разные сферы цвета.

Опираясь на собранный материал, можно утверждать, что, принимая во внимание способы образования названий цветов в обоих сравниваемых языках, мы можем найти больше аналогий нежели отличий. Самым главным является факт, что как в латышском, так и в польском используются похожие способы номинации цветов, таких как аффиксальное словообразование, аналитические конструкции, заимствования. Всем группам единиц номинации, рассмотренных нами на основе грамматико-семантического критерия, соответствуют аналогичные средства выражения в польском и в латышском языках.

Литература

- Ahero A. 1965. *Par debeszils, sniegbalts... tipa salikteniēm // Latviešu valodas kultūras jautājumi.* – Rīga: Liesma, 31-38.
- Ampel-Rudolf M. 1994. *Kolory. Z badań leksykalnych składniowo semantycznych języka polskiego.* Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej
- Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S. 1999. – *Gramatyka historyczna języka polskiego: słowotwórstwo.* Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Duczmal S. – A contrastive semantic analysis of colour adjectives in Polish and English // *Papers and Studies in Contrastive Linguistics, IX, 181-189.*
- Ēdelmane I. 1971. *Krāsu nosaukumi latviešu valodā // Latviešu valodas kultūras jautājumi.* – Rīga: Liesma, 73-85.
- Fedorowicz W. 1977. – Określenie barw w języku dolnośląskim // *Slavia Occidentalis, XXXIV, 39-45.*
- Kay P., McDaniel Ch. K. 1978. – The linguistic significance of the meanings of basic color terms // *Language 54, 610-647.*
- Klemensiewiczówna I. 1951. – *Wyrazy złożone nowszej polszczyzny kulturalnej.* Kraków: Biblioteka Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego, Seria D, nr 1.
- Kursīte J. 1996 – *Latviešu folklorā mītu spoguļi.* – Rīga: Zinātne.
- Kurzowa Z. 1976. *Złożenia imienne we współczesnym języku polskim.* Warszawa-Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Latviešu literārās valodas vārdnīca, 8. sēj.* 1996. – Rīga: Zinātne.
- Latviešu valodas vārdnīca,* 1998. – Rīga: Avots.
- Słownik frazeologiczny języka polskiego, t. I-II /* Red. S. Skorupka. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1977.
- Słownik języka polskiego, t. I-IX /* Red. W. Doroszewski. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1956-1964.
- Słownik języka polskiego, t. I-III /* Red. M. Szymczak. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998.
- Tīsiņa A. 1997. – Krāsu nosaukumu salikteni semantiskā struktūra latviešu valodā // *Vārds un tā pētīšanas aspekti.* Liepāja: Liepājas PA, 174-180.

- Tīsiņa A. 1998. – Okazionālie krāsu nosaukumu salikteni semantiskā un morfoloģiskā aspektā // *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Liepāja: Liepājas PA, 131-138.
- Tīsiņa A. 1999. – Salikto krāsu nosaukumu atveide latviešu valodas skaidrojošajās vārdnīcās // *Linguistica Lettica*, 5. – Rīga: Latviešu val. inst., 36-46.
- Tokarski R. 1995. *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wierzbicka A. 1990. – The meaning of color terms, semantic, culture and cognition // *Cognitive Linguistics*, 1-1, 99-150.
- Zaręba A. 1954. *Nazwy barw w dialektach i historii języka polskiego*. – Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

SUMMARY

SOME ASPECTS OF THE COLOR NAMES IN POLISH AND LATVIAN LANGUAGES

Monika Michaliszyn

The article presents similarities and differences between the means of creating colour terms in the Polish and Latvian languages. The way of creating colour terms is very similar in both languages and includes three means: word-formation, analytic constructions and borrowings. The main difference seems to be the absence in the Latvian language of adjectives formed from substantives, such as: *koralowy*, *groszkowy*, *buraczkowy*, which are typical of the Polish system of creating names of colours. Instead, Latvian has a construction of the type *koraļļu krāsa* (also *koraļļu sarkans*), *zirņu krāsa*, *burkānu krāsa*. However, the system of the Latvian language has a great number of affixes with the aid of which we can form more names of tones and shades of one colour than in Polish.

Йонас ПАУЖА

Шяуляйский университет

ОБ АССОЦИАТИВНОМ ЭКСПЕРИМЕНТЕ СО СЛОВАМИ СТИМУЛАМИ *ЮНОША, ДЕВУШКА, МУЖ, ЖЕНА*

Данные настоящей статьи основаны на результатах эксперимента так называемых свободных языковых ассоциаций.

На занятиях по практическому курсу литовского языка проверялся объём словарного запаса студентов русских групп разных потоков и годов обучения. В эксперименте мы исходили из положения о том, что “кроме лексического понятия абсолютная ценность слова определяется суммой привычных ассоциаций, связанных у носителей языка с тем предметом или признаком, которые обозначены словом. Эти ассоциации составляют **содержательный фон слова**” (Методика 1988).

В основу эксперимента был положен список слов-стимулов по исследованиям Г. Кент и А. Розанова, использованный в “Словаре словесных ассоциаций литовского языка” (Стяпоновичене 1986). В нашем эксперименте не ставилась цель сопоставления полученных данных с ассоциативными нормами в других языках, как это принято во многих исследованиях. Поэтому список использования нами слов-стимулов выходил за пределы этих списков в упомянутых выше исследованиях, лишь частично совпадая с ними.

Эксперимент проводился следующим образом: прочитав слово-стимул, информанты должны были письменно фиксировать свою словесную реакцию, т.е. записать неограниченное количество слов-ассоциатов; на выполнение заданий отводилось ограниченное время – один академический час.

С целью получения сопоставительных контрольных данных те же задания были выполнены студентами литовских групп. Всего экспериментом было охвачено 76 студентов русских групп (в том числе 12 студентов заочного отделения) и

88 студентов литовских групп. Во всех группах слова-стимулы давались письменно на литовском языке. В эксперименте был использован список из 10 слов-стимулов, расположенных парами “мотивированный мужской женский род” в следующем порядке:

berniukas (мальчик)	mergaitė (девочка)
jaunuolis (юноша)	mergina (девушка)
vyriškis (мужчина)	moteris (женщина)
vyras (муж)	žmona (жена)
mokytojas (учитель)	mokytoja (учительница)

Обобщение данных эксперимента позволило сделать вывод, что количество слов-реакций на неродном языке значительно меньше, а темп реакции на слово-стимул медленнее, чем на родном языке. Характерно вкрапливание в список слов-реакций слов другого (родного) языка, что, видимо, свидетельствует об “мышлении на родном языке” при извлечении слов из долговременного хранилища памяти. Так как объем ассоциативного поля и время реакции являются объективными данными уровня владения языком, в учебном процессе результаты эксперимента могут быть использованы при определении тематических ассоциативных связей в словарном запасе учащихся и индивидуализации работы.

На наш взгляд, при подведении результатов эксперимента и формулировке выводов следует учесть то обстоятельство, что в ассоциативном эксперименте, как и во многих других психолингвистических исследованиях, мы изучаем, строго говоря, не лингвистическую деятельность испытуемых, то есть не восприятие или продуцирование речи, текстов на изучаемом языке, а деятельность металингвистическую. Нельзя упускать из виду тот факт, что в эксперименте исследуются слова-реакции, т.е. некоторые субъективные оценки, вызванные словом-стимулом. Но это обстоятельство, следуя традициям психолингвистических исследований, не должно рассматриваться как основание для отказа от лингвистической интерпретации полученных результатов. В научной литературе имеется немало работ, в которых обсуждаются достоинства и недостатки подобных

исследований. Речь обычно идет об углублении лингвистической интерпретации полученных данных и интерпретации этих данных в других аспектах.

Кроме полученных данных по уровню владения языком наше внимание привлекло как будто побочно полученная информация **социальный аспект (фон)** слов-реакций. Характерно, например, что в реакциях на слова юноша, девушка преобладают слова эмоционально-оценочного оттенка значения с положительной установкой, а в реакциях на слова муж, жена часто проявляется рационально-практическая и предвзято негативная установка.

Ниже приводится количество слов-реакций наиболее частотных слов (в цифрах после слов-стимулов); менее частотные слова-реакции указаны лишь в общем списке слов; редкие, малочастотные реакции нами не принимались во внимание и поэтому здесь не указаны.

Юноша красивый (41), студент (39), высокий (37), умный (26), глупый (24), курение (17), спорт (17), хулиган (11), свидание (9), наглый (9), смелый (7); книга, свобода, джинсы, секс, сигарета, неопытный, романтик, разговорчивый, общительный, друг, настойчивый, мечта.

Девушка красивая (74), свидание (46), весна (41), стройная (31), любовь (27), учеба (19), музыка (14), вежливая (13), цветы (12), блондинка (9), поэзия (7), молодость (7), веселая (6); радость, любимая, подарок, наивность, гордая, ждатель, воспитанная, фигура, косметика, ноги, танцы, секс, духи, смех, синеглазая, волосы.

Муж – работа (103), деньги (76), умный (61), машина (37), спокойный (26), дом (21), отец (17), сердитый (11), алкоголь (9), проблемы (7), костюм (4), платежи (3), курящий, бабник, зависть, крупный, седой, телевизор, газета, интеллигентность, добрый, независимый, опыт, лентяй, болезнь, пожилой.

Жена – мама, мать (41), умная (32), хозяйка (21), дети (19), кухня (17), посуда (14), стирать (11), добрая (11), кровать (7), красивая (7), деньги (6), сон (3), соседка (2), толстая (2), картофель (2), молоко (2), руки (2), порядок (2), обед (2); сердитая, ворчливая, огород, семья, любовница, тайна, баба.

сексуальная, симпатичная, счастье, усталая, веселая, плакать, возраст, приятно, спокойствие, чистота, подруга, ждать, пожилая, сумка, интеллигентная, любимая, чувство, ребенок, женщина, мода, учительница, ругаться, зависть.

Думается, что эти данные могли бы заинтересовать ученых и практиков, призванных решать проблемы социальной и семейной психологии.

Литература

Методика / Под редакц. А. А. Леонтьева. 1988. Москва: Русский язык, 87.

Стяпонавичене С. П. 1986. *Словарь словесных ассоциаций литовского языка*. – Вильнюс: Mokslas.

SUMMARY

ON THE ASSOCIATIVE EXPERIMENT WITH WORDS MEANING 'YOUNG MAN', 'GIRL', 'HUSBAND', 'WIFE'

Jonas Pauža

The dictionary of associations is used as a means of measuring the degree of non-native language competence in students. On the other hand, the social relevance of the dictionary of associations is also emphasised in the article.

Jānis VALDMANIS

Latvijas Universitāte

SOCIOLINGVISTISKAIS KLIMATS LATVIJĀ

Lai vispusīgi raksturotu valodas situāciju kādā valstī, ir būtiski aplūkot arī (1) valstī dzīvojošo etnosu un sociālo grupu, un arī indivīda valodas uztveres īpatnības un attieksmi pret dažādām valodām un to lietošanu un (2) valstisku institūciju un sabiedrisku organizāciju veiktos valodas situācijas regulēšanas pasākumus un attieksmi pret tiem. Šī subjektīvo faktoru kompleksa būtību labi raksturo vārdi "sociolingvistiskais klimats". Un šajā sakarā gribas uzsvērt zināmo patiesību, ka valodas liktenis ir atkarīgs no tās funkcijām sabiedrībā un arī no attieksmēm pret valodas lietojumu, un no valodas sociālā nozīmīguma.

Lai izvērtētu sociolingvistisko klimatu, tas ir jāsalīdzina ar citām valstīm tajā pašā laikā. Latvijas gadījumā vislabāk būtu salīdzināt ar mūsu kaimiņiem, Ziemeļvalstīm.

1. Visbūtiskākais no sociolingvistiskā klimata faktoriem, jo īpaši valstī, kurā dzīvo skaitā lielas minoritātes, ir sociālo grupu attieksme pret valsts valodu un citām valstī lietotajām valodām.

Minoritāšu attieksmi pret valsts valodu Ziemeļvalstīs var pieņemt par normu, ko raksturo divi pozitīvi komponenti: (1) integratīvais komponents (t.i. valsts valodas prasme kā apliecinājums spējai piedalīties sabiedrības dzīvē) un (2) instrumentālais komponents (t.i. valsts valodas prasme kā viens no cilvēka profesionalitātes kritērijiem).

Situāciju Latvijā uzskatāmi parāda Latviešu valodas institūta sociolingvistu 1999. gadā veiktā sociolingvistiskā aptauja sešās lielākajās Latvijas pilsētās. 93,5 % dažādu tautību un vecumu respondenti vārdos atzīst, ka visiem pastāvīgajiem iedzīvotājiem jāprot latviešu valoda, taču tikai 49,2 % aptaujāto atbild apstiprinoši uz jautājumu, vai cittautieši cenšas apgūt latviešu valodu. Šajā gadījumā svarīgākais ir tas, ka visnegatīvākā attieksme pret valsts valodas apguvi ir cilvēkiem sociāli visaktīvākajā vecumā (t.i., no 25 līdz 49 gadiem) – liela daļa šo cilvēku nejut vajadzību apgūt valsts

valodu (tātad nejutās motivēti!) vai vienkārši nevēlas to darīt kādu personīgu iemeslu dēļ. Taču fakts, ka 91,6 % aptaujāto vēlas, lai viņu bērni prastu latviešu valodu, rada pamatu pozitīvai prognozei. Vēl var piebilst, ka vispozitīvākā attieksme ir respondentiem vecumā virs 35 gadiem ar augstāko vai vidējo izglītību.

Shematiski attieksmi pret valsts valodu var attēlot uz skalas, no kreisās uz labo pusi rādot tendenci no negatīvas attieksmes uz pozitīvu.

LATVIJA

→
Dānija
Islande
Norvēģija
Somija
Zviedrija

Kā redzams, Latvija vēl (cerams, pagaidām) atrodas Ziemeļvalstīm pretējā, negatīvajā, pusē.

2. Sociolingvistisko klimatu būtiski ietekmē tendence atzīt valodā variantus vai censties valodu stingri standartizēt.

Salīdzinot Ziemeļvalstu iedzīvotāju attieksmi, izrādās, ka toleranci vai pat pozitīvu nostāju pret dažādiem variantiem valodā (gramatisko formu variantiem, teritoriāliem un sociāliem dialektiem u. tml. parādībām) var konstatēt Norvēģijā vairāk nekā jebkurā citā valstī. Īpaši tas attiecas uz valodas mutvārdu formu, bet lielā mērā arī uz rakstu valodu. Un vispirms jau tas ir fakts, ka Norvēģijā valsts valoda pastāv divos veidos: *bokmål* (uz dāņu valodas pamata izveidotajā valodā) un *nynorsk* veidā (n o r m ē t a j ā dialektu valodā), kuras pastāv arī rakstu formā.

Tātad – ja skalas vienā galā vieta ir Norvēģijai ar raksturīgu toleranci pret variantiem valodā, tad, no kreisās uz labo pusi attēlojot tendenci uz valodas stingru standartizēšanu, ievērojami tālāk no Norvēģijas uz labo pusi būtu vieta Dānijai, Islandei, Somijai un Zviedrijai.

LATVIJA

←
Norvēģija

→
Dānija
Islande
Somija
Zviedrija

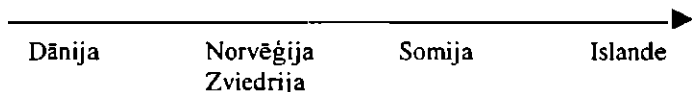
Dāņu, islandiešu, somu un zviedru rakstu valodas standarti ir stingri reglamentēti. Arī oficiālajā mutvārdu runā standarti ir samērā stingri (protams, reglamentēta netiek sarunvaloda, ko lieto neoficiālos apstākļos).

Latviešiem ar savām stingrajām pareizrakstības normām pienāktos vieta samērā patālu pa labi aiz Ziemeļvalstu vairākuma. Taču, ņemot vērā 90. gadiem raksturīgo neoficiālās sarunvalodas vārdu, gramatisko formu un konstrukciju ekspansiju vispirms jau visā mutvārdu valodā un lielā mērā arī rakstu valodā, ar ko tādējādi tiek reāli nojauktas tradicionālās stilistiskās normas, ir jāatzīst, ka plaša starp normām un standartiem, no vienas puses, un reālo valodas lietojumu sabiedrībā, no otras puses, ir ievērojami paplašinājusies. Tāpēc Latvijas vieta ir aiz Ziemeļvalstīm, tomēr samērā tuvu tām.

3. Būtisks sociolingvistiskā klimata faktors ir tendence uz liberālismu vai pūrismu valodā.

Dānijā attieksme pret aizguvumiem vērtējama kā liberāla, pat ļoti liberāla, tāpēc uz skalas, no kreisās uz labo pusi rādot tendenci uz pūrismu valodā, Dānijai pienākas vieta skalas kreisajā pusē.

LATVIJA

Ierobežotāks liberālisms valda Zviedrijā un Norvēģijā. Iespējams, ka Norvēģijā *nynorsk* runātājiem pret svešvārdiem ir mazliet lielāks skepticisms nekā *bokmål* runātājiem. Tomēr visumā attieksmi Zviedrijā un Norvēģijā varētu vērtēt kā liberālu, jo svešvārdi samērā brīvi ieiet valodas aprītē, lai gan eksperti pret tiem cīnās.

Sakāpināta tieksme neieļaut savā valodā neko no citām valodām, tajā skaitā aizgūtus vārdus, ir vērojama Islandē, tāpēc attieksme vērtējama kā pūrisms, un tas šo valsti nostāda skalas labajā pusē.

Attieksmi pret svešvārdiem Somijā var vērtēt kā samērā pūristisku, tāpēc šai valstij vieta uz skalas atvēlams pa kreisi no Islandes.

Latvijā sabiedrības attieksmi pēdējā desmitgadē var raksturot kā ļoti atvērtu aizguvumiem. Īpaši tas attiecas uz aizguvumiem no angļu valodas. Jāpiebilst, ka angļu valodas ietekmei ir divi aspekti. No vienas puses, jau minētā atvērtība, pieaugošais sabiedrības uzņēmīgums pret angļu valodu un, no otras puses, pieaugošais spiediens kā *eiropēizācijas* resp. *globalizācijas* procesa sastāvdaļa. Taču ne sabiedrības, ne valsts līmenī pūrisms neizpaužas.

Valodnieku attieksme pret aizguvumiem ir dažāda. Lielākā daļa valodnieku stāv liberālā reālisma pozīcijās, citi, ieņēmuši pūrisma pozīcijas, karo pret svešvārdiem. Tādējādi lielā mērā tiek turpināta no J. Endzelīna laikiem kultivētā prakse dot zaļo gaismu aizguvumiem vai atvasinājumiem no klasiskajām (grieķu un latīņu) valodām un izvairīties no mūsdienās dominējošo valodu ietekmes, pārlūkot latviešu valodas resursus. Tā kā modernizēt vārdu krājumu ikvienai dzīvai valodai ir vitāli nepieciešams, tad lielo vairumu terminu veido paši. Šāda prakse Latviju nostāda tuvāk Somijai pa labi no Norvēģijas un Zviedrijas.

4. Viens no sociolingvistiskā klimata faktoriem ir tendence uz konservatīvismu rakstībā vai uz rakstības reformēšanu. No šī viedokļa raugoties, Dānijā, Islandē, Somijā un Zviedrijā ir stingras tradīcijas, konservatīva attieksme pret savu nostabilizējušos ortogrāfiju, un tāpēc šīm valstīm uz skalas paredzama vieta pretējā pusē Norvēģijai, kurā apmēram sešdesmit gadu laikā ir notikušas trīs (arī ļoti apjomīgas) rakstības reformas (1917–1938., 1981. gadā), kas faktiski ir izmainījušas sociolingvistisko profilu valstī.

LATVIJA

Latvijā pēdējo sešdesmit gadu laikā ir bijušas trīs rakstības reformas.

1938. gadā tika pieņemts t. s. Tentēja lēmums, kas noteica, ka mīkstinātais r [r̥] rakstībā nav jālieto obligāti. Jāpiezīmē, ka netika gan liegts lietot mīkstināto r izrunā. 1946. gadā tika pieņemts LPSR

MP lēmums, kas noteica, ka [r] nav jāatveido rakstos, un vēl dažas nebūtiskas lietas. Neilgi pēc tam 1957. gadā tika pieņemts lēmums, kas noteica, ka skaņa [x] nav atveidojama rakstos divos veidos (t. i., kā *h* un *ch*) un ka tiek reglamentēts īso un garo patskaņu lietojums svešvārdos.

Jāatzīst, ka neviena no reformām nav skārusi rakstības pamatus un pamatprincipus.

Pēc šī lēmuma vairāk nekā 40 gadus ir ildzis stabilitātes periods. Tas latviešus tuvina dāņiem, islandiešiem, somiem un zviedriem.

Rakstības sakarā ir vietā atgādināt šī faktora nozīmīgumu, jo bez pārspilējuma var teikt, ka rakstības reforma ir satricinājums sabiedrības psiholoģijai, un to var atļauties tauta tikai ļoti stabilā sociolingvistiskā situācijā un labos ekonomiskos apstākļos. Ne velti, pirms izšķirties par rakstības reformu, sabiedrībā par to diskutē gadiem ilgi, kā tas notiek, piemēram, Lielbritānijā, Vācijā un citur.

5. Vēl viens no sociolingvistiskā klimata faktoriem ir saistīts ar svešvārdiem, precīzāk, ar to, kā tieši aizgūtie vārdi tiek uzņemti valodā, tātad ir saistīts ar tendenci rakstīt svešvārdus oriģinālrakstībā vai tos transkribēt.

Ir būtiski, vai svešvārdi, kas tiek uzskatīti par vajadzīgiem, tiek pieņemti tādā formā, kādā tie ir donorvalodā, vai notiek šo svešvārdu asimilācija, pielāgošana dzimtās valodas ortogrāfijai, morfoloģiskajai sistēmai.

Salīdzinot situāciju Ziemeļvalstīs, var konstatēt, ka dāņi svešvārdus lieto tādus, kādi tie ir oriģinālvalodā, un tas Dāniju nostāda skalas kreisajā pusē, no kreisās uz labo pusi rādot tendenci uz svešvārdu transkribēšanu. Turpretī Islandē svešvārdus asimilē, un tas šo valsti ļauj novietot skalas pretējā pusē. Starp abiem pretpoliem atrodas Norvēģija, Somija un Zviedrija, kas rīkojas dažādi svešvārdus gan asimilē, gan atstāj oriģinālrakstībā.

Tā, piemēram, Norvēģijā, ir prakse sākumā, kad vārds tikko parādās valodā, lietot to oriģinālrakstībā, bet vēlāk, ja vārds kļūst plašāk izplatīts, rakstība tiek pielāgota izrunai.

Latvijā svešvārdi tiek pielāgoti latviešu valodas sistēmai un ortogrāfijai, tāpēc Latvija ierindojama blakus Islandei.

Shematiski valstu pozīcijas var attēlot šādi.

LATVIJA

Dānija

Norvēģija
Zviedrija
Somija

Islande

Taču, aplūkojot svešvārdu rakstības veidu latviešu valodā, īpaši būtu apcerams ļoti delikātais personvārdu un vietvārdu jautājums. Taču šis jautājums ir atsevišķa temata vērts.

Apstākļos, kad latviešu valoda funkcionē nelabvēlīgā etnodemogrāfiskā un sociolingvistiskā situācijā (t.i., Latvija ir bīstami tuvu kritiskajai robežai, kad neviena iedzīvotāju grupa nepārsniedz 50%) un zinot, ka pasaulē pavisam ir tikai 44 tādas valstis un neviena no tām nav Eiropā, īpaša loma ir paša valodas kolektīva mobilizācijai. Un sociolingvistiskajam klimatam kā subjektīvo faktoru kompleksam var būt zināma nozīme valodas kolektīva mobilizācijā.

Literatūra

- Druvieta I., Baltaiskalna D., Ernstson V., Poriņa V. 2001. – *Latvijas valodas politikas analīze: ekonomiskie aspekti*. – Rīga: Mācību apgāds.
- Druvieta I. 2000. – *Sociolinguistic Situation and Language Policy in the Baltic States*. – Rīga: Mācību apgāds.
- The Language Situation in Latvia: Sociolinguistic Survey. Part 1. Language Use and Attitudes among Minorities in Latvia* / Ed. by I. Druvieta. – Rīga: Latvian Language Institute, 1995.
- Valodas situācija Latvijā: Sociolingvistisks pētījums. 2. daļa. Latviešu lingvistiskā kompetence un valodas procesa vērtējums*. Rīga: Latviešu valodas institūts, 1996.
- Valdmanis J. 1995. – *Processes Determining the Future of the Latvian Language // Humanities and Social Sciences. Latvia: Latvian Language and Literature*. – University of Latvia, 1995, 4(9), 21-29.
- Vikør L. S. 1993. *The Nordic Languages: Their Status and Interrelations*. – Oslo: Novus Press.

SUMMARY

SOCIOLINGUISTIC CLIMATE IN LATVIA

Jānis Valdmanis

In order to give a complete picture of the situation of language it is important to survey the set of subjective factors which could be named "sociolinguistic climate"

With the aim of characterizing the sociolinguistic climate in Latvia, five factors have been taken into consideration:

- 1) the attitude of social groups towards the state language and other languages used in Latvia;
- 2) the tendency towards recognition of language variants vs. attempts to standardize the language strictly;
- 3) the tendency towards language liberalism or purism;
- 4) the tendency towards conservatism in spelling or towards reformation of spelling;
- 5) the tendency towards retention of foreign words and names in the original spelling vs. the tendency towards transcribing them.

The sociolinguistic climate as a set of subjective factors is important for the linguistic mobilization of language communities.

Mārīte ĀBOLTIŅA
Latvijas Universitāte

POĒTISKĀ APLOCE RAIŅA DZEJOĻU KRĀJUMU MĀKSLINIECISKAJĀ VEIDOJUMĀ

Skicējot savu dzejoļu grāmatu kompozīcijas veidolus, Rainis palaikam ir izmantojis apzīmējumu *rāmis*. 1912. gada 4. jūnija ieraksts dienasgrāmatā, piemēram, vēstī: “Nākotnes cilvēku jūtas var tēlot tur, kur viņas nau tik atkarīgas no vietas un laika, un sakariem ar ārpasauli, t.i., lirikā. Tai aplikt apkārt tikai episku stāsta rāmi.”¹

Dzejnieka minētais *rāmis* pēc būtības ir literārā teksta sākuma un noslēguma sabalsojums, kas ieskauj liriskā sižeta attīstību vai centrālā motīva variācijas noapaļotas formas ietvarā.

Raiņa daiļradē ir izmantotas visai daudzveidīgas mākslinieciskās aploces. Poētisko rāmi iezīmē gan dzejoļu krājuma un pēdējā dzejoļa nosaukuma analogija (“Gals un sākums”), gan moto un noslēdzošās frāzes formāla atbilstība (“Addio bella!”), gan pirmā un pēdējā dzejoļa saturiska mijiedarbība (“Zelta sietiņš”, “Putniņš uz zara”, “Tālas noskaņas zilā vakarā”), gan arī moto vai pirmā cikla dialogs ar pēdējo nodaļu (“Vētras sēja”, “Klusā grāmata”, “Tie, kas neaizmirst”, “Čūsku vārdi”, “Uz mājām”, “Sudrabota gaisma”, “Mēness meitiņa”).

Dažu dzejoļu grāmatu (“Gals un sākums”, “Addio bella!”) mākslinieciskie ietvari ir viegli samanāmi, jo poētiskā teksta sākumu un noslēgumu saliedē kāda formāla analogija. Piemēram, krājuma “Addio bella!” finālā vēlreiz tiek atkārtoti moto paustie Olīvijas vārdi: “Lai sveikas manas māsas tavā zemē!”²

Visbiežāk tomēr *rāmja* aprises ir iezīmētas ļoti smalkās, varētu pat teikt akvareliski ietonētās, kontūrās. Šīs filigrānās aploces veido atstatus izvietoto poētisko vienību vai mikrostruktūru asociatīvā mijiedarbība, kuras rezultātā sākotnēji reprezentētais tēls vai motīvs izgaismo jaunas, bieži vien arī negaidītas, saturs nianšes.

Ielūkojoties, piemēram, krājuma “Zelta sietiņš” kompozīcijā, redzam, ka pirmajā dzejoļī (“Zelta sietiņš”) centrālais poētiskais tēls

vēl atklāts metaforiskā formā – kā noslēpumains gaismas avots, kas dod iespēju skatīt apkārtējās pasaules ainu “dimantos mirdzam”³ Cikla noslēgumā (“Atminējums”) bērns šo mīklu ir atminējis. Zelta kamolītis (resp., sietiņš) tiek nosaukts vārdā. Tā ir saule. Metaforas atšifrējums faktiski identificē pirmā un pēdējā dzejoļa centrālos tēlus (t.i., zelta sietiņu un sauli). Krājuma kompozīcijā tādējādi iezīmējas mirdzošs gaismas loks, kurā atspoguļojas bērna acīm skatītās dzīves parādības, procesi un notikumi.

Daiļdarbu kompozicionālais *rāmis* izpilda vairākus svarīgus uzdevumus.

Pirmkārt, tas strikti iezīmē poētiskās pasaules robežas. Šīs estētiskās funkcijas sakarā interesants šķiet 1908. gada 28. jūnija ieraksts Raiņa dienasgrāmatā:

“Mūsu prāts prasa visur aptveršanu, uz to vienmēr iziet, tas arī viņam patīk, kas ir aptverams; kas tam mazāk apdodams, sacel neapmierinātības jūtas. Logs dod noslēgtu, tātad ātrāk aptveramu ainu nekā daba, tādēļ pirmā vairāk patīk. Arī katra ainava, caur logu aplūkota, liekas skaistāka, nekā no brīva, neaprobežota stāvokļa skatīta, jo pēdējā garu izklaidē priekšmetu un skatu daudzums, un neaptveramība. Vai šis pats lētas aptveramības, mēra un robežu princips nau arī vispār princips katrai mākslai, kura vienmēr prasa pēc mēra?”⁴

Citētā atziņa vedina domāt, ka, izmantodams aploces principu savu dzejoļu grāmatu noformējumā, rakstnieks ir respektējis arī daiļdarba uztveres specifiku, tiecies izveidot relatīvi norobežotus, samērīgus un aptveramus mākslinieciskos veselumus.

Otrkārt, poētiskais ietvars akcentē krājuma idejiski estētisko vienotību.

Literatūrzinātnieks V Žirmunskis ir izteicis pārliecību, ka gredzenveida kompozīcijā ir iekodēta intertekstuāla saikne ar konkrētu liriskas žanru – romanci (t.i., ar neliela apjoma melodisku dzejoli, kurā spilgti izgaismojas noteiktas tēmas, visbiežāk – mīlas motīva, risinājums). Tieši šī iemesla dēļ krievu literatūrā 18. gs. beigās un 19. gs. sākumā poētiskās gredzenveida kompozīcijas gandrīz vienmēr tika dēvētas par romancēm vai dziesmām.⁵

Arī Rainis savas dzejoļu grāmatas palaikam ir salīdzinājis ar konkrētiem literatūras vai mūzikas žanriem: “Vētras sēja” apakšvirsrakstā dēvēta par “Pavasaras dziesmu”⁶, “Tie, kas

neaizmirst” par “Rudens dziesmu”⁷, “Gals un sākums” par “Viena rituma ziemas dziesmu”⁸, “Mēness meitiņa” – par “Novellu no Dagdas skiču burtnīcas”⁹, “Klusā grāmata” priekšvārdā nosaukta par ievada dziesmu pašai cēlākajai eņopejai,¹⁰ bet krājums “Tie, kas neaizmirst” autora komentārā samērots ar drāmu, romānu, simfoniju.¹¹

Šāda metaforisku apzīmējumu daudzveidība vedina domāt, ka gredzenveida kompozīciju Rainis nav uzlūkojis par kāda konkrēta žanra kanonu, taču, izmantodams aploces principu savu poētisko krājumu uzbūvē, rakstnieks ir apliecinājis vēlmi radīt saturiski vienotus un harmoniski saliedētus daiļdarbus. Ne jau velti, uzrunājot dzejoļu grāmatas “Tie, kas neaizmirst” lasītāju, autors norāda:

“Laika un ļaužu jūtu satversmi gribēja attēlot šī grāmatiņa, ne jūtas analizēt, bet dot sintēzi dzīvā fantāzijas būtņē. Ceru, ka lasītāji arī šoreiz neapzinoties jutīs organismu šinī dziesmā, kā jau visās manās agrākajās dzeju grāmatās..”¹²

Aploces trešā funkcija īstenojas centrālā motīva sākotņējās un noslēdzošās reprezentācijas salīdzinājumā. Šajā samērojumā pēc būtības izgaismojas pamattēmas attīstības rezultāts, tās emocionālās un tēlainās konkretizācijas sekas.

Raiņa poētiskajos krājumos nosaukums, apakšvirsraksts, moto, pirmais dzejolis un palaikam arī ievada nodaļa funkcionē kā centrālā motīva metaforizēts pieteikums, kā liriskā sižeta virzības norāde.

Tēmas saturiskās un emocionālās nianšes, kā arī tās daudzveidīgie atklāsmes aspekti realizējas nākamajās kompozīcijas vienībās un mikrostrukturās.

Īpašus mākslinieciskus uzdevumus parasti veic poētiskā teksta fināls (t.i. pēdējais dzejolis vai nodaļa). 1908. gada 12. decembra vēstulē A. Birkertam Rainis ir precīzi raksturojis “Klusās grāmatas” noslēguma (resp., dzejoļa “Karā kauta dvēselīte”) estētisko nozīmību:

“Un vajadzīgs viņš man kā visa krājuma kopsaņēmušs, iznākums, arī apoteoze; viņš satura visu kopā kā katrs “Rezumē”, bez viņa ir daudz runāts, bet nau nekas teikts.”¹³

Tātad “Klusās grāmatas” beigu akordā autors ir paredzējis atklāt gan tēmas risinājuma idejisko kvintesenci, gan arī liriskā

pārdzīvojuma kulmināciju. Tomēr Raiņa daiļradē rezumējošais secinājums nekad neizgaismojas kā galīga un absolūta patiesība. Tas vienmēr nes sevī kādu pretmetu un paredz izziņas procesa turpinājumu jaunā, vēl neapgūtā lokā.

Jau 90. gados rakstnieks ir izteicis pārliecību:

“Patiesība neiet taisnā līnijā uz aizvien lielāku skaidrību no vienas idejas patiesā kodola uz sekošās idejas kodolu. Jaunai idejai, kura ir tikai tālāktīstījums no priekšējās, jāstājas naidā pret veco ideju, kura sevī noslēgusies un domā ar sevi vien izskaidrot visas parādības pasaulē.”¹⁴

Iespējams, tieši šī dialektiskā koncepcija ir ietekmējusi arī Raiņa dzejoļu grāmatu māksliniecisko veidojumu: ne jau velti liriskā sižeta “ierāmējumam” rakstnieks vienmēr ir izvēlējis spirāles loka, nevis noslēgta apla formu.

Ja tēmas risinājumā ievada un noslēguma akordi sabalsojas pēc tēzes un antitēzes principa, tad poētiskās aploces atvērtība ir īpaši skaidri samanāma. Piemēram, krājuma “Tālas noskaņas zilā vakarā” pirmais dzejolis (“Agri no rīta”) atklāj lirisko varoni psiholoģiskas nomāktības brīdī:

“Miesas grib azaida,
Miesas grib svārku,
Līdzī grimst dvēsele
Dubļos un tvaikos.”¹⁵

Epilogā (“Gara gaita”) dzejas cilvēka garīgā pasaule ir brīva un harmoniska, viņa dvēsele ir spējīga augt un pilnveidoties, tiekties pretī cēlam altruistiskam mērķim un piepildīt dzižus centienus:

“Gars brīvus spārnus dzidrē cilā liegi;
Tik balta dvēsele mirdz kā kalnu sniegi;
Gaist viss, kas rupjī, smags, – spīd smalkais maigums
Kā zvaigžņu būtes caurspīdīgais zaigums...
...Bet vis vēl augstāk tava gaita sniedz...”¹⁶

Abu poētisko vienību kontrastējošais dialogs strikti iezīmē šīs dzejoļu grāmatas kompozīcijā plaša atvēruma aploci.

Ciešāk sakļauta spirāle daiļdarba mākslinieciskajā koptēlā parasti ir samanāma tad, ja dzejas teksta sākumā un noslēgumā ir akcentēta kāda formāla analogija vai konceptuāla līdzība. Šajā gadījumā ietvara atvērtību nosaka tas, ka atkārtotā variantā poētiskais motīvs vienmēr ir saturiski bagātāks un emocionāli niansētāks.

Piemēram, krājuma "Gals un sākums" nosaukumā iezīmēta vēl samērā abstrakta antitēze. Pēdējā dzejoļa ("Gals un sākums") virsrakstā pieteiktais pretmets jau rosina domāt par cilvēka garīgās attīstības un Visuma dialektikas mūžīgo, neapturamo un nebeidzamo ritumu. Iesaistoties asociatīvā mijiedarbībā ar visiem pārējiem dzejas teksta elementiem, vienībām un mikrostrukturām, poētiskā formula "gals un sākums" ir saturiski konkretizējusies: tajā ir sintezējušies iespaidi, atziņas un pārdzīvojumi, kurus liriskais varonis ir guvis sevis un apkārtējās pasaules izziņas gaitā. Abu formālo analogu (t.i. krājuma nosaukuma un pēdējā dzejoļa virsraksta) saturiskais salīdzinājums ieskauj liriskā sižeta attīstību nenoslēgtā ietvarā. Šīs dzejoļu grāmatas mākslinieciskajā veidolā ir skaidri samanāms poētiskā teksta sākuma un noslēguma kompozicionālais sabalsojums. Tādējādi ir īstenojusies daiļdarba radāmajās domās atzīmētā iecere:

"III Kā pasaka, kā sapnis atstāstīts Rāmis apkārt."¹⁷

Atsauces

- Rainis J. Ieraksts dienasgrāmatā 1912. g. 4. jūnijā // Kop. r. 30 sēj., 24. sēj. – R.: Zinātne, 1986. – 444. lpp.
- ² Rainis J. Addio bella! // Kop. r., 3. sēj. – R.: Zinātne, 1978. – 12. 86. lpp.
- ³ Rainis J. Zelta sietiņš // Kop. r., 4. sēj. – R.: Zinātne, 1978. – 7. lpp.
- ⁴ Rainis J. Ieraksts dienasgrāmatā 1908. g. 28. jūnijā // Kop. r., 24. sēj. – 294. lpp.
- ⁵ Жирмунский В. М. Композиция лирических стихотворений. Петербург: Опыз, 1921. – С. 65.
- ⁶ Rainis J. Vētras sēja // Kop. r. 1. sēj. – R.: Zinātne, 1977 – 156. lpp.
- ⁷ Rainis J. Tie, kas neaizmirst // Kop. r., 2. sēj. – R.: Zinātne, 1977 61. lpp.
- ⁸ Rainis J. Gals un sākums // Kop. r., 2. sēj. – 197. lpp.
- ⁹ Rainis J. Mēness meitiņa // Kop. r., 3. sēj. – 387. lpp.
- ¹⁰ Rainis J. Priekšvārds "Klusās grāmatas" pirmajam izdevumam // Kop. r., 1. sēj. – 303. lpp.
- ¹¹ Rainis J. Tie, kas neaizmirst // Kop. r., 2. sēj. – 66. lpp.
- ¹² Turpat, 66.- 67. lpp.

- ¹³ Rainis J. Vēstule A. Birkertam 1908. g. 12. decembrī // Kop. r., 21 sēj. – R.: Zinātne, 1985. – 142. lpp.
- ¹⁴ Rainis J. Pleskavas burtņīca // Kop. r., 24. sēj. – 162. lpp.
- ¹⁵ Rainis J. Tālas noskaņas zilā vakarā // Kop. r., 1. sēj. – 24. lpp.
- ¹⁶ Turpat, 155. lpp.
- ¹⁷ Rainis J. Krājuma “Gals un sākums” radāmās domas // Kop. r. variantu sēj. – R.: Zinātne, 1979. – 415. lpp.

SUMMARY

THE POETIC FRAME OF THE COMPOSITION OF RAINIS' COLLECTIONS OF POETRY

Mārīte Āboltiņa

When sketching the schemes for his volumes of poetry, Rainis occasionally used the term *frame*. The frame mentioned by the poet is essentially the artistic link connecting the beginning and the end of the literary text and embracing the development of the lyric or the variations of the leitmotif.

The poetic frame in Rainis' poetry is marked by the analogy between the title of the collection and that of the last poem, by the formal similarity between the epigraph and the concluding phrase, by the thematic echoing between the first and the last poem, and by the dialogue of the epigraph or the first cycle of poems with the last chapter.

The compositional frame of the literary work performs number of significant functions.

First, it clearly marks the boundaries of the poetic world. Secondly, it emphasizes the conceptual and aesthetic unity of the collection. Thirdly, it compares the initial representation of the motif with the concluding one.

Maija BURIMA

Daugavpils Pedagoģiskā universitāte

CILVĒKS - DABA - MĪTS
K. HAMSUNA ROMĀNĀ “PĀNS” UN
J. AKURATERA STĀSTĀ “KALPA ZĒNA VASARA”

Knuta Hamsuna un Jāņa Akuratera daiļradē ir daudz kopīgu iezīmju, jo abi rakstnieki pieder pie tā literārā virziena, kas 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā bija opozīcijā pozitīvās domāšanas rosinātajam reālisma virzienam. K. Hamsuna izvēlētais literārais ceļš savā laikā Norvēģijā bija mazākuma ceļš, tādēļ izraisīja protestus no Norvēģijas rakstniecības pīlāru puses. G. Brandess, vērtējot K. Hamsuna “Mistērijas”, secina, ka šis romāns neatbilst tradicionālajiem priekšstatiem par romāna žanru, jo rakstnieks lauž vēstījuma secīgumu, veidojot īpatnēju dvēseles kinematogrāfiju.

K. Hamsuns ar savu jauno romāna koncepciju izraisīja plašu rezonansi arī ārpus Norvēģijas. Latvijā iepazīšanās ar norvēģu rakstnieku aizsākās 1894. gadā. K. Hamsuna daiļrade spēcīgi iespaidoja J. Akurateru. Aizraušānās ar norvēģu rakstnieka darbiem rod atainojumu J. Akuratera tekstos. Ir saskatāma abu autoru garīgā tuvība, atklājas dvēseliski radnieciskas idejas. A. Veselovskis ir nosaucis šādas literārās parādības par “pretīmnākošiem strāvojumiem”, un V. Žirmunskis papildina šo jēdzienu ar pieņēmumu, ka katras oriģinālas un nozīmīgas personības veidošanās var tikt saprasta tikai kā organiska attīstība, kas izriet no personības dziļēm, tādēļ to nevar izkārtot mehānisku, ārēju ietekmju rindās.

K. Hamsuna darbi ir kā sēkla, kas atrod sagatavotu augsni. Tie skar J. Akuratera dziļāko māksliniecisko būtību un rosina nevis aizgūt, bet gan radīt.

Abu autoru daiļdarbu tipoloģijas pamatā neapšaubāmi ir F. Nīčes filozofija. “Nīčes mācības atbalss vai pretbalss tai jūtama gandrīz katra 20. gs. sākuma latviešu rakstnieka daiļradē neatkarīgi no piederības kādam strāvojumam.” (Kursīte 1999: 398) K. Hamsunam, pēc norvēģu literatūrzinātnieka Rolfa Nīboē Nettuma (*Rolf Nyboe Nettum*) vārdiem, F. Nīčes mācības “palīdzēja izteikt

domas, kas viņu jau sen bija nodarbinājušas” (Nettum 1995: 131) Tās iespaidoja arī Akuratera pasaules uzskatu un māksliniecisko apziņu. F. Nīčes grāmatas bija viņa personīgajā bibliotēkā, par ko liecina RLMVM J. Akuratera fonds. F. Nīčes mācības stipri iespaidoja viņa domāšanu. Kādā vēstulē J. Akuraters raksta: “Sevi es gribu izaudzināt un izdaiļot, lai mirdzošs kā karaļdēls un izdziedināts un atpestīts es varētu starp cilvēkiem būt un smieties par viņiem... neviena, neviena nava starp jums, kas man līdzīgs būtu.” (Akuraters 1907 RLMVM, 369758)

Uzskatāms piemērs abu rakstnieku daiļrades tipoloģijas izsekošanai ir J. Akuratera stāsts “Kalpa zēna vasara” (1908) un K. Hamsuna romāns “Pāns” (1894). Nosaucot savu romānu “Pāns” K. Hamsuns aktualizē sengrieķu dabas dieva vārdu, kas ar leitnanta Glāna īpašvārdu kā skanisko alūziju ir visa romāna caurviju motīvs.

“Kalpa zēna vasaras” centrā Jānis. Pēc K. Strauberga uzskata, Jānis ir dabas auglības personifikācija, reizē tās sargs un veicinātājs. H. Biezais savukārt mitoloģisko Jāni vienādo ar Sauli, bet Jāņa vārdu uzskata par vēlāku uzslāņojumu pirmskristietības vasaras saulgriežu svētkiem, kuru nosaukums nav zināms.

Tātad abos darbos centrālā tēla vārds ir svarīga mitoloģēma, kas kalpo daiļdarba mākslinieciskās pasaules izpratnei. Ar īpašvārda palīdzību tādējādi tiek pasludināta tēla garīgā būtība. Turklāt, uztverot mitoloģiskajos priekšstatos sakņotos īpašvārdus, tiek iedarbināta arī lasītāja pieredze, saskaņā ar kuru ir izveidojusies stingra pārlicība par šo vārdu nozīmi. Glāns (caur alūziju kā Pāns) un Jānis, balstoties uz lasītāja pieredzi, izraisa asociācijas ar dabu un auglību. Tādējādi saasinās attiecības starp kontrastējumiem “daba - civilizācija” un “dabas cilvēks” – “sociuma cilvēks”

Caur šīm opozīcijām apskatāmajos darbos ienāk dabas tēma. Tā ir viena no vissenākajām tēmām Eiropas kultūrā. Jau antīkajā pasaulē mākslinieki iedziļinājās dabas apjaušmē. Cilvēks tika iekļauts kosmosa mūžīgajā ritmā un harmonijā. Viduslaikos daba tika pakļauta garīgajām vērtībām. Cilvēks bija tuvu dabai, bet mežs padarīja to par neomulīgu, pat naidīgu telpu, jo Rietumeiropā mežs kalpoja kā norāde uz barbarismu. Koki tika uztverti kā pagānisko garu atrašanās vieta.

No jauna dabas tematika tika aktualizēta renesanses laikmetā. Radās vēlme dabu pakļaut ar tehnisku līdzekļu palīdzību.

Cilvēks necentās harmoniski iekļauties dabā, bet gan pats harmonizēja to.

Īpašu semantiku daba iemantojusi arī apgaismotāja Ž. Ž. Ruso uzskatos, iekļaujoties pretstatu rindā “daba, jūtas, vienkāršo ļaužu mutvārdu daiļrade” un “civilizācija, prāts, izglītoto aprindu literatūra” Jāatzīmē, ka katrs laikmets atšķirīgi interpretē arī dabas un civilizācijas attiecības. Literatūrzinātniece Anna Stankeviča šajā sakarā raksta: “19. gs. beigās opozīcija “daba – civilizācija” kļūst par pārdomu priekšmetu filozofijā un literatūrā. Tā tiek ievirzīta nozīmīgu apziņas un kultūras pārbīžu kontekstos, kas izpaužas, pirmkārt, kā indeterminisma un antivēsturiskuma aktualizācija. Krīze, kas bija acīmredzama visās sabiedriskās esamības formās, izsauca 19. gs. beigu eiropiešos nepieciešamību pēc stabilām, katastrofām nepakļautām vērtībām. Daudziem par tādu kļuva daba. To izvirza par ideālo cilvēka eksistences vietu, kas izriet no abu toposu semantikas.” (Stankeviča 1998: 33)

Interesanti, ka gan K. Hamsuns, gan J. Akuraters, veidojot mākslinieciskās pasaules struktūru, izceļ trīs svarīgākos toposus:

- 1) sociums – pilsēta;
- 2) lauki – ciems, mājas;
- 3) mežs.

Glāns un Jānis sākotnēji bijuši piederīgi sociumam. Par Glānu to pavēstī dienesta pakāpes “leitnants” pieminēšana un labā informētība par politiskiem notikumiem, kas atklājas sarunā ar skolotāju. Tāpat arī Jāņa atmiņas pārceļ viņu no pilsētas, kur pie viņa “ienāk tikai dūmu smaka un ieskrien rejošs troksnis”, un sienas “izdveš saltumu pat vasaras dienās” (Akuraters 1996: 9), uz lauku telpu ar tās ideālo toposu – mežu.

Ar ciema, lauku māju toposu Glāns un Jānis attiecīgi sastopas, pārceļoties (fiziski vai atmiņās) no pilsētas pie dabas. Sākotnēji šis toposs ir pretstatīts pilsētas toposam, bet ar laiku tas sāk likties kā lielā pilsētas sociuma mikrokopija. Šis toposs ir ļoti neviendabīgs daudzo lokusu dēļ, piemēram, dārzs, māja, klēts, rija, un to priekšmetiskā pasaule jeb atribūtika ienes tekstā savu noteiktu semantisko slodzi, kas stipri izmaina atsevišķas šīs kopshēmas detaļas un rada katra autora īpatnējo, neatkārtojamo kolorītu, savdabīgo izteiksmi.

Mežs gan Glānam, gan Jānim ir ideāla eksistences vieta, kur viņi saplūst ar dabu. Glāna dzīve mežsarga būdā ir idejas *par aiziešanu* aktualizācija. Šī ideja dzima Augustīna laikā, kad cilvēki devās prom no pilsētām, protestējot pret nekārtībām un izvirtībām, kas pastāvēja pilsētas dzīvē, un apmetās laukos, tuvāk dabai, vai klosteros.

Šī ideja bija aktualizēta arī turpmāko kultūru literārajos tekstos, piemēram, Daniela Defo romānā “Robinsona Krūzo dzīve un brīnišķīgie piedzīvojumi”, un ienāk daudzos K. Hamsuna romānos: “Pāns”, “Ceļinieks klusi koklē”, “Zem rudens zvaigznēm” “Benoni”, “Roze”, “Zemes svētība”, “Pēdējais prieks”, “Loks noslēdzies”, drāmā “Munkens Vendts” – kā bēgšana no sabiedrības uz instinktu pasauli, lai meklētu savas eksistences jēgu harmonijā ar dabu, dabisko cilvēkā.

Mīts par Pānu romānā “Pāns”, mitoloģiskie priekšstati par Jāni stāstā “Kalpa zēna vasara” pastiprina autoriem svarīgo atsaukšanos uz attiecīgās mitoloģēmas pārstāvēto laikmetu. Antīkajos laikos, piemēram, katram avotam, upei, pauguram bija savs vietējais sargātājgars. Pirms koka nociršanas, kalna norakšanas vai strauta plūduma apturēšanas, cilvēkam bija jāupurē, lai saņemtu labvēlību, piekrišanu, atļauju. Animisms aizsargāja dabu no cilvēka, kurš nenodalīja sevi no tās.

Kristietiskā tradīcija savukārt, kā raksta M. Gurevičs, “radikāli mainīja cilvēka uzskatus par eksistences vidi. Tā mantoja no jūdaisma ne vien neatkārtojamā vēsturiskā laika lineāro koncepciju, bet arī nostāstus par secīgo cilvēka radīšanas kārtību, saskaņā ar kuru cilvēks it kā nostādīts virs dabas kosmiskā laika cikla. Dabas valstībā sāka nostiprināties cilvēka garīgais monopols. Rietumeiropas kristietības lietišķi praktiskais noskaņojums veicināja dabas pakļaušanu. Visaptverošā dabas izpratne, kas izveidojās antīkajā filosofijā, turpmākajos gadsimtos sāka brukt.” (Гуревич 1995: 154)

Atsvešinādamies no sabiedrības, Glāns un Jānis kļūst apkārtējiem grūti izprotami, viņi lielākoties dzīvo paši savu. individuālo, uz sajūtām balstīto vienpatņu dzīvi, īpaši spilgti un saasināti izjūtot dabas tuvumu. Viņu mitoloģiskajai pasaules uztverei ir raksturīga visam piemītošā dzīvība un dvēsele. Fantāzijas tēli

viņiem ir kā patiesi sajūtamā realitāte. Salīdzinājumam Glāna un Jāņa emocionālā stāvokļa notēlojuma sastatījums.

Romānā “Pāns”

Saceļas vējš, man uzvēdī sveša savāda, neparasta elpa. Kas tā ir? Es paveros apkārt – neviena nav. Vējš mani sauc, mana dvēsele paklausa šim aicinājumam, es jūtu, ka mani it kā paceļ uz augšu, es it kā atraujos pats no sevis, tieku piekļauts pie neredzamām krūtīm. Acīs man sariešas asaras, es trīcu. Dievs stāv tepat līdzās un skatās manī. Tā paiet vēl kāds mirklis. Es pagriežos, svešo savādo elpu vairs nemana, es redzu it kā gara muguru, tas klusi aiziet pa mežu arvien tālāk, arvien tālāk.... (Hamsuns: 1976: 74)

Stāstā “Kalpa zēna vasara”

Man liekas, ka nu pasaule ir kaut kur aiz otrā krasta un mēs jaunā zemē, kur tikai putni un koki, un zāle, un klusums. Baigas sajūtas no neparastās dabas klatbūtnes mani pārņem un nedrīkstu ne soli spert...

Mežā kaut kas nobrīkš: man liekas, ka kas smags, liels un baigs ietu caur kokiem un pienāktu, un lūkotos uz manis. Bet tā ir tikai nakts un koki vairāk nekas, un tomēr es aizruru elpu un klausos, un dzirdu – savu sirdi.” (Akuraters 1996: 35)

Svarīga abu darbu konceptuālā sastāvdaļa ir mākslinieciskais laiks. Rakstnieku mitoloģiskajai pasaules uztverei atbilst priekšstats par ciklisko laika ritumu. Tas tiek izcelts abos tekstos ar atšķirīgiem paņēmieniem. K. Hamsuna “Pāns” ir piesātināts ar nemitīgiem mehāniskā jeb pulksteņlaika pieminējumiem. Tas rada paradoksu. Kādēļ Glānam, ar dabu cieši saaugušai būtnei, “savādniekam ar smagu dzīvnieka uguni acīs” (Hamsuns 1976: 105), tik bieži nepieciešams sociāla atribūts – pulksteņlaiks? To paskaidro kāda Glāna saruna ar Edvardu.

- Cik tagad ir pulkstenis? – viņa vaicāja
- Es pavēros saulē un teicu
- Drīz būs pieci.
- Viņa jautāja:
- Vai jūs to redzat pēc saules, – un tik noteikti?
- Jā, es to redzu pēc saules, – es atbildēju.
- Klusums.
- Bet ja nu saules nav, kā tad jūs zināt laiku?

Pēc citām zīmēm. Pēc paisuma un bēguma, zāle zināmā laikā pieplok pie zemes, putnu dziesmas mainās.” (Hamsuns 1976: 22)

Vai arī citur: “Pulkstenis bija viens, es to noteicu pēc jūras un zāles.” (Hamsuns 1976: 20)

Tāpat mehāniskā laika pieminēšana nepieciešama, lai radītu stiprāku iespaidu par Glāna nesaraucamo savienību ar dabu, pasvītrotu romānā dominējošo opozīciju “daba – civilizācija”

1889. g. izdotajā grāmatā “No modernās Amerikas gara dzīves” K. Hamsuns raksta, ka “amerikāņiem nav tiešas un dziļākas saistības ar dabu – un bez šīs augstāka gara kultūra nav iespējama” (Citēts pēc: Lejas Krūmiņš 1930: 88)

Tomasam Glānam piemītošajai mitoloģiskajai pasaules uztverei ir raksturīga dabas un cilvēka savstarpējās saistības un tuvības nesaraucamība: “Drīz mani pārņem dīvaina jutoņa, es saplūstu kopā ar lielo klusumu, vairs neesmu no tā atdalāms.” (Hamsuns 1976: 74)

Glāna tēlā K. Hamsuns iedzīvinājis daudzus savus apziņas diktētus uzskatus, jo arī par viņu pašu Johans Bojers pēc viņa otrās vizītes Parīzē teicis: “Parīzi viņš, kas zin, vai vairs tika redzējis. Lielajam Pānam nav dzīve uz asfalta. Kopš tā laika viņš atkal daudz uzturējies mežos.” (Citēts pēc: Lejas Krūmiņš 1930: 111)

J. Akuraters savukārt ir meklējis izteiksmi savai laika koncepcijai, akcentējot semantēmu “saule” J. Akuratera stāstā “Kalpa zēna vasara” semantēma (valodas elements, kam piemīt patstāvīga nozīme un kas neveic nekādu gramatisku funkciju) “saule” pieminēta 47 reizes, salīdzinoši mēness un zvaigznes attiecīgi tiek pieminētas 2 un 1 reizi. Saules iešana, kāpšana, laišanās, kas daudzkārt tēlota stāstā līdzīgās semantiski tekstuālās pozīcijās, liecina par J. Akuratera vēlēšanos atteikties no tradicionālā laika uztveres modeļa samērošanas ar sava stāsta darbības laiku.

Priekšstats par sauli J. Akuratera darbā ir sazarojies un saaudies ar citiem priekšstatiem un tēliem. Vaira Viķe-Freiberga, rakstot par dainu sauli kā semantisku jēdzienu latviešu tradicionālajā gara pasaulē, kā vadmotīvu izmanto dainu saules fundamentālo trejādību” (Viķe-Freiberga 1988: 1):

- kosmoloģiskā saule – pasaule, šī saule, viņa saule un mūžība;
- fiziskā saule kā debesu spīdekļis;
- cilvēciskotā, teiksmainā Saule un Saules mīts.

Fiziskās saules dziesmas zinātniece iedala trīs ciklos, un vienā no tiem saule parādās hronoloģiskajā izpratnē – “kā debesu pulkstenis un gadalaiku mērītāja” (Vīķe-Freiberga 1988: 13)

J. Akuratera stāstā semantēma “saule” visbiežāk funkcionē kā hronoloģiskā saule. “Saule savā hronoloģiskajā aspektā,” raksta V Vīķe-Freiberga, “ir parādība, kas cikliski atkārtojas un kuras dienišķie lēkti un rieti savā regularitātē atbilst kosmiskajam laika mērīšanas instrumentam, – tie ir tāpat kā kāda kosmiskā pulksteņa atsevišķie tikšķieni.” (Vīķe-Freiberga 1998: 8)

J. Akuraters savā stāstā nepiemin mehānisko laiku jeb pulkstenlaiku. Mārtiņš, Jānis, saimnieks un citi lauku māju iemītnieki iekārto savas darba gaitas saskaņā ar solāro laiku, piemēram:

“Līdz ar saules lēktu man jābūt mājās un jāņem arklis rokā.” (19. lpp.); “Saule laižas uz vakaru – atnāk Andris.” (30. lpp.); “Koku galotnes mežmalā ir sārtas – saule ir uzlēkusi.” (35. lpp.) “Saule ir augstu, kad ejam brokastīs.” (36. lpp.)

Taču arī tāda solārā laika uztvere nav viendabīga. V Vīķe-Freiberga tajā izšķir divus ciklus:

“Periodiskā dienas un nakts izmaiņa ar savu raksturīgo pretstatu starp gaismu un tumsu veido saules šķietamās kustības mazo ciklu, kamēr saules lielais cikls gada gaitā saistās ar gadskārtas izmaiņām gan dabā, gan lauku darbos.” (Vīķe-Freiberga 1998: 8)

Izvērtējot J. Akuratera tekstu no šī aspekta, acīmredzama kļūst mazā cikla dominante kā stāsta mākslinieciskā laika pamatelements. Skaidri ir konstatējama J. Akuratera vēlēšanās tuvāk situēt kādu laika momentu nevis ar pulkstenlaiku, bet norādot uz saules relatīvo stāvokli debesīs:

“Saule ir uzkāpusi augstu kā kalnā..” (16. lpp.)

..saule kāpj.” (18. lpp.)

“..saule ir uzkāpusi pār galvām..” (37. lpp.)

“Saule laižas uz debess malu..” (28. lpp.)

“Saule ir nogājusi, un vakars ir skaists.” (31. lpp.)

Saules iešana, kāpšana, laišanās, kas daudzārt tēlota stāstā līdzīgās tekstuāli semantiskās pozīcijās, liecina par J. Akuratera vēlēšanos pretstatīt savu mītisko laika uztveri valdošajai mehāniskā laika uztverei.

Līdzās izteiktai saules mazā cikla dominantei, stāstā vērojams arī saules lielais cikls:

“Rīt būs pavasara saule, silta, karsta; viņa kāps..” (13. lpp.)

“Dienas nozied kā dzeltenās saules puķes..” (42. lpp.)

“Saule ir bālāka, un laiks ir vēss. Laikam rudens.” (45. lpp.)

Stāstā atveidots tikai saules lielā cikla aktivitātes laiks pavasarī, vasarā, rudens, bet trūkst tā pilnīgas realizācijas, jo netiek tēlota ziema. (Tāpat savu laika koncepciju ir risinājis arī K. Hamsuns.) Turklāt arī latviešu uzskatos senāk lielajam ciklam nebija tik izteiktu funkciju kā mazajam. “Kas attiecas uz astronomiskiem atskaites punktiem gada cikla ietvaros, par tiem dainās atrodamas tikai ļoti nepilnīgas ziņas. Pats saulgriežu vārds kā tāds dainās vispār neparādās.” (Viķe-Freiberga 1998: 178)

Līdz ar to solārie motīvi un to intensitāte ir samērojami ar dainās attēloto, jo, “pievēršoties saules lielajam ciklam, ciktāl tas atspoguļojas dainās, vispirms jākonstatē milzīgā nesamērība, kas pastāv starp dziesmām par saules lielo un mazo ciklu. Ja diena un nakts, vakars un rīts, saules lēkts un riets pieminēts kādos pāris tūkstošos dziesmu, tad tikai maza saujīga tekstuāli runā par gadu.. Gadskārtējais saules cikls nav ne tuvu tik daudz apdziedāts kā saules dienišķais tecējums,” raksta V Viķe-Freiberga. (Viķe-Freiberga 1998: 178)

Jāsecina, ka savā mākslinieciskā laika atveidojumā abi rakstnieki smēlušies iedvesmu no F Nīčes ideju avota, jo “Pānā” un “Kalpa zēna vasarā” tēlotā cikliskā laika uztvere sasaucas ar F Nīčes mācību par “mūžīgo atgriešanos” Pēc M. Eliades, abiem šiem laika modeļiem ir kopīga ne vien “pretošanās vēsturei, bet arī dumpis pret vēsturisko laiku, (izc. M.E.), mēģinājums atgriezt ar cilvēcisko pieredzi piesātināto laiku kosmiskā, tas ir, cikliskā un bezgalīgā” (Eliade 1995: 162)

No rakstnieku atveidotās mākslinieciskās pasaules ainas izriet doma, ka dabā viss ir vienots ar savstarpējas sakarības saitēm: visi tās elementi – gan dzīvie, gan nedzīvie – ir savstarpēji saistīti un veido vienu veselu. Rakstnieki atklāj, ka šo saišu apzināšanās rada cilvēka un dabas harmoniju, bet ignorēšana var novest pie līdzsvara izjaukšanas un katastrofas.

Literatūra

- Akuraters J. 1996. – *Kalpa zēna vasara. Degoša sala.* Rīga: Zvaigzne ABC.
- Akuraters J. 1907 – RLMVM, 369758.
- Hamsuns K. 1976. – *Pāns // Izlase, 2. sēj.* – Rīga: Liesma.
- Eliade M. 1995. – *Mīts par mūžīgo atgriešanos.* – Rīga: Minerva.
- Kursīte J. 1999. – *Mītiskais folklorā, literatūrā, mākslā.* Rīga: Zinātne.
- Lejas Krūmiņš T. 1930. – *Hamsuns. Mūža gaitas un darbs.* – Rīga: A. Raņķa grām. tirg. apg.
- Vīķe-Freiberga V Freibergs I. 1988. *Saules dainas.* Rīga: Grāmata.
- Vīķe-Freiberga V 1998. – *Trejādas saules. Hronoloģiskā saule.* Rīga: K.
- Rolf Nyboe Nettum. 1995. *Knut Hamsun // Norges Litteratur Historie. Bind 4.* – I.W Cappelen's Forlag A.S.
- Гуревич П. С. 1995. – *Философия культуры.* – Москва.
- Станкевича А. И. 1998. *“Книги джунглей” Редьярда Киплинга.* – Daugavpils: DPU, Saule.

SUMMARY

**MAN, NATURE AND MYTH
IN K. HAMSUN'S NOVEL "PAN" AND J. AKURATERS'
STORY "A SUMMER OF THE YOUNG FARM -HAND"
Maija Burima**

One may find numerous influences, borrowings and typological features between the Norwegian writer K. Hamsun's novel "Pan" (1894) and J. Akuraters' story "A Summer of the Young Farm-hand" (1908). This is clearly demonstrated by the way they deal with the theme of nature, the representation of the human condition and the mythological perspective in both texts.

The common typological features are connected with certain crucial philosophical concepts of the late 19th and the early 20th centuries, which go back to the writings of F. Nietzsche.

Juris KASTIŅŠ
Latvijas Universitāte

DEKADENCE KĀ KULTŪRVĒSTURISKS UN LITERATŪRZINĀTNISKS JĒDZIENS

Vairāk nekā pirms simt gadiem vācu žurnālā *“Die Gesellschaft”* (1894) parādījās austriešu liriķa un dramaturga Otokāra Štaufa fon der Marha raksts par vienu no tā laika vispopulārākajiem un visapstrīdētākajiem literatūras un mākslas termiņiem – par dekadenci. (1) Nebūdams izcils literāts, viņš tomēr gluži empīriski devis lielisku toreizējās garīgās dzīves fenomena raksturojumu. O. Štaufs fon der Marhs zīmē sava laikabiedra dzejnieka garīgo portretu: “Tas ir cilvēks, kurš maldās starp modernās mākslas Skillu un Haribdu, t. starp baudkāri un riebumu. Viņš drudzaini taustās un grābstās, te iekrītot vētrainos jūtu uzplūdus, te gandrīz tajā pašā elpas vilcienā pakļaujoties visdziļākajai apātijai, te atkal, žonglējot uz vissaspringtākās nervu virves, izdara vispārgalvīgākās ekvilibristikas trikus, tā radot tumšu un drūmu iespaidu, neirastēnisku atmosfēru, kuru vācieši sauc īpašā franču izcelsmes vārdā – par dekadenci.” O. Štaufs fon der Marhs, kā redzams, jēdzienā “dekadence” pirmām kārtām ietver patoloģisko un erotiski seksuālo elementu, kuru īpaši uzsvēra toreizējās literātu un mākslinieku aprindas, krustojot šķēpus par jaunā virziena sociālajām un mākslinieciskajām tendencēm.

Cits 19./20. gadsimta mījas austriešu literāts, estēts un Vīnes Burgteātra galvenais dramaturgs, kas gan lielāko tiesu savas dzīves pavadīja otrā modernisma citadelē – Mīnhenē, Hermanis Bārs, savu dekadences izpratni saista ar literārā procesa kolīzijām. Atgriezies no Parīzes, kur savām acīm sekojis jaunāko literāro strāvojumu attīstībai, viņš uzsver, ka nav viegli dot dekadences kā literatūras jēdziena formulējumu. Rakstā “Dekadence” H. Bārs strikti atšķir naturālismu no dekadences. “Naturālisma būtību izteikt ir viegli, jo naturālisms ir vienkārši ideja.” (2) Naturālisti izskaidro cilvēka dvēseli un raksturu, balstoties uz apkārtējās vides ietekmi, bet dekadentiem šādas vienas noteicošas idejas nav. Tie neveido arī savu

literāro skolu un savas idejiskās pamatpremisas. Katrs dekadents ir izteikts individuālists, viņu it kā nekas nesaista ar citiem rakstniekiem, vēl vairāk, tas bieži vien neko negrib dzirdēt par saviem kolēģiem. "Bet tie ir vienas paaudzes cilvēki," uzsver H. Bārs. Un tieši šis apstāklis viņus atšķir no cita laikmeta literātiem.

Visiem dekadentiem piemīt oriģināla, jauna izteiksmes forma, kura citiem šķiet savāda un pat dīvaini nepatīkama. Kāda tad ir šī "dekadences forma"?

H. Bārs uzsver, ka dekadenti uzskata par savu pienākumu bēgt no raupjā un seklā naturālisma un iegrimt izsmalcinātu ideālu dzelmē. Mākslas objekts vispār nav ārējā pasaule, un mākslas uzdevums arī nav "aprakstīt" apkārtējo vidi. Dekadenti vēlas modulēt mūsu iekšējo pasauli – "*modeler notre univers intérieur*"

Šis apstāklis krasi satuvina dekadentus un romantiķus, varētu pat teikt, ka dekadenti ir jauni romantiķi jaunos apstākļos, kas diezgan skeptiski un augstprātīgi izturas pat melnā pūļa pliekano gaumi un, tāpat kā "vecie romantiķi", nicina darījumu pasauli, ieņemot ideālu bruņinieku pozu.

Citējot Šarlu Morisu, kas kopā ar Malarmē un Gogēnu cīnījās par simbolismu un deva *Fin de siècle* panorāmu, H. Bārs uzsver, ka dekadenti, tāpat kā romantiķi, pasauli redz miglas plīvurā, gaismēnu spēlē, tā, kā tas vērojams Rembranta gleznās. Tomēr tā ir īpaša, tā teikt, *dekadentisma nervu romantika*.

Uzsverot jaunā strāvājuma psihisko labilitāti un nervozitāti, H. Bārs gribēja pasvītrot smalko apjausmu, noskaņu un dvēseles stāvokļu nemitīgu maiņu dekadentu darbos. Varam teikt, ka viņiem galvenais uzdevums bija nevis attēlot jūtas, bet gan garastāvokļa vibrācijas. Dekadenti noniecina ne tikai ārējās pasaules apstākļus, sociālo vidi, bet arī cilvēka iekšējās pasaules plašas peripetijas, īsi sakot, visu, kas neatbilst dvēseles noskaņas attēlošanai. Tiesa, dekadenti atzīst arī domāšanas procesu, jūtas un apstākļu veidotu cilvēka gribu, tomēr izmanto tos tikai kā īpašas mākslinieciskas nervu spēles fonu. Tieši šajā estētiskajā un poētiskajā apstākļī H. Bārs saskata jaunā literārā strāvājuma būtisku atšķirību no tradīcijas. Dekadentu nervu spriedze ir tik liela, ka viņi redz skaņas, dzied krāsas un uztver balss aromātu.

Vecā paaudze gan uzskata, ka šāda poētika ir nevis sasniegums, bet gan slimība. "Krāsu dzirde," norāda franču autors Ž. Baratū, ir fizioloģiska parādība, kas liecina, ka viena jutekļa kairinājums skar uzreiz divus jutekļus. (3) Ja kādam patskanim atbilst noteikta krāsa, piemēram, "a" ir melns, "e" balts, "i" sarkans utt., ja arfas skan balti, flautas – dzeltenī un ērģeles – melni, ja katrs patskanis turklāt apzīmē noteiktas jūtas, piemēram, "e" sāpes, "o" ciešanas, bet "u" mīklu un noslēpumu, tad tādu poētiku mēs saucam par dekadences poētiku, domā H. Bārs, norādot uz tās simbolisko izcelsmi.

Tā atklājas mākslinieciekie paņēmieni, kurus izmanto dekadenti, lai parādītu tāpat kā romantiķi – "iekšējo cilvēku" galveno uzmanību pievēršot nevis idejai vai jūtām, bet īpašam nervu stāvoklim.

Cits dekadences poētikas postulāts ir mākslīga objekta vai mākslīgā kā estētiskas kategorijas kults.

Dekadenti uzskata, ka viņu goda jautājums ir maksimāla distance no naturālā, dabiskā, reālā objekta. Cilvēka kā mākslinieka cieņa tieši tiek saistīta ar dabas un sociālas vides izslēgšanu daiļrades. Divi izcili franču rakstnieki Mopasāns un Hijsmans skaidri norāda uz viennozīmīgu cīņu pret visu, ko pārstāv daba un tātad to, ko radījis Dievs. Viss, kas ir skaists, cēls un ideāls, tas gan nav Dieva, bet cilvēka radīts, tātad tas ir cilvēka smadzeņu produkts. Ž.-K. Hijsmana romāna "Ačgārni" ("*À rebours*") galvenais varonis Dez Esents egoistiski paziņo: "Galvenais ir cilvēka spēja koncentrēt visu gara spēku vienā vienīgā punktā, izsaukt halucinācijas īstenības vietā likt sapni." (4) Dez Esents uzskata, ka cilvēka ģenija radīts mākslīgs objekts ir viņa spēju apliecinājums. Romāna varonis izjūt riebumu gan pret ainavu vienveidību, gan pret debess spozmi, gan pret visu dabu. Šis tēls ir dekadences paraugs, kurš iemieso visam literārajam strāvojumam piemītošo riebumu pret vulgāro, pliekano un kroplīgo pasauli, kurā indivīds jūtas garīgi un fiziski slims. Vienīgā izeja ir bēgšana kādā mākslīgā, halucināciju radītā pasaulē. Dez Esents dzīvo nošķirti no ār pasaules krāšņā namā, tātad īpašā ziloņkaula tornī. Mehāniskas zivis peld akvārijos, darba istaba mirdz eksotiskās krāsās, ēdamzāle līdzinās kāda kuģa kabīnei, bet guļamistaba izskatās kā mūka celle. Dez Esents mīl vispirms tikai mākslīgus ziedus, un tikai tad viņš atklāj dabīgo ziedu skaistumu, lai

gan izvēlas tikai tos dabīgos ziedus, kas viņam atgādina mākslīgos. Piezīmēsim, ka orhideju ziediem Dez Esenta uztverē piemīt īpaša erotiska perversitāte.

Bet nervozais un mākslīgais ir tikai divi dekadences poētikas faktori, kuru uzdevums ir "dzēst" jebkuru ārējās pasaules iespaidu un ietekmi uz daiļdarbu. Trešā būtiskā dekadences poētikas pazīme ir mistiskais un drudžaina tieksme visur meklēt un saskatīt mistisko elementu. Dekadenti meklē alegorijas un tumšus, grūti izskaidrojamus tēlus, kuriem bez pirmās nozīmes piemistu vēl kāda cita noslēpumaina nozīme, bet tās jēgu saprot tikai izmeklētas personas.

Vislabākais vēsturiskais materiāls, kuru izmanto dekadenti, ir viduslaiku burvestības, halucināciju apņemto cilvēku mīklainie izteicieni, senu, brīnumainu laiku un sabiedrību mistika. Šeit vispopulārākais dekadences pārstāvis ir Ž. Peladāns, kas sevi dēvē par magu, kurš spēj valdīt pār visām dvēselēm, ķermeņiem un gariem. Viņa romānos parādās varenī burvji, kuri spēj izkāpt no sava ķermeņa un īpašā astrālā stāvoklī iet cauri sienām. Piebildīsim, ka arī pats Ž. Peladāns bija okultists un Rožu kroņa ordeņa lielmestrs, kas noliedza cilvēku vienlīdzības principus un bija pret rasu sajaukšanos.

Visas H. Bāra minētās dekadences poētikas pamatpazīmes tomēr vēl neizskaidro paša jēdziena rašanos un attīstību. O. Štaufs fon der Marhs un H. Bārs ir vienisprātis par to, ka šī dīvainā mākslinieciskā fenomena izcelsme meklējama franču kultūrā. Savukārt Francijā vārdu "dekadence" saistīja ar Romas vēlīno antīko laikmetu. Tā, piemēram, Monteskjē savos "Vērojumos par romiešu varenības un bojāejas cēloņiem" 1734. gadā minējis vārdu "dekadence" lai gan mums zināms, ka milzīgu valstu un sociālo sistēmu pagrimumu (piemēram, Kārļa Lielā impērijas sabrukumu) jau daudz agrāk apzīmēja par dekadenci. Arī Francijā termina vēsture izsekojama līdz 17 gadsimtam, kad Niko vārdnīcā pirmo reizi minēts vārds "dekadence" ar nozīmi "māju un lietu sabrukšana" ("ruine"). (5) Vēlāk šo jēdzienu lietoja, kā jau minēts, impēriju un valstu sabrukšanas procesa apzīmēšanai, un tur tam piemīt nozīme "sabrukums", pretstatot otru jēdzienu ar pozitīvu nozīmi "progress" Mūsdienu modernajā izpratnē vārds "dekadence" nesaraujami saistīts ar morālisko vērtējošo "sabrukumu" un tā diagnosticēšanu. Tātad

mums strikti jāatšķir vairākas jēdziena "dekadence" lietošanas iespējas:

- 1) dekadence kā vēsturiski filozofiska kategorija, kas faktiski metafora, nevis termins;
- 2) dekadence kā bioloģisks, medicīnisks jēdziens, ar kuru apzīmē vecumu, slimību un nāvi, nesaucot tos vārdā, bet pārfrāzējot par pagrimumu, sabrukumu, tātad dekadenci;
- 3) dekadence kā poētiski estētiska kategorija.

Katra šī jēdziena lietošanas un interpretācijas vēsture ir sava atsevišķa pētījuma cienīga. Mūs, protams, interesē viss, kas saistīts ar termina "dekadence" literatūrvēsturisko rašanos, attīstību un izpratni, tātad plašākā nozīmē tas ir jēdziens, kura saturu tik tēlaini atklāja O. Štaufs fon der Marhs un Hermanis Bārs.

Vēsturiski filozofiskā diskusija par jēdzieniem "deģenerācija" un "dekadence" sākās Francijā jau 18. gadsimtā, kad iezīmējās pirmie pamatelementi polemikai par dekadenci mākslā. 19. gadsimtā Monteskjē idejas turpināja attīstīt Dezirē Nizārs, kas 1834. gadā publicēja divus lielus sējumus literatūrvēsturē par dekadenci. (7) Šajā darbā pirmo reizi akadēmiskajā zinātnē tika lietots termins "dekadence", lai apzīmētu veselu literatūrvēsturisku laikmetu, turklāt tas notika bez īpašām atrunām un paskaidrojumiem. tātad 19. gadsimta pirmajā pusē to jau lietoja plašās literātu un mākslas zinātnieku aprindās. Šim apstāklim bija savs attaisnojums, jo jau 18. gadsimta 60. gados mēs lasām filozofa un kritiķa Džona Brauna "Disertācijā par dzeju un mūziku" (1763), ka kultūra nonākusi dekadencē, jo dzeja un mūzika attālinājušās viena no otras, tātad "specializējušās" un "pagrimušas" Pētot šādu negatīvu attīstību, Dž. Brauns nonāk pie senās Romas mūzikas un dzejas, kas tikai patapināta no visu mākslas veidu dzimtenes Grieķijas. Līdzās Romas politiskajam un morālajam pagrimumam notiek arī mākslas pagrimums, bet tā ir doma, kura vēlāk tiek izteikta vācu romantiķu darbos, piemēram, Frīdriha Šlēgeļa esejā "Par grieķu poēzijas studijām" (1797).

Arī jau minētais Dezirē Nizārs, balstoties uz ieskicēto tradīciju, min tādus antīkos autorus kā Seneku, Juvenālu, Martiālu un citus, nosaucot tos par dekadentiskiem literātiem. Atgriežoties pie jau minētā Ž.-K. Hijsmana romāna "Ačgārni" varoņa Dez Esenta raksturojuma, piebildīsim, ka arī viņa bibliotēkā minēti daudzi

vēlinās Romas literāti, tai skaitā arī dekadentiskais Cēzars! Dez Esents tomēr ir ekstrēms estēts – arī šie autori viņam ir pārāk “veselīgi”!

Tā iezīmējas atšķirības starp laikmetīgo literatūru un latīņu valodā sacerētajiem dekadentu darbiem, kuras izpaužas gan sižetu izvēlē, gan arī politisko un sociālo apstākļu attēlojumā. Tomēr antīkās un modernās dekadences darbos ir arī kaut kas kopīgs – tā ir smalkjutekliska un pārmērīga tēlotkāre un aprakstkāre, tiksmīnāšanās par detaļām un nianšu kultivēšana, tie ir izspīlēti estētiski kairinājumi, kuros sava vieta ir ne tikai daiļajam, cēlajam un skaistajam, bet arī riebīgajam, neglītajam un atbaidošajam. To jau 1853. gadā pamanījis vācu estētiķis Kārlis Rozenkrancs, kas izdeva savu “Estētiku par riebīgo” (8)

19. gadsimta vidū tēma par Romas dekadenci bija ļoti iemīļota. Par to liecina Tomasa Kuturē pazīstamā glezna “Dekadence Romā” (1847), kura izraisīja tādu kritikas un skatītāju sajūsmu, kādu nebija baudījusi neviena cita 19. gadsimta glezna. T. Kuturē attēlo dzīres kādā romiešu kolonnu zālē. Te redzam vīriešus dažādās reibuma pakāpēs. Līdzās vīriem ar vainagiem galvās un pokāliem rokās skatām atkailinātas sievietes, apgāztas amforas, maigus un uzblīdušus ķermeņus. Romas kādreizējā varenība nojaušama tikai cildenajās statujās, kas novietotas starp kolonnām. Muskuļotie, spēcīgie vīriešu tēli kontrastē ar dzērāju bezformīgajām miesām un stiklainajiem skatiem, tā liekot skatītājam nojaust Romas impērijas sabrukumu.

Bet īsta klasiskās estētikas un dekadences estētikas tuvcīņa notika Šarla Bodlēra un Teofila Gotjē rakstos.

Š. Bodlērs, apcerot Edgara Alāna Po stāstus, principā vēršas pret dekadenci kā jēdzienu, kuram piemīt kaut kas negatīvs un noliedzošs. Š. Bodlērs noliedz terminu “dekadences literatūra” kaut gan viņš nenoliedz pašu literāro fenomenu – dekadenci. Š. Bodlērs uzskata, ka dekadence kā literatūrzinātnisks jēdziens vispār ir bezjēdzīgs, jo tas proponē literatūras modeli, kurā būtu fiksēta kaut kāda tās augšupejoša vai lejupslīdoša tendence un attīstība, bet tas nav attiecināms uz mākslu.

T Gotjē, 1868. gadā izdodot Š. Bodlēra “Ļaunuma ziedus”, precīzē jēdzienu par dekadenci un tās stilu. Viņš uzskata, ka

dekadents raksta atjautīgi, bet tai pašā laikā komplicēti un asprātīgi, viņa valoda ir niansēta, tā nemitīgi paplašina savas robežas, izmantojot visas savas krāsas, lai izteiktu neizsakāmas domas. Dekadences stilam raksturīgas drūmas halucinācijas un noslēpumainības atmosfēra, kas nokaitē nervus. T. Gotjē uzsver, ka runa nav par literatūras pagrimumu, bet gan par tās īpašu brieduma pakāpi civilizācijas vēlinajā stadijā. Tieši šis apstāklis būtiski revidē pašā dekadences jēdziena izpratni: T. Gotjē ir pirmais literāts, kas dekadenci vērtē nevis negatīvi, bet gan pozitīvi, tai pašā laikā atbrīvojot šo jēdzienu no sabiedriskās un mākslinieciskās lejupslīdes kopsakarības žņaugiem. Dzejnieks uzskata, ka mākslas ziedu laiks un sabiedriskās dzīves pagrimums ir apvienojams, pat cieši saistīts. Dekadentiskā literatūra, domā T. Gotjē, ir stila un nevis motīvu, tā ir literārā materiāla un īpašu estētisko kategoriju (piem., riebtīgs, neglītāis u.c.) problēma.

Šādi uzskati savukārt radīja neizpratni par šo jautājumu franču literātu aprindās, jo tieši Francijā simbolisma periods sakrita ar dekadentiskās literatūras uzplaukumu. Turklāt simbolistu vidū bija daudzi autori, kas piederēja pie dekadentiem, viņu vidū bija viens no vadošajiem simbolistiem – Pols Verlēns. Turklāt Ž.-K. Hijsmana romāns “Ačgārni” pierādīja, ka iespējams attēlot raksturu un dzīves formas, kas neapšaubāmi ir dekadentiskas, izmantojot tādus stila līdzekļus, kas drīzāk raksturīgi Zolā naturālismam nekā Verlēna simbolismam.

Simbolisma un dekadences komplicētās attiecības smalki analizējis Ervīns Kopens, kas savā pētījumā “Dekadentiskais vāgnerisms” skaidri nodala vienu jēdzienu no otra. Viņš raksta: “Termins “dekadence” un apzīmējums “simbolisms” attiecas uz dažādiem semantiskajiem līmeņiem: otrs apzīmējums attiecas galvenokārt uz valodas un poetoloģijas (t. i. poētikas J. K.) parādībām, kas atklājas kāda literārā darba stilā un formā, bet dekadence nozīmē kādu noteiktu pozīciju pret dzīves un sabiedrības procesiem, un tā izpaužas noteiktā saturā (motīvos, raksturos utt.). Šīs principiālās atšķirības pastāv arī tad, ja dekadences saturs atklājas simbolistiskā valodas ietērpā un ja tas tiek attēlots ar simbolismam piemītošajiem formas principiem.” (9)

Dekadences estētiski filozofisko koncepciju pārvērtējis Frīdrihs Nīče, kurš skaidro šo jēdzienu kā dzīves gribas bīstamu

vājuma signālu. No vienas puses, viņš uzskata dekadenci par "fizioloģisku degradēšanos", bet, no otras puses, – kā šī pagrimuma morālisko vērtību celšanos. Tā F Nīče apliecina pagrimumu, lai "solī pa solim ieietu dekadencē" Šis process nepieciešams tādēļ, ka, sasniedzot "brīvu garu" maksimālā pretrunu spriedzē un reizē to pārvarot, var sagatavot "pārcilvēku" Dekadences apliecinājums sagrauj ideoloģiju, kas cildina un saglabā dzīves vērtības, bet tas F Nīčem ir ceļš uz "skaistās šķietamības" mākslu. Tāpat dekadence reizē ir izsmalcinātības un pagrimuma rezultāts. F Nīče uzskata, ka jūtu cilvēkam ir jāsavalda savas jūtas, tāpēc ideālus dekadentu tipus filozofs saskata Cēzarā un Sokrātā. Dekadenta gars uzplaukst ledus valstībā kalnos blakus bezdibenim. Tāds cilvēks uzvar savus instinktus, – un tā F Nīčem ir viņa dekadences formula.

Tā dekadenci kā kultūrvēsturisku un literatūrzinātnisku jēdzienu skaidro izcilākie Rietumeiropas gara aristokrātijas pārstāvji.

Morālā sabrukuma diagnoze un analīze Rietumeiropā ir plašs kultūrvēsturiskās pētniecības darbs, kuru, cerams, varētu papildināt arī Latvijas zinātnieki ar apcerējumiem par mūsu dekadences aktuāliem jautājumiem.

Atsauces

- 1 Citēts no izdevuma: *Propyläen. Geschichte der Literatur. 1830-1914*. Bd. 5. Das bürgerliche Zeitalter. Berlin, 1984, S. 559-560.
Bahr H. *Die Dékadence // Die Wiener Moderne*. – Stuttgart, 1995, S. 225.
Citēts no izdevuma: *Die Wiener Moderne*, S. 226-227
4. Huysmans J.-K. H. *Die Wiener Moderne*, S. 228
5. Nicots. *Thrésor de la langue française*. – Paris, 1606.
6. Sīkāk par šo jautājumu sk. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* / Hrsg. v. Gert Ueding. Bd. 1. Tübingen, 1994, Spalten 473-481.
- 7 Nisard D. *Études de mœurs et de critique sur les poètes latins de la décadence*. – Paris, 1834.
8. Rosenkranz K. *Ästhetik des Häßlichen*. – Berlin, 1853.

9. Koppen E. *Dekadenter Wagnerismus. Studien zur europäischen Literatur des Fin de siècle.* – Berlin und New York, 1973.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE DEKADENZ ALS KULTURHISTORISCHER UND LITERATURWISSENSCHAFTLICHER BEGRIFF

Juris Kastiņš

Der Artikel behandelt aktuelle Fragen der europäischen Dekadenz. Es wird die literaturwissenschaftliche und kulturhistorische Deutung des Begriffes „Dekadenz“ hervorgehoben. Als Beispiele der Erläuterung dienen Werke von H. Bahr, Ch. Baudelaire und Th. Gautier. Es wird die Geschichte des Begriffes kurz skizziert und charakterisiert.

Ingrīda KUPŠĀNE

Daugavpils Pedagoģiskā universitātē

DZIMTENES TOPOSS G. JANOVSKA ROMĀNĀ “UZ NEATGRIEŠANOS”

Viens no svarīgākajiem kultūras pastāvēšanas priekšnoteikumiem ir atmiņa – cilvēka spēja saglabāt un reproducēt informāciju par apkārtējo pasauli un iekšējo dzīvi. Atmiņai ir vēsturiska iedaba, tā ir sociāli determinēta, cieši saistīta ar cilvēka darbības specifiku. Atmiņa atsevišķus cilvēka pieredzes elementus sasaista vienotā sistēmā, tādējādi tā funkcionē kā viens no būtiskākajiem cilvēka personības veidošanās nosacījumiem. Vienlaikus atmiņa ir arī informācijas glabāšanas, apstrādes un tālāknodošanas sistēma, kas nodrošina sabiedrības eksistenci. Tādējādi var runāt par kolektīvo atmiņu, kas nosaka individuālās atmiņas pastāvēšanas iespējas un īpatnības.

Savdabīgu aspektu atmiņa iegūst trimdas situācijā, jo tā kļūst par nozīmīgāko eksistences atribūtu, par cilvēka patības, latvietības saglabāšanas determinanti. Cilvēka spēja atcerēties nosaka to, ka viņš, mītot svešā zemē, vienlaikus dzīvo divās realitātēs – no vienas puses, tā ir jaunā pasaule, tagadnes dimensija, no otras puses dzimtene, pagātnes dimensija. Priekšplānā izvirzās atmiņas par pazaudēto laiku un telpu: tā ir aiziešana no tēva mājām, zaudējums, kas saistīts ar traģiskām izjūtām.

Katrai dzīvai radībai piemīt teritorijas un dzimtās vietas instinkts. Cilvēks šo instinktu “apaudzējis” ar dažādiem jūtu un gara dzīves radītiem atribūtiem. Kā atzīmē vācu rakstnieks Zigfrīds Lencs: “Dzimtene nav tikai konkrēta pieredze, tā ir arī utopiska vajadzība, ilgu priekšstats... Bieži dzimteni apjaušam tikai svešumā kā to, kā mums pietrūcis. [...] Kā cilvēks reagē uz savas dzimtās zemes zaudējumu? Dzimtene un svešums – tas ir tūkstoškārt piedzīvojams un pārdzīvojams spriegums, kurā pārvietotais, trimdā izdzītais bēglis, padzītais mēģina sevi par jaunu atrast.” (Ruņģe 1989: 22)

Sevis atrašana noris, rekonstruējot zaudēto pasauli, balstoties uz atmiņām. Mītnes zemēs tiek mēģināts veidot "mazo Latviju" (īpaši bēgļu posmā Vācijā – dramatisko kopu darbība, avižu, biļetenu izdošana, dziesmu dienas, izstāžu rīkošana utt.), radot dzimteni miniatūrā. Dzīvojot vairāk pagātnes atmiņās, sapņos, trimdnieks realitāti aizstāj ar emociju un fantastikas pasauli.

Rakstnieks rada dzimteni, izmantojot vārda un tēlu palīdzību. Jo īpaši vecākā paaudze (J. Klīdzējs, I. Leimane, A. Zemdega u.c.) ir tā, kas visbiežāk kavējas nostalgiskās atmiņās, jo tās kļūst par savdabīgu iespēju pabūt mājās, Latvijā. Viņu vidū ir arī Gunars Janovskis – gadu ziņā piederīgs trimdas vecākajai paaudzei, bet literāro darbību aizsācis tikai 60. gados.

Starp viņa romāniem nozīmīgu vietu ieņem atspulgi par dzīvi Latvijā, ko Z. Skujiņš raksturo kā "sapņojumus par nogrimušo Atlantīdu" (Skujiņš 1997: 10) – "Uz neatgriešanos" (1973), "Kaijas klieudz vētru" (1977), "Ļaudis pie jūras" (1987) u.c. Lai gan tie nav autobiogrāfiski darbi, tomēr jāatzīst, ka visus romānus vienotā veselumā saista autora personība, viņa neslēptā klātesamība un ciešā saikne ar galveno varoni, uzsvērtā subjektīvā attieksme pret tēloto pasauli. Darbos ieskanas daudz kas no paša autora izjustā pārdzīvotā.

Latvijas tēla veidošana šais romānos dod iespēju atjaunot pārtrūkušo sasaisti ar dzimto telpu – ja ne fiziski, tad garīgajā sfērā. Dzimtenes rekonstruēšana vienlaikus pilda psihoterapeitiskas funkcijas – palīdz aizmirst salto realitāti, rada māju klātbūtnes mirkli ilūziju, ļauj pievērsties pašanalīzei, rīcības izvērtējumam, kā arī dod iespēju atkal pakavēties zēnības dienās.

Romānā "Uz neatgriešanos" dzimtene saistās ar konkrētām telpas un laika kategorijām, proti, tā ir 30. gadu Latvija – galvenā varoņa bērnības un jaunības posms, kas tēlojumā gūst idilliskas aprises. Latvija – tas ir pilnvērtīgs, aktīvas dzīves laiks, personības veidošanās laiks, kad daudzas izjūtas cilvēka dzīvē ienāk pirmo reizi.

Dzimtene tā nav Latvija vispār, bet gan noteikta vieta, konkrēti cilvēki un notikumi. Džona Vilciņa darbības telpa – Daugavgrīva un Rīga. Romānā dažbrīd tiek akcentēts, ka zvejniekiemats varonim ir tuvāks, jo tur ir viņa dzimtās mājas, mīļie cilvēki: "Bez tam viņš grib braukt uz mājām, tikko beigsies skola. Džonim tik ļoti gribas redzēt tēvu." (Janovskis 1973: 130)

Daugavgrīva ir vieta, kur varonis pavadījis savu bērnību, sastapis pirmo mīlestību. Rīga skolas un jaunības gadu dzīves un darbošanās telpa.

Mākslinieciskā pasaule tiek modelēta, centrējot darbību ap Džoni, un tieši no tā ir atkarīgs noteiktu Rīgas un Daugavgrīvas reāliju izmantojums un atspoguļojums romānā. Daugavgrīvā tās ir tēva mājas, pussabrukusī būdiņa meldros, kuģu vrakī, upe, jūra – tas, kas ir pieejams vienkāršam zvejnieku zēnam, naktssarga dēlam. Tās ir vietas, kur Džonis jūtas brīvs, bezrūpīgs – viņa īstā stihija. Rīgā tas ir dzīvoklis pagrabstāvā, Pulvertornis, ielas.

Tēva mājas ir mikropasaule, kur līdzās dzīvo divi cilvēki – tēvs un dēls. Šai gadījumā māja ir adekvāta ģimenei – telpa, kurā mīt radniecīgi laudis. Taču Džona māja nav pilnvērtīga, jo tai trūkst kādas būtiskas daļas – nav mātes. Šī pasaule ir zaudējusi centru, satvaru, kas satur visu kopā un nodrošina harmoniju. Vēl vairāk tas tiek akcentēts tēva personā. Viņš 1. pasaules kara laikā zaudējis roku, tādēļ nespēj pildīt ģimenes galvas funkcijas. Džona tēls tiek veidots kā kompensācija. Viņš vienlaikus uzņemas gan tēva, gan mātes, gan dēla pienākumus, tādējādi mēģinot atjaunot sākotnējo līdzsvaru. Zēna dzīvošanu mājā visbiežāk raksturo vārds “kluss” To nosaka cieņas un mīlestības jūtas pret tēvu, kam darbs ir naktī, bet diena ir viņa atpūtas laiks. Tēva dzīves ritms determinē dominējošo atmosfēru mājā. Tēva mājas ar stabilo, nemainīgo ikdienas gaitu, ar tuvcilvēka pastāvīgo klātbūtni kļūst par Džona esamības fundamentu, atbalsta punktu, dodoties ceļā, un galamērķi, kurā atgriezties mudina nekšēja nepieciešamība. Starp Džoni un tēva mājām pastāv organiska saikne, kas neatslābst, neizzūd, arī jauneklim promisesot.

Mājele Daugavas krastā, kas “paslēpusies no visas pasaules” (Janovskis 1973: 72) meldru un vītolu paēnā, saaugusi un sakususi ar dabu, ir vieta, kurā ienākot Džonis pārtop citā cilvēkā. Šeit zēns ir patstāvīgs un neatkarīgs no civilizācijas diktētajām normām un likumībām. Tikai logs vēl rāda saikni ar ārpasauli. Ārēji necilā ēka Džona acīs iegūst īpašu vērtību, jo te viņš jūtas pasargāts no apkārtnes, pats ir saimnieks un noteicējs centrs, kas organizē pasauli ap sevi. Džonis darbojas kā radītājs. Viņš atjauno izpostīto ēku, drupas pārvēršot sakārtotā telpā: “Kad viņš te sāka nākt, viss bija pamests, netīrs un noputējies. Pavards bija sabrucis. To viņš

dabūja samūrēt no jauna. Nu viņam te ir kārtība." (Janovskis 1973: 36)

Arī priekšmeti, kas atrodami mājēlē, ir Džona roku gatavoti. Lietas demonstrē zēna priekšstatus par to, kas ir māja, bet tai pat laikā norāda uz cilvēka sociālo statusu un arī etnisko piederību. Galds, krēsls, siena nastiņa gulēšanai – lūk, viss interjers. Neko vairāk zvejniekzēns savā "rezidencē" atļauties nevar. Tikai ar iztēles palīdzību mājele pārvēršas pilī, kurā Džonis ir princis.

Mājele funkcionē kā telpas vienība, kurā cilvēks jūtas brīvs, kura nodrošina viņam pašrealizācijas iespējas. Var teikt, ka tā darbojas kā stimulējošs faktors, raisa cilvēkā tieksmi radīt un veidot. Mājeles radošā atmosfēra manifestējas arī tādējādi, ka tieši te Džonis nododas Homēra "Odisejas" tulkošanai, ļauj vaļu saviem sapņiem, iztēles virmojumam.

Dzīve mājēlē saistāma ar Džona pusaudža gadiem – laiku, kad tiek sastapta pirmā mīlestība un tai uzticēti lielākie noslēpumi, arī būdības eksistence. Vietā, kura piederīga tikai Džonim, par kuru nezina pat tēvs – tuvākais cilvēks – tiek ieviesta Zigrīda. Zēnaprāt, viņa ir tiesīga iepazīt Džona pasauli, jo meitene tiek uztverta kā savējā, lai arī faktiski pieder svešai pasaulei (baltvāciešu atvase). Zigrīdas ienākšana mājēlē ir īpašs notikums, kas maina tās iekšējo kārtību un atmosfēru. To zēns neuztver kā ierobežojumu, bet jūtas laimīgs, ka viņa vienatnība ir izjaukta. Arī tad, kad Zigrīdas mājēlē vairs nav, Džona atmiņas, ko raisa ar meiteni saistītās lietas, padara viņu klātesošu. Telpa it kā tiek piesātināta, piepildīta ar mīļotā cilvēka tuvumu.

Mājeles mūžs beidzas līdz ar Džona ieešanu pieauguša cilvēka kārtā. Mājele pārstāv bērnības pasauli, tāpēc jaunajā dzīves posmā tai vairs nav vietas, tā ir lemta bojāejai: "Grīdas vairs nav. Arī vienas sienas un laipas vairs nav. Apdrupis jumta stūris ir noliecies gandrīz līdz pašam ūdenim." (Janovskis 1973: 214) Neieskanas nožēla par to, ka mājeles nav, jo tās sabrukšana tiek uztverta kā loģisks viena dzīves posma noslēgums, lai aizsāktos nākamais.

Zēnības gadu pasaulē sev vietu rod arī sapņi, fantāzijas. Reālajā telpā Džonis ir padotais (tēvs – **dēls**, uzpircējs – **preces piedāvātājs**), toties fantāziju pasaulē viņš ir valdošais. Iztēles radītās būtnes bagātina apkārtni, piešķirot telpai svaigas, nebijušas nianšes. Džona patvēruma vietā – būdībā – mājo rūķis Endriks, kurš izpilda

visdažādākās zēna vēlmes. Rūķis arī ir tas, kurš varoņu attiecības padara daudzveidīgākas, akcentējot spēles momentu.

Kuģa vraks iegūst jaunu dzīvību, ap to vijas noslēpumu aura, jo bureniekā dzīvo Vecais Klauga, kuru gan nevar redzēt, bet "Džonis bieži ir dzirdējis, kā tas klusi apakšā darbojas, reizēm pieklaudzina pie vecajiem dēļiem, šur tur paskrāpē, reizēm it kā nodzeras no pudeles un tad izpūš dvašu" (Janovskis 1973: 40) Vecā Klugas aiziešana no burenieka kalpo kā netieša norāde tam, ka Džonga bērnība aiziet, ka laiks nepielūdzami plūst uz priekšu.

Kādas noteiktas telpas vienības pieejamība vai nepieejamība, darbošanās un uzturēšanās brīvība vai ierobežojumi ir atkarīgi no personas sociālā statusa, izglītības līmeņa un daļēji arī no etniskās piederības. Tieši tādēļ, ka Džonis nāk no sabiedrības zemākajiem slāņiem, viņam sākotnēji liegta iespēja pārkāpt bagātās baltvācu ģimenes Konrādī mājas sliekšni. Vēl vairāk – viņš ir tiesīgs klauvēt nevis pie parādes durvīm, bet gan sētas durvīm, kuras tad tiek piesardzīgi pavērtas tiktāl, lai zēnam neienāktu prātā ieskatīties dziļāk.

Laiks korigē pārvietošanās brīvību telpā. Džonis iestājas universitātē, atver savu privātskolu, līdz ar to mainās viņa sociālais statuss, kas ļauj apgūt jaunas telpas reālījas (kafejnīcas, restorāni, inženiera Konrādī dzīvoklis). Sākotnēji doma par kafējnīcas apmeklējumu Džonī izsauc bailes: "Bet kafējnīca! Tur gāja tik smalki ļaudis. Viņš nemaz nezinātu, kā tur uzvesties. Ko tur iesāk ar cepuri un mēteli? Vai tur ir garderobe? Kā pasūtina ēdamo? Un – galvenais – ko tas viss maksā?" (Janovskis 1973: 131) Taču laiks maina viņa attieksmi pret šo lokusu, un pēc dažiem gadiem Džonis jau jūtas brīvi šai telpā: viņi vakaros sēdēja kādā kafējnīcā, un tādu Rīgā bija daudz. Lepnais Švares. Šachistu citadele Reiners. Jauniešu satikšanās vietas – Baumanis un Lūna." (Janovskis 1973: 230)

Cilvēks romānā parādās kā būtne, kuru iespaido dažādas determinantes – vieta sabiedrībā, vide, vēsturiskie apstākļi. Darbā "Uz neatgriešanos" laiks ir "atvērts", tas iekļauts plašākā laika plūsmā, kas jūtams uz noteikta vēstures laikmeta fona. Galvenā varoņa pārdzīvojumi tiek sasaistīti ar laikmeta sociālās un politiskās dzīves norisēm. Tas nozīmē, ka autoram, radot Latvijas tēlu, ir

svarīgi rekonstruēt laikam atbilstošu realitāti, taču ne vienkārši piefiksējot faktus, notikumus, bet skatot tos caur atsevišķa indivīda uzskatu prizmu.

Janovska romānos, kā norāda Benedikts Kalnačs, "daudzos gadījumos laikmets ir tas, kas varoņu attiecības piepilda ar patiesu dramatismu" (Kalnačs 1994: 58) Dzimto telpu, tajā mītošos cilvēkus tieši un nežēlīgi skar vēsturiskais laiks, nesot līdzīgu būtiskas pārmaiņas. Romānā tas ir 1939. gads, kad izskan Hitlera aicinājums vāciešiem repatriēties no Baltijas valstīm. Notikums, kas galvenajam varonim nozīmē fundamentālu dzīves pārvērtēšanu un pārorientēšanu, izmaiņas ierastajā ikdienas ritmā, jo starp aizbraucējiem ir arī mīļotais cilvēks – Zigrīda.

Tiek aktualizētas vāciešu un latviešu attiecības, un to kontekstā izvirzās jautājums par dzimteni, tās atstāšanu. No vāciešiem tiek prasīta izvēle starp dzimteni un tēviju, kas rada nepieciešamību apzināt un apzināties savas saknes, kas iespējams, atskatoties pagātnē. Piemēram, Kūno Konrādī atvadu runā saka: "Man liekas, ka šai vēsturiskajā mirklī nebūtu gluži nevietā – mazliet pamest skatu atpakaļ pagātnē. Mēs aizbraucam uz zemi, no kuras ir nākuši mūsu senči, bet mēs atstājam zemi, kurā mūsu tēvi ir dzīvojuši 7 simti gadus." (Janovskis 1973: 249) Paši vācieši aicinājumu doties projām galvenokārt uztver kā prasību pildīt pienākumu pret tēviju, kā asinsbalss saucienam, atgriešanos senču mājvietā. Viņi apzinās (citi vairāk, citi mazāk) piederību lielai nācijai. Tāpēc tautiešu atkalapvienošanās krīzes situācijā vienā zemē ir tās saglabāšanas un stiprināšanas priekšnoteikums. Mērķa sasniegšanā tiek izmantoti arī varmācīgi līdzekļi (Konrādī kungs injicē meitai zāles, lai salauztu pretestību). Šai gadījumā atsevišķa cilvēka intereses un liktenis tiek pakļauts nācijas interesēm, kas nodrošina tās pastāvēšanu.

Citādā situācijā atrodas Džonis, kuram tiek izteikts piedāvājums doties projām no Latvijas. Galvenais varonis pat nepieļauj domu, ka varētu atstāt dzimteni, tēva mājas, kaut arī tādēļ jāatsakās no mīlestības. Palikšana tiek motivēta ar to, ka Latvija ir Džona dzimtene, vieta, kur dzīvo tuvinieki, tautieši, kuriem smagā brīdī būs nepieciešama palīdzība. Džonim savas telpas atstāšana ir adekvāta dezertēšanai un nozīmē cilvēkcieņas zaudēšanu. Pēdējā sarunā ar Zigrīdu jauneklis saka: "Mēs neviens nezinām, kas var

notikt. Un pieņemsim, ka mana zeme pēkšņi mani sauc. Jāni Vilciņ! – tā sauc. Un kāds atbild manā vietā: tas ir aizlaidies.” (Janovskis 1973: 261) Tomēr diezgan daudz ir tādu, kas metas līdzī vāciešiem svešumā, nezinot, kas viņus tur sagaida. Attieksme pret tādiem aizbraucējiem ir nosodoša, tāpēc bieži parādās ironija. Viņi tiek saukti par zaķapastalām, kas pakļaujas bara instinktam: “Visi smuki bariņā. Tāpat kā aitas. Sevišķi, ja liekas, ka kādai laimējas atrast labāku ganību.” (Janovskis 1973: 123)

Tādējādi autors netieši izsaka attieksmi pats pret savu un citu latviešu aizbraukšanu no dzimtenes 40. gados, zināmā mērā izjūtot sevi kā dezertieri. Romānā notiek mēģinājums kompensēt to, veidojot Džoņa tēlu – cilvēku ar spēcīgu pārliecību un piesaisti dzimtajai telpai.

Latvijas rekonstruēšana romānā tā ir autora atmiņu transformācija, kas iemiesojas tekstā. Dzimtene tiek radīta kā pasaule, kam ir tiesības uz pastāvēšanu, vienlaikus apzinoties, ka šī Latvija iespējama vairs tikai atmiņās, tēlos, bet ne īstenībā.

Literatūra

- Janovskis G. 1973. – *Uz neatgriešanas*. – ASV: Grāmatu Draugs.
- Brasla V 1997. – *Uz atgriešanas // G. Janovskis. Kopoti raksti*. Rīga: Elpa, 5-8.
- Janovskis G. 1997. *Mans dzīvesstāsts un 33 dzejoļi*. Rīga: Likteņstāsti.
- Kalnačs B. 1994. – Gunars Janovskis // *Latviešu rakstnieku portreti. Trimdas rakstnieki*. – Rīga: Zinātne, 50-64.
- Ruņģe V 1989. – *Literatūra trimdā, modernās trimdas literatūras: definīcijas, piemēri, analīze // Avots, 6, 22-27.*
- Skujiņš Z. 1997. – *Janovska atgriešanās turpinās // Diena, 21. apr.*

ZUSAMMENFASSUNG

DER TOPOS DER HEIMAT IM ROMAN VON G. JANOVSKIS "AUF NIMMERWIEDERKEHR"

Ingrīda Kupšāne

Eine der wichtigsten Vorbedingungen der Fortdauer der Kultur ist das Gedächtnis – die Fähigkeit des Menschen, die Information über die Umwelt und das Innenleben zu wahren und zu reproduzieren. Einen eigenartigen Aspekt erhält das Gedächtnis in der Verbannungssituation, denn es wird zur Vorbedingung der Identitätswahrung des Menschen. Durch das Erinnerungsvermögen des Menschen ist es bedingt, dass der Mensch in einem fremden Land gleichzeitig in 2 Realitäten lebt – einerseits ist das die neue Welt, die Gegenwartsdimension, andererseits die Heimat, die Vergangenheitsdimension. In den Vordergrund rücken Erinnerungen an die verlorene Zeit und Raum. Der Schriftsteller beschwört die Heimat mit Hilfe des Wortes und der Gestalten herauf. Insbesondere ist das die ältere Generation, die am öftesten in nostalgischen Erinnerungen verweilt. Unter ihnen ist auch Gunars Janovskis. Die Schaffung der Gestalt Lettlands in seinen Romanen gibt dem Autor die Möglichkeit, die Verbindung mit dem Heimatraum wieder herzustellen – wenn nicht physisch, dann in der geistigen Sphäre. Im Roman "Auf Nimmerwiederkehr" verbindet sich die Heimat mit konkreten Raum- und Zeitkategorien, d.h. sie ist das Lettland der 30er Jahre – der Kindheit und Jugend der Hauptgestalt, das in der Erzählung idyllisches Gepräge gewinnt. Lettland – das ist die Zeit eines vollwertigen, aktiven Lebens, die Zeit der Persönlichkeitsformung, wenn viele Gefühle zum ersten Mal im Leben des Menschen erscheinen. Die Heimat – das ist nicht Lettland im Allgemeinen, sondern ein bestimmter Ort, das sind konkrete Menschen und Ereignisse. Die Heimat wird als eine Welt erschaffen, die das Recht zu bestehen hat. Doch der Autor ist dessen bewusst, dass dieses Lettland nur in Erinnerungen, Gestalten möglich ist, aber nicht in Wirklichkeit.

Ēvija MUŠA

Latvijas Universitāte

IMANTA ZIEDONA EPIFĀNIJAS UN DZEJA VĒRTĪBU ASPEKTĀ

"Māksla sagādā cilvēkiem baudu, saistīdama viņus ar mākslinieka daiļradi." (Borevs 1972: 122)

Māksla palīdz veidot personības vērtību orientāciju. Bez šādas orientācijas nav iespējama personības attieksme pret pasauli no noteiktu ideālu pozīcijām. Garīgās vērtības kļūst par īstenām vērtībām šī vārda vistiesākajā nozīmē tad, kad cilvēks tās pārdzīvo un novērtē savā prizmējumā.

Uztverdams mākslas darbus, cilvēks izjūt prieku par savu saikni ar daiļradi. Māksla, tiekdams autora idejas un garīgās vērtības iedzīvināt lasītājā, uztvērēja nostājā, vienlaikus prasa no adresāta radošu līdzdarbību.

Ir materiālās vērtības un garīgās vērtības. Abas tās atkarīgas no cilvēka vajadzībām. Bet ko nozīmē vārds "vērtība"?

"Ideālo mērķi un labumu parasti apzīmē ar vērtības jēdzienu, un tas izsaka jēgpilnas vajadzības, zināmu pilnību, ideālu, jābūtību, pēc kā tiekties. Vērtība ir jēgpilnais, saprātīgais, tas, kas vēl nav, bet kam vajadzētu būt un pēc kā vērts tiekties. (..)

Vai šodien ir vērts runāt par garīgo vērtību kopumu, ja sabiedrībā valda vērtību plurālisms? Vai vērtību līnijas ir kaut cik skaidras un noteiktas? Vai nepietiek, ka es brīvi sekoju savām vēlmēm, dziņām, vajadzībām un man ir labi? Vai vajag tiekties pēc kāda citu atzīta optimālstāvokļa? Varbūt viss notiek pats no sevis un nav jāklausa ideālajās vērtību runās, kuras nereti smaržo pēc morfalīna? Vai cilvēks maz spēj dzīvot ideāli un pilnīgi? Kāpēc vērts tiekties pēc tā, kas nerasniedzams?" (Lasmane, Milts, Rubenis 1995: 22) Izmisīgi šie jautājumi izskan ētikā. Taču atbildes uz šiem daudzajiem jautājumiem jāmeklē kultūrā.

Jau mītos sakrālais ir nodalīts no ikdienišķā, glabāts un saudzēts rituālos, lai cilvēkiem būtu kaut kas augstāks par viņu pieticīgo ikdienu. Kas būtu, ja cilvēks netiektos pēc ideāliem? Viņš

nepilnveidotos, nekļūtu garīgi bagātāks, jo, tikai ticot idejai, garīgai vērtībai, kas ir kaut kas tāls, netverams, viņš top pilnīgāks: "Ilgu virzieni parasti ir saistīti ar patieso, daiļo, labo, svēto." (Lasmane, Milts, Rubenis 1995: 22)

Būtiski ir papētīt Imanta Ziedoņa vārda mākslā iekodētās vērtības, papētīt, kā šis autors meklē ceļu uz pilnību. Kāpēc tas būtu aktuāli? Tādēļ, ka ir pagājuši vairāk nekā četrdesmit gadi kopš Imanta Ziedoņa pirmās publikācijas, taču vēl aizvien šis unikālais dzejnieks ir mūsu uzmanības lokā. Vēl aizvien viņš ir ass, atskabargains un tiešs. Viņa teiktais trāpa sirdī – liek justies neērti, ja esi bijis paviršs savās attiecībās, rīcībā, uzvedībā.

Imanta Ziedoņa devums latviešu literatūrā, kultūrā nav mērāms tikai attiecīgajā izdoto grāmatu skaitā. Šī autora spēks slēpjas viņa tiešumā un spējā just sevi kā organisku tautas sastāvdaļu. Latvieti. Nacionālā neatkarība ir priekšnosacījums tautas un tās morālā gara saglabāšanai un radošai, brīvai attīstībai. Ziedonis jūtas kaut kādā mērā vainīgs, ka "ir iesviedis kaitinošu akmeni mūsu brīvības svētlaimē, uzbudinājis latvietību un apkārt latvietību, un sevišķi inteligenci uz diezgan asām pārrunām par šo tēmu" (Ziedonis 1996: 233) Un jūtas priecīgs, ka tas tomēr noticis:

"Vienu vakaru manī pamodās Latvija.

Un es ieraudzīju papīru ar ūdenslīnijām.

Un uz tām bija rakstīts

Ūdensburbuļiem:

Ūdensburti ir vienīgie,

Ko laiks nenoskalo.. (Ziedonis 1979: 106)

Dzimtā zeme, Latvija, ir tā bāze, no kuras Ziedonis "velk laukā" savus "tīrradņus" Ziedoņa darbi šķiet interesanti dažādu paaudžu lasītājiem. Katrs viņa mākslā var atrast kaut ko sev. Vecāko paaudzi saistīs Ziedoņa daiļrades sākumposms – laiks, kad arī paši šie lasītāji bija jauni. Ziedonis tajā laikā, iespējams, izteica viņu tā brīža priekus, bēdas, pārdzīvojumus utt. Šie lasītāji sekos arī turpmākajiem Ziedoņa darbiem, bet reizēm varbūt arī netiks līdzī viņa domas lidojumam un jaunajām strāvām viņa darbos. Taču jaunā paaudze – mūsdienu vidusskolēni – vieglāk uztvers tieši moderno un postmoderno mākslā. Ziedoņa "sirreālisma ziedi" pievilinās jauno lasītāju. Un tad skolotāja uzdevums būs – caur šo modernisma un

postmodernisma stīgu vest skolēnus uz mūžīgo un vispārcilvēcisko vērtību atklāsmi.

Patiesais

"Viena no dabiskajām cilvēka tieksmēm ir izziņas kāre. Cilvēku vada vēlme saprast pasauli un sevi. Pārvērst pasauli domā, salīdzināt, izvērtēt, ietiekies noslēpumainajā, kas parastām acīm nav tverams, kas iziet ārpus tagadnē ierobežotā esības mirkļa un telpas, skatoties nākotnē, saprast apstākļus, kādos dzīvojam, – tas viss uztur garīgu spriegumu, jautājumu–atbilžu nemieru un azartu." (Lasmane, Miļts, Rubenis 1995: 22, 23) Ziedonis raksta:

"Puikas, šis brauciens būs tāls un traks, –

Stūre trīs rokās manās.

Puikas, šis brauciens būs tāls un smags.

Tā būs izlaušanās.

Tā būs izraušanās no tā, kas man ir,

Tajā, ko gribu es dabūt." (Ziedonis 1965: 9)

Bet krājumā "Re, kā" Ziedonis pasludina:

"Es atkal iegūt gribu, gribu gūt...

Tāpat kā gaisā zili dūmi zūd.

Jo, re, kā koki izaug it kā plūstot.

Jo, re, kā sniegs krīt, neko neiegūstot." (Ziedonis 1981: 21)

Šajās četrās rindiņās it kā iemiesojas priekšstati par guvuma un zaudējuma, kustības un miera relativitāti, par kustības dažādo virzienu relatīvajām robežām, kuras iziet indivīds patiesā meklējumos.

Patiesība parasti saistīta ar darbības vārdu "meklēt" Ziedonis vienmēr ir bijis meklētājs (piemēram, epifānija "Cik tālu zaķis mežā iekšā?"). Patiesība ir jāatklāj, tā nekur nav rodama gatavā, tīrā veidā. Šie meklējumi var bieži vien paņemt visu cilvēka mūžu. Taču meklēt nozīmē būt dzīvam, domās atvērtam pasaulei un sev, sajust pretestību domas spēkam, būt krietni vīrišķīgam, lai pacīnītos ar pretspēku. Tas nemaz nav tik viegli:

"Varonīgi izturēt

Varonīgi sevī sēt

Varēšanu, pašiespēju

Varonīgi savu seju

Turēt pretī, nenovērsties

Pretī

Acis nenolaist

Nenobīties

Visa gaiss

Kad sāk pretī briest un berzties

Nenovērsties." (Ziedonis 1988: 120)

Patiesības izejas punkts ir jautājums, izbrīns, pārsteigums. Krājumā "Re, kā" Ziedonis šķiet visizbrīnītākais, pārsteigtākais un jautājumu pilnākais visā savā daiļradē:

"Ko es zinu par lielā koka kroņiem,

Ja esmu te tikai degošs skals?

No visiem skaliem kā no kamertonjiem

Nāk saskaldītā koka lielā bals. (..)

Ko es zinu par dzeguzēm, par aitām,

Kam putni nāk un kāpēc aizlido?

Nav skaitļu bezgalībā gala skaitam.

Es zinu: viens es esmu, - vienu to. (Ziedonis 1981: 11)

Taču dažkārt ir jāsalīdzina vairāki dzejoļi, no kuriem katrs iestājas par savu patiesību, lai pārlicinātos, ka patiesība nav ietverama statiskā tēlā, nav izmērāma vienā dimensijā. Epifānijās Ziedonis grimst pārdomās par mirkļa nozīmību, par acumirkļa jēgu (piemēram, Ziedonis 1978: 83).

Laikmets, tāpat kā cilvēki, mēdz būt pašpārlicināts un viegli padodas vienreiz atklātas patiesības varai un vieglumam, pārāk nevēloties zaudēt iegūto stabilitāti un skaidrību: "Mums ir tūbiņu dzīve. Mūs izspiež pa galu mierīgā masā. (..) Mēs esam līdzeklis un mūs izspiež uz vienu pusi." (Ziedonis 1994: 39) Vai arī: "Negribas pūlēties. Gribas tā: kā liec, tā ir!" (Ziedonis 1994: 83) Taču Ziedonis pastāv uz to, ka vajag katram meklēt savu – vienīgo pareizo tev ceļu uz patiesību. Patiesība, ja tā ir neierasta, jauna, ir neaizsargāta. Bet tieši tāpēc tai ir jātic: "Uz šaubu rokām iznēsāta, patiesība rod patvērumu ticībā." (Lasmane, Milts, Rubenis 1995: 24) (Piemēram, dzejolis "Šaubas" krājumā "Kā svece deg".) Patiesības pārlicība pauž personības nesadalītību. (Piemēram, dzejolis "Opozīcija" krājumā "Kā svece deg".)

Daiļais / skaistais

Daiļā izjūta ir viena no vissenākajām kultūrizjūtām. Daiļo pētī estētika.

Izsekojot skaistā izpratnes attīstībai estētiskās domas vēsturē, mēs redzam, ka daudzveidīgās, bieži vien pat pretrunīgās koncepcijas vieno kopēja tendence: skaistais vienmēr tiek saistīts ar jaunrades iespēju augstāko mēru. Taču ne vienreiz vien filozofijā, mākslā ir apgalvots, ka daiļo var daudz pilnīgāk izjust nekā izteikt vārdos. Tomēr jāmēģina!

"Skaistais mākslā aptver visus daiļdarba struktūras līmeņus.

Kā mākslinieka atspoguļotās reālās īstenības skaistums tas atklāj uztvērējam dabas, sabiedrības un cilvēku savstarpējo attiecību estētisko vērtību, pilnveido personības spēju ieraudzīt skaistā daudzveidīgās izpausmes; kā mākslas darbā īstenotā autora estētiskā ideāla skaistums tas izraisa personībā tieksmi atrisināt dzīves pretrunas un konfliktus, paplašinot skaistuma reālās esamības jomu.

Kā mākslas darba radītāja sasniegtā meistarības pakāpe tas raksturo mākslinieka prasmi pārvarēt materiāla "pretestību", veidojot darba formu, brīvi pārvaldīt attiecīgā mākslas veida savdabīgo izteiksmes līdzekļu arsenālu.

Tikai visu šo skaistā aspektu vienība, kas izpaužas kā mākslas darba satura un formas vienība, nodrošina tā augstu estētisko vērtību." (Estētika 1981: 96)

Skaistumam ir sava vieta dzīvē. Skaistums cilvēkus vieno, mazina naidu, zvēriskumu. "Skaistuma mirklis dažādo cilvēka dzīvi, ļauj izjust garīgu šķīstīšanos, balsta sirdsapziņu, vilina un apbur, jauc sapni ar īstenību, bet arvien veic to tā, ka atjaunina dzīvi un cilvēku." (Lasmane, Milts, Rubenis 1995: 28) Ziedonis saka:

"Es rakstu par laimi, ko lej
Pie pavarda Jaungada naktī,
Es rakstu par maizes smaržu,
Par egļu malkas sprakšķiem
Lielajā maizes krāsni
Un par mazo kukulīti
Abrakasi.. (Ziedonis 1965: 21)

Skaistā momentu nevar noņert, nofiksēt, iemūžināt. Tas ir skaists tieši un tikai tajā mirklī, kad tas notiek. Vēlāk tās ir tikai atmiņas.

"Negribas vairs fiksēt
Īstais ir netverams
Mākonis debesīs
Tāpat, uzreiz ir dzerams." (Ziedonis 1988: 44)

Fantastiski skaistā netveramību Ziedonis tēlo epifānijā "Un teātra zālē jūs nezināt debespusēs." Taču krājumā "Re, kā" viņš saka:

"Nu esmu es tik gaišs
Man liela laime kaiš
Es nezinu – kāpēc
Nu viss tiek pieminēts." (Ziedonis 1981: 153)

Kad tu redzi, jūti, dzirdi vai apjaut skaistā klātbūtni – vārdi kļūst lieki.

Svētums

"Svētums izsaka īpašu – ticībā, cerībā, mīlestībā – stiprinātu attieksmi pret to, kas tiek uzlūkots par pilnību, un vienlaikus iedvesmo jaunrades un pilnveides darbībai." (Lasmane, Milts, Rubenis 1995: 29)

Svētums paceļ cilvēku pāri sev, savam laikam un telpai, dod ticības spēku, iedvesmu un enerģiju savas nacionālās un sociālās dzīves pilnīgošanai – cīņai "pret" un cīņai "par" Svētums var arī izpausties kā tēva un mātes svētums, dzimtās vietas, māju svētums, kapu kalna svētums, mistiskā kosmosa pirmatnējais svētums, tautas, tēvzemes svētums, mīlestības, principu, ideju, patiesības svētums utt. Katrai no šīm izpausmēm ir sava nianse, katru pavada citādi pārdzīvojumi. Šos svētumus var raksturot atbilstoši simboli. Svētumā atklājas cilvēka intīmās jūtas. Līdzīgi daiļajam svētums aicina uz labo, aizstāv vērtības.

Ziedoņa darbos rodamas dažādas svētuma izpausmes. Piemēram. MĀTES UN TĒVA svētums:

"paldies, ka viņa bija māte
un nebija vairāk nekas
jau tā te
ziedu tik maz" (Ziedonis 1979: 104)

Te izpaužas dziļa pietāte un cieņa pret māti. Līdzīgas izjūtas ir arī epifānijās:

"Tinamies no kamola kamolā. Māte pārtinas bēmos. Un pēkšņi izbeidzas dzīve – kamols pārtinies citā kamolā. Redziet to pašu lielāko dzijas grozā – tā ir māte, pārtinies meitā, un tēvs, pārtinies dēlā. (...) Laba mīlestība ir kā tīšanās un atpakaļtīšanās. Tā mēness pārtinas saulē un saule pārtinas mēnesī." (Ziedonis 1978: 110)

Ziedonis risina paaudžu problēmu, viņš uzskata, ka, godinot savus vecākus, vecvecākus utt., mēs nostiprinām sevī piederības, "sakņu" izjūtu, ieaudzinām sevī cieņu.

Vēl Ziedonim būtisks ir PRINCIPU svētums. Krājumā "Es ieeju sevī" viņš saka tā:

"Trīslapītis – cerīšos baltos,

Nelaieme baltā.

Tu jau zini, kā es maldos.

Tā cilvēki maldās. (...)

Es negribu tevi, svešlapainā,

Dvēsele svešā.

Es tevi atraidu, projām gainu.

Labāk palikšu bešā." (Ziedonis 1968: 113)

Ziedonis ir par meklēšanu un atrašanu, pat par maldiem šī izziņas ceļa laikā. Taču viņš neatzīst sastingumu, iekonservēšanos kādā stāvoklī – ir jādzīvo uz priekšu, bet no saviem principiem nav jāatsakās, jāatkāpjas.

Vēl Ziedoņa daiļradē ir pārstāvēts MĀJU svētums (epifānija "Reizēm man ļoti nepatīkami"), TĒVZEMES svētums (piemēram, krājumā "Man labvēlīgā tumsā" dzejolis "Ieraugs"), MĪTISKAIS KOSMOSA svētums (epifānija "Mana lūgšana tev"), DZĪVĪBAS, TAUTAS svētums (epifānija "Trīs reizes piedzimst vienā reizē").

Protams, vēl var atrast dažādas svētuma izpausmes, taču šīs pieminētās ir būtiskākās Ziedoņa daiļradē.

Labais

Labais ietver sevī palīdzību, līdzietību, aizstāvību, atteikšanos otra labā; labais veicina sadzīvošanu, saskaņu, saprašanu, saderību, kas nāk ar labvēlību, sirsnību, rūpēm,

mīlestību. Tēlojot labo pretstatā jaunumam vai uz jaunuma fona, labais skaidrāk izceļas, kļūst redzamāks, saprotamāks.

"Labais humanizē, piedāvājot rīcības projektu, kurā centrālā vieta ierādīta dzīvības vērtībai. Un, lai gan jaunums ir labā dvīņubrālis, tas tomēr tiek valdīts savā kaislību stihijā, rāmā mierā dzīvībai atvieglot nākotni." (Lasmane, Milts, Rubenis 1995: 32)

Labais rosina pašcieņas, lepnuma, normālas pašapziņas, gandarījuma tapšanu:

"Kad es biju tikko piedzimis,
Es vēl nebiju ne labs, ne ļauns.
Viss, kas manī labs, tas ir no citiem viss.
Paldies cilvēkiem – es esmu labs un jauns."
(Ziedonis 1965: 75)

Vai arī "Epifānijās":

...Apriet apkārt... Tas ir vienalga – apriet apkārt ziedam vai apkārt jūrai. Zieds ir tikpat liels kā jūra. Neskriet taisni jūrā, nebrist ziedā, nekāpt cita dvēselē, bet iet tuvu līdzās, apiet apkārt, palikt tuvu." (Ziedonis 1978: 12) Un: "Daudz man prieka gājis secen. Tāpat kā jums arī. Ir tādas, likumīgas, kuras, prieku meklējot, mēs gandrīz nemaz nepamanām. Palīdzēšanas prieks." (Ziedonis 1978: 26) Vēl Ziedonis runā par "uztveres prieku", kas tomēr reizēm var izraisīt "uztveres sāpes, bēdas", un tad ir tā, ka "Gribas tev to pateikt, bet negribas sāpes darīt" (Ziedonis 1978: 73)

Kad Ziedonim tika vaicāts, kāds ir viņa uzskats par cilvēka dabu – vai viņš piedzimst labs vai ļauns, Ziedonis atbildējis: "Tā mana filozofija ir kā strausam – es slēpju galvu smiltīs un domāju, ka cilvēks ir labs." (Rokpelnis 1997: 26) Varbūt tas izriet no Ziedoņa mīlestības pret bērniem?

"Kā pa jokam, it kā tiši
Gadījās mums puika mazs.
Mazi balti veltenīši
Man pa mūžu bradājas." (Ziedonis 1965: 96)

Labais – ļaunais

Labais vieno, apgāro atsevišķa cilvēka attiecības ar dažādām sociālām grupām un sabiedrību kopumā, labais saista cilvēkus pie bērna, pie vecākiem, dzimtenes, kultūras, darba, cilvēces, turpreti ļaunais pretstata atsevišķo vispārīgajam, objektīvajam.

Labais vienmēr cīnās ar ļauno. Un otrādi. Taču cīņas lauks ir neierobežots. Tas var būt gan ārpus cilvēka, gan arī pašā personībā. Bieži šī cīņas situācija izraisa konfliktus. Tad svarīgi ir, kā cilvēks tiek galā ar tiem. Ziedonis raksta:

"Es ļoti tālu aiziešu no jums

Pa ceļu kā pa rindā liktām trumpām.

Un kaut kur tālu paliks pienākums

Kā rūķīši ar mugurām puskumpām." (Ziedonis 1971: 19)

Labais ir kā garīga spuldzīte dvēselē, kas, rādot gaismu, ļauj tev pašam ieraudzīt savas ēnas puses, savu ļaunumu. Taču, kad cilvēks to ir ieraudzījis, sapratis un mēģinājis no tām atbrīvoties, viņam rodas augstākas prasības pret sevi, un tā nu cilvēks sāk saskatīt sevī aizvien vairāk trūkumu, sāk vairāk sevi analizēt. Zināmā morālās attīstības līmenī cilvēks var apmierināties ar kaut ko tādu, kas augstākajā izraisīs pat traģisma izjūtu:

"Un paliek smadzenes bez virsgarozas,

Un zemapziņas spēki mani lenc,

Un tā kā velns ar asti apkārt grozās

Mans otrais "Es", mans melnais dekadents.

(Ziedonis 1971: 19)

"Augstākais īstenojamais labais ir sava veida relatīvā un absolūtā labā saskaņojums un pārskaņojums. Bieži vien audzināšanā tiek akcentēta cilvēku tiesme pēc absolūtās morāles un skaidrības, pēc uzticības augstiem ideāliem, kas praksē rada plaisu starp vārdiem un darbiem." (Lasmane, Milts, Rubenis 1995: 82) Ziedonis šajā sakarā izsaka interesantas domas: "Savu (cik tik var – relatīvi) labo darbu likt (cik tik var) labā darbā, meklēt (cik tik var) saskanīgas attiecības, stāvēt (cik tik var) nelietim ceļā, kopt (cik tik var) gaismas ideju. Un tad viss šis it kā relatīvais nesums pēc kāda laika sāk tevī radīt neuzvaramības (dīvaini), bet absolūtu sajūtu un relativitāti ar savu nenoteiktību nebaida. Tu esi sapratis relativitāti tās absolūtismā."

Sirdsapziņa

Sirdsapziņa parāda, ciktāl labais, taisnīgums, pienākums ieaudzināts cilvēka apziņā, ciktāl tie skāruši jūtas, pārliecību, motivāciju, gribu, raksturu, zemapziņu. "Sirdsapziņas aktivitāte

liecina, ka ir gūta zināma personības morālā autonomija, morālās tiesības orientēties, vērtēt, sodīt pašai sevi, ka ir sasniegta morālo paradību iekšēja refleksija. Rīkoties pretēji savai sirdsapziņai nozīmē vērsties pret sevi, nonākt konfliktā ar to, kas dārgs sevī, kļūt neuzticīgam." (Lasmane, Milts, Rubenis 1995: 100) Ziedonis raksta:

"Vedīsim, draugs, sirdis šodien pirtī.

Griestos sirdsapziņas lampas blāv.

Reiz tu manai sirdij rīkstēm cirti,

Redzi, te nu viņa kaila stāv." (Ziedonis 1965: 56)

Piemēram, Freids uzskatīja, ka sirdsapziņa cilvēku grauž kā tārps ābolu, no tās nekur nav glābiņa. Tā kļūst par superego daļu, un sirdsapziņai ļauna doma esot līdzīga rīcībai, tāpēc nav svarīgi, vai noziegums izdarīts reāli vai apziņas līmenī.

Ziedonim sirdsapziņas tēls dzejā un epifānijās ir ļoti reti sastopams. No tā var secināt, ka Ziedonis vai nu cenšas nerīkoties pretēji savai sirdsapziņai un tādēļ tā viņu nemoka, vai arī viņš par savām "sarunām" ar sirdsapziņu nerunā skaļi, uzskatot, ka tik intīmas lietas nav domātas plašai publikai. Bet, ja atceramies faktu, ka Ziedonis ir teicis, ka viņš raksta sev, ne citiem, tad ir jādomā, ka viņam vajadzētu rakstīt arī par savu sirdsapziņu. Tā kā viņš to nedara, tad laikam var uzskatīt, ka pirmais apgalvojums ir pareizāks.

Sarunā ar J. Rokpelni Ziedonis saka: "Es nezinu, kā ir citiem. Es domāju, ka es zinu, kā ir ar mani. Es skaitīju un nonācu pie viena.. Dieva." (Rokpelnis 1997: 26) Tā ir Ziedoņa īstenā sirdsapziņa.

Atbildība

Atbildība ir saistīta ar pienākumu, kas ir brīvības, arī mīlestības zināms pretstats. Bet tieši pienākums, it kā karodams ar brīvību, patiesībā ir tās veicinātājs, nostiprinātājs. Pienākums ir tas, kas ilgstoši un pacietīgi saradina cilvēku ar uzticību, godīgumu, draudzību, mīlu, prieku, brīvību, tas ir kā noslēpums, kuru atklājot cilvēks saprot daudz ko līdz tam neizprastu. Atbildība tieši izriet no pienākumiem, tiesībām un brīvības pakāpes ir brīvības mērs, cilvēka subjektīvās aktivitātes izteicēja.

Atbildība paredz izpratni par rīcības sekām. Ziedonim atbildība ir kā pašsaprotama ikdienas vajadzība. Tā netiek sludināta, tā vienkārši izpaužas rīcībā:

"Paglaudīt galvu. Mēs zinām, kas tas ir. Mēs esam glaudīti. Kad mazi bijām. Mēs vēl tagad atceramies. Ļoti viegli ir noglāstīt bērnam galvu, izlaist pirkstus caur matiem. Paglaudīt, nosaukt mīlināmā vārdiņā. Nav nekādas atbildības. Ļoti viegli.

Bet paglaudiet galvu vecam cilvēkam. (...) Roka neceļas atdot parādu ar pieckapeiku." (Ziedonis 1978: 138)

Atbildība veidojas pakāpeniski, ilgstoši; tā var veidoties visa mūža garumā, palēnām kļūstot aizvien dziļāka, spēcīgāka, būtiski skarot cilvēka iekšējo pasauli. Un, jo pilnīgāka tā kļūst, jo brīvāks savā rīcībā top pats cilvēks.

Lai me

Lai mes jautājums ir cilvēces mūžīgais jautājums, tas vienmēr ir aktuāls un neatbildams.

Kas ir laime? Uz šo jautājumu ir mēģinājuši atbildēt daudzi. Ir vismaz trīs simti laimes definīciju, taču neviena nespēj pateikt par laimi visu, tajā katrā ir tikai daļa patiesības. Arī Ziedonis ir rakstījis par laimi un secinājis, ka tādas lielas laimes nemaz nav, ir tikai mazi ikdienības prieki, kas uztverami kā mazas laimītes.

Bet varbūt, saliekot kopā visas mazās laimītes, mums veidosies mūsu lielā laime? Katram cilvēkam ir dota viņa lielā laime. Tikai tā pie viņa neatnāk uzreiz – vienā dienā, jo tad cilvēks neprastu to pienācīgi novērtēt. Laime tāpēc nāk pie mums pa maziem gabaliņiem, pamazām; mums šie gabaliņi jāvāc kopā, jāsakārto vienā lielā laimē. Pat senās Indijas karmas jēdziens satur sevī daļu kārtības. I. Ziedonis "Epifānijās" raksta, ka laime ir lietu kārtība, nekas vairāk.

Laime ir dzīves pilnības izjūta, tā saistāma ar visām dzīves formām. Taču jāatceras, ka īsta laime nav iespējama bez darba. Darba saturs un jēga ir laimes un darba savienības pirmais nosacījums:

"Nu, kas ir darbs? Pats tu, pats es..

Darbs piedzimstot tiek līdzī dots.

Kā divas rokas un kā sirds.. (Ziedonis 1968: 25)

Darbs ir cieši savijies ar atpūtu, mājas dzīvi, ģimeni, kas ir visu morālo vērtību aizsākums. Mājās, kurās valda mīlestība, tiek cienīts darbs, ieaudzinātas morālās vērtības, var pilnvērtīgi augt

bērnš. Tā tad laime ir saistīta ar mīlestību. Kāda Ziedonim ir mīlestība?

"Tu esi miers, miers, miers.
Pasaule guļ mums pie kājām.
Ar tevi kopā ik vietu
Es saucu par mājām." (Ziedonis 1965: 132)

Ziedonis mūs aicina:

"Bez mīlestības nedzīvoji,
Bez mīlestības viss ir mazs!
Bez mīlestības dūmo krāsnis
Un maizi negriež nazis ass." (Ziedonis 1965: 107)

Ziedonis saka: "Es esmu dzejnieks un ļoti labi zinu, ka dzejoļi nav pārtulkojami, nav recenzijā noformējami (ja tie ir personiski identī). Nepasakāma ir mīlestība, un neviens mīlestības dzejolis nevar izteikt to, kas pastāv divu cilvēku medusmēnesī, atdevē un piedošanā mīlestības vārdā." (Ziedonis 1996: 234)

Un "Epifānijās" var atrast viņa teiktos vārdus, ka "mīlestība ir vislielākā vērtība pāri atomzinātnei un astronomijai, un to visgrūtāk atstāt, pierādīt un iešifrēt." (Ziedonis 1978: 33)

Dzīves jēga

Tāpat kā laime, arī dzīves jēga ir apkopjoša vērtība. Tās atšķiras tādējādi, ka laime ir pamatizjūta, dzīves pilnības izjūta, bet dzīves jēgā vairāk izteikta dzīves pamatnozīme, pamatsūtība. Dzīves jēga ietver prasību skatīt dzīvi visās tās būtiskajās izpausmēs.

Katram cilvēkam ir sava dzīves jēga. Pie tā, ka jāatrod savas dzīves jēga, cilvēks visbiežāk nonāk pusmūžā, kad ir uz ko atskatīties, jau ir kaut kas dzīvē paveikts. Dzīves jēgā tiek formulēts dzīves kopējais vērtējums, te cieši savijas jautājumi, kas saistīti ar dzīvību un nāvi (ar to saprot gan fizisko, gan bioloģisko nāvi, gan sociāli tikumisko, kad cilvēks pārstāj pozitīvi ietekmēt apkārtējo vidi, gan dievišķo nāvi, kas sevī satur augšāmcelšanos).

Iespējams, ka tāpēc Ziedonis alkst reformēt kapsētas un nolīmēt otra kapu ar pudeļu etiķetēm, ja tā ir bijusi šī cilvēka dzīves būtība. Viņš negrib, lai aizgājēji būtu ierakstāmi tik vienkāršā formulā: vārds, uzvārds, mūža ilgums, piemiņā paturēs, dziļi skumst, sēro...

Kategorijas *dzīve nāve jauna dzīve un psiholoģiska pašizcīņa* krāšņi redzamas un baudāmas Ziedoņa krājumā "Taureņu uzbrukums", kur tēlota tiekšanās pēc garīgas stabilitātes, apskaidrības sevī, pašizkopšanās. Un tas viss ciešā savijumā ar dzīves jēgas meklējumiem, dialektiku.

Avoti

- Ziedonis I. 1965. – *Motocikls*. – Rīga: Liesma.
 Ziedonis I. 1968. – *Es ieeju sevī*. – Rīga: Liesma.
 Ziedonis I. 1971. – *Kā svece deg*. – Rīga: Liesma.
 Ziedonis I. 1978. – *Epifānijas*. – Rīga: Liesma.
 Ziedonis I. 1979. – *Man labvēlīgā tumsā*. – Rīga: Liesma.
 Ziedonis I. 1981. – *Re, kā*. – Rīga: Liesma.
 Ziedonis I. 1988. – *Taureņu uzbrukums*. – Rīga: Liesma.
 Ziedonis I. 1994. – *Epifānijas*. – Rīga: Preses nams.
 Ziedonis I. 1997 – Nēpublicētie dzejoļi no poēmas "Viddivārpa"
Karogs, 1.

Literatūra

- Borevs J. 1972. – *Estētika*. – Rīga: Liesma.
Estētika / P. Zeiles red. 1981. – Rīga: Zvaigzne.
 Freidenfelds I., Zimule Ē. 1996. – Vērtībizglītība un izglītības saturs nacionālais komponents // *Domas, 3.*
 Lasmane S., Milts A., Rubenis A. 1995. – *Ētika*. – Rīga: Zvaigzne ABC.
 Rokpelnis J. 1997. – Es nonācu pie viena // *Karogs, 1.*
 Ziedonis I. 1996. Mums jāpārvalda savas vērtības // *Daugavas literārā gadagrāmata*. – Rīga: Daugava.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE EIPHANEN UND DIE LYRIK VON IMANTS ZIEDONIS

Ēvija Muša

Die Kunst trägt zur Bildung der Wertorientierung einer Persönlichkeit bei. Ohne solche Orientierung ist die Einstellung einer Persönlichkeit zur Welt von bestimmten Idealpositionen unmöglich. Bei der Rezeption eines Kunstwerks erlebt ein Mensch Freude über seine Begegnung mit dem künstlerischen Schaffen. Ein Kunstwerk, das die Ideen und die geistigen Werte eines Autors dem Leser näherzubringen versucht, erfordert zugleich auch die schöpferische Mitwirkung des Adressaten.

Es ist interessant, den geistigen und ethischen Werten des künstlerischen Schaffens von I. Ziedonis und seiner Suche nach Vollkommenheit nachzusehen. Es scheint, dass das Schaffen von I. Ziedonis für die Leser verschiedener Generationen fesselnd ist. In seinem künstlerischen Schaffen gibt es nicht nur die Tendenzen der Moderne, sondern auch ewige menschliche Werte. Die junge Generation – die heutigen Mittelschüler – fassen die Moderne und die Postmoderne in der Kunst viel leichter auf. "Die Blüten des Surrealismus" von I. Ziedonis werden den jungen Leser anlocken. Und eben durch diese Seite der Moderne wird der Leser zur ewigen und menschlichen Werteoffenbarung gebracht.

Was für Werte kann man beim Lesen der Werke von I. Ziedonis bemerken?

Bei der Erforschung seiner Epiphanien und Lyrik unter dem Gesichtspunkt der Werte werden das Wahre, das Schöne, das Heilige, das Gute als geistige Werte durchleuchtet. Die ewigen Werte einer zivilisierten Gesellschaft sind die klassischen Werte – ohne diese kann man kein ethisches System bilden, kann man den Inhalt moralischer Erscheinungen nicht völlig erfassen. Auch diese Werte findet man in den Werken von I. Ziedonis. Hier werden das Gute und das Böse, das Gewissen, das Glück, der Lebenssinn auf die für I. Ziedonis charakteristische Weise mit Hilfe "heraufbeschwörender" Wörter artikuliert.

Rudīte RINKĒVIČA

Daugavpils Pedagoģiskā universitāte

LAIKA ZĪMES VIKAS PASAKĀS

Viks (Viktors Kalniņš) "vissarežģītākais zvirbulis no visiem Vika zvirbuliem" (Repše 1994: 16) – nenoliedzami ir ļoti mūsdienīgs rakstnieks, par ko liecina arī viņa pasakas. Vikam ir savdabīgs mākslinieciskais rokraksts: tradicionālu tēmu (daba, mīlestība, cilvēku attiecības) netradicionāls risinājums gan sižetā, gan formā. Turklāt Vika pasakas ("Tīdzerēns 'ņuks", "Priekš kaķiem" u.c.) saistošākas var būt pieaugušajiem, jo, kā uzsvērts grāmatā "Prozas žanri" (1991), "lielais vispārinājuma spēks, poētiskās pasaules originalitāte [...] izveido māksliniecisko sistēmu, kuras pievilcība tālu pārsniedz bērniem domātās lasāmvielas robežas" (Kiršentāle, Smilktiņa, Vārdaune 1991: 161)

Vika pasakās galvenokārt akcentētas ekoloģijas, filosofijas pamatproblēmas, kas saistītas ar dabas un cilvēka attiecībām, tādēļ, runājot par laika zīmēm viņa tekstos, par būtiskāko var uzskatīt disonansi starp Cilvēku un Dabu (G. Berelis, rakstot par Vika dzeju, to dēvē par alergisko reakciju pret dažām civilizācijas izpausmēm [Berelis 1999: 266]), vēlmi atjaunot savstarpējo harmoniju. Šai laika zīmei it kā pakārtojas citas.

Mākslinieciskais laiks, no vienas puses, nav konkretizēts, no otras pasakās ir nepārprotamas laika zīmes, kas norāda uz mūsdienām. Laika zīmes Vika pasakās varam atrast atainotajā materiālajā pasaulē (lietas, priekšmeti), sociālajā un sabiedriskajā sfērā (vēlēšanas, deputāti u. tml. mūsdienu dzīves neatņemamas sastāvdaļas), pilsētā kā cilvēku radītā dzīves telpā, dažādos pasaules uzskatos (tie reprezentējas ar tēlu palīdzību).

Vika pasakas vieno mūsu laikmetam neraksturīga iezīme – neparasta intimitāte, kas ļauj pietuvoties autora dzīves pieredzei, izjūtām un emocijām, tajā pašā laikā neradot lasītājam neērtības sajūtu: "Ar dziļumu, atklātību, godīgumu, nepretenciozāti. Ar tik maksimālu atklātību, it kā nebūtu ko zaudēt." (Vēze 1994) Protams, pasakas atbilstoši žanra specifikai ir bagātas ar personifikācijām, kas

bieži vien ir sava veida šifrs, prototips rakstniekam tuvajiem cilvēkiem (Sarežģītajā Zvirbulēnā – dēla Klaida īpašības, tīdžerēnā ‘ņukā sievas Lienas utt.). 1999. gadā izdotā grāmata “Priekš kaķiem” šķiet tik personiska, taču tajā pausto attiecību pieredzi lasītājam iespējams vispārināt uz dzīvi kā tādu un paša pieredzi.

Pasakās Vikam izdodas izvairīties no tiešāmības, ko rakstniekam pārmet (I. Zveja, I. Kalniņš), vērtējot citus viņa tekstus – romānus dienasgrāmatas “Kabatas formāta paradīzes” (1997), triloģiju “No Kalifornijas līdz Norvēģijai” u.c.

Konkretizējot laika zīmju jēdzienu, jāatgriežas pie Cilvēka un Dabas. Visai konsekventi Viks pasakās (piem. “Sarežģītais Zvirbulēns”, “Tīdžerēns ‘ņuks”) pieaugušo cilvēku dēvē par Novirzi No Normas un tikai bērnu un Dzejnieku uzskata par vienīgo iespēju atjaunot, viņaprāt, zaudēto harmoniju starp cilvēku un dabu. Daba Vikam nesaistās tikai ar estētisku vai, gluži otrādi, izpostītu un piesārņotu vidi un dzīves telpu. Vika interpretācijā, šķiet, liekama vienlīdzības zīme starp jēdzieniem **daba** un **humānisms**, **daba** un **pasaulē uzskats**. Pasakā “Olis un Ola” (krājumā “Kā es meklēju SAVĒJOS”) olis, izskalots pasaulē, vispirms dodas (ripo) uz mežu. pēdējais viņa pieturas punkts ir pilsēta. Olis nevienam nav vajadzīgs – ne mežā, ne bērniem sporta laukumā, bet, nokļuvis pilsētā, viņš ierauga, ka nav vienīgais ripoņš: “Ripoja tramvaji, trolejbusi, automašīnas, motocikli, divriteņi. [...] Oļa sajūsmai nebija gala. Bet visvairāk te ripoja nauda.” (Viks 1990: 35) Arī pilsētā Olis vēlāk jūtas lieks, bet atgriezies mājās – jūrā – nepaspēj, jo... tiek ieasfaltēts. Atpakaļceļš pie Dabas ir sarežģīts, un cilvēks maldās, par ideālo dzīves telpu uzskatīdams pilsētu. Arī I. Vāka savulaik rakstījusi: “Jautājums par cilvēka un dabas attiecībām nav nekas cits kā jautājums par cilvēka būtību, par cilvēka vietu pasaulē. Daba kā cilvēces šūpulis, cilvēces eksistences pamats ir teorētisku pārdomu objekts, tāpēc pats par sevi saprotams fakts, ka cilvēka dabas izjūta, viņa dabas skatījums ir jebkura pasaules uzskata neatņemama sastāvdaļa.” (Vāka 1982: 184) Cilvēks, tiekdams būt gudrs, moderns, stilīgs, varens, nespēj būt dabisks, nespēj būt pats. Daba ir pilna ar civilizācijas atribūtiem, kas kādu brīdi ļauj cilvēkam justies pašpārliecināti. Bet tikai kādu brīdi...

Cilvēka un dabas atsvešinātība kā laika zīme ir arī pasakā "Sarežģītais Zvirbulēns" Savdabīgs 20. gadsimta 2. puses cilvēka tēls – svešinieks – skatīts Sarežģītā Zvirbulēna un Zaļās Vārnas acīm. Visai grotesks, tomēr domāt rosinošs ir Cilvēka un Putnubiedēkļa salīdzinājums. Sarežģītajam Zvirbulēnam šķiet, ka Putnubiedēklis ir līdzīgs cilvēkam, bet "Zaļā Vārna iesmējās un gandrīz aizrijās ar ogu. – Bet varbūt, hi, hi! varbūt Cilvēks ir līdzīgs Putnubiedēklim? [...] Cilvēks domā, ka ir cēlies no Pērtiķa. Nav jau noliedzams, zināma līdzība ir, taču, ja runājam par līdzību starp Cilvēku un Putnubiedēkli... (Viks 1982: 20-22) Viks ir provocējis lasītāju, un vai šī līdzība ir tikai ārēja, jādomā katram pašam.

Cilvēka un dabas atsvešinātību pauž arī izteiktā pilsētas – "akmens pasaule" (civilizācija) un lauku (viss dabiskais) opozīcija. Pilsētu raksturojošās zīmes Viks min arī intervijā "Lauku Avīzē" (1993. gada 29. oktobrī): "Bulvārī, apstādījumos aprīļa saule, mašīnas, tramvaji, sejas, rokas, augumi, kājas, skatieni, alkas, izmisums, nogurums, niknums, cerība, apātija, spīts." (Terzena 1993)

Savukārt cilvēku sabiedrības modelis atklājas pasakā "Zemūdens Bara Lielā Diena" Tajā, šķiet, visizteiktāk pausta dabas piesārņošanas tēma, kas, Vikam raksturīgi, iegūst plašāku rezonansi, proti, humānisms kā Dzīvības eksistences pamats.

Pasakā darbojas gan individualitātes (Barakuda, Dūņu Rūķītis), gan visai mietpilsoniska sabiedrība (Sīkās Zivteles), gan "pensionāres" – Senzivis ar tik pierasto "kad mēs augām, tā nebija", bet Zemūdens Zirdziņš vienmēr lien pudelēs, lai izdzertu tajās atlikušo saturu...

Cilvēks atkal ir svešinieks dabas pasaulē, pat visai bīstams tai. Šajā pasakā Dabas un Cilvēka izlīgšanas iespējas meklē četri savdabīgi tēli, kuri nepieder ne pie Zemūdens Bara, ne pie Sauszemes Bara: Laimīgais gadījums jeb Draudziņš, Dūņu Rūķītis ("Dūņu Rūķīša tēls ir meklējums pēc saudzības un cilvēka apziņas pilnības" [Bikova 1986]), Dzejnieks un Nāra.

Kā sava laika zīme pasakā ir arī pielāgošanās problēma, un pielāgoties Sauszemes Baram pirms tikšanās ar Dzejnieku mēģina Nāra. Kā tas notiek un vai vispār notika? Vikam ir sava versija – visai ironiska teika: vēlēdamās kļūt par sievietēm, nāras savas zvīņas

berzējušas nost ar akmeņiem. Tā kā šī procedūra bijusi ļoti sāpīga, nāras palikušas pusceļā un tagad ir puszīvis pussievietes. Secinājumi un vispārinājumi – atkal lasītāja ziņā.

Pasaka “Zemūdens Bara Lielā Diena” ir tik dinamiska, ka arī no lasītāja prasa aktīvu darbību, atbildības sajūtu, pozitīvu rīcībspēju. Jā, arī mīlestību iespējamās ekoloģiskās katastrofas novēršanai, tātad Dzīvības glābšanai.

Pasakā “Tīdžerēns ‘ņuks” arī saskatāms mūsdienu cilvēku sabiedrības modelis Džungļi, kur nu jau rodamas 90. gadiem raksturīgās laika zīmes – civilizācijas sasniegumi.

Pēdējā desmitgadē cilvēkiem būtiski savas identitātes meklējumi, un ar to nodarbojas arī ‘ņuks. Ne velti autors grāmatas titullapā norāda – “visiem, kas vēlas būt paši”

Pasakā lasām par mainīgām un nemainīgām vērtībām. Kas tad nemainās, kad viss apkārt mainās? Patiesa draudzība un mīlestība. To apliecina gan ‘ņuka piedzīvojumi, gan otra paralēlā sižeta līnija – saules stara un rāsas lāses sarunas. Kas mainās? Lietas un ambīcijas. Sākotnēji tās ir arī tīdžerēnam ‘ņukam, lai ārēji izceltu savu neatkarīgumu, individualitāti: vārda izvēle tīdžerēns, nevis tīģeris, ‘ņuks ar apostrofu vārda pirmās zilbes vietā (Lieņuks ?) u. tml.

Vide, kurā neparastais tīdžerēns grib realizēt savas neatkarības idejas, ir mums zināma, kaut arī pasakā dēvēta par džungļiem: darbojas mafija, kuru personificē zimekļi, notiek vēlēšanas, kur katra balss var noderēt: “Džungļi nebūt nebija vienoti jautājumā par krusttēva kandidatūru, katra suga vēlējās redzēt krusttēva postenī savu pārstāvi, neviena suga vairs neuzticējās citām. tā saucamie labie laiki acīmredzot bija beigušies un aizgājuši uz neatgriešanos.” (Viks 1995: 108)

Vika atainotajos džungļos arī nav svešas intrigas un tenkas. ir tik daudz vilinājumu no tā dēvētās cilvēku pasaules: košlens EXPLOSIVE BUBBLE GUM, SNICKERS, pleijers WALKMAN, tumšas saulesbrilles un citas lietas, kas kalpo “džungļu džeka” imidža veidošanai un tik ļoti atgādina 20. gadsimta 90. gadus. Minētie laikmeta atribūti dzīvi gan dara interesantāku, bet neļauj **augt** – būt pašam. ‘ņuku, kad tas ir izbaudījis cilvēkiem piederošo

mantu priekšrocības un neērtības, nodarbina gluži eksistenciāls jautājums – ko iesākt dzīvē kā tādā ?

Vika pasakās būtiska nozīme ir arī mūžīgajai vērtībai mīlestībai: “Cik brīnumjauki zaļo, zied it viss, kas mīlestībā radies. Patiesi, visa dzīvība to vien māca kā mīlestību, neviena paša vārda, viena vienīga mīlestība visapkārt [...] Neko citu neizgudrosi. Neko citu pasaule negaida un neprasa. Jo tā pati ir mīlestība. Cita, saistošāka likuma nav. Visi cilvēces izgudrojumi un atklājumi ir putekļi šī likuma priekšā.” (Viks 1993: 244) Pasakā “Tīdžerēns ‘ņuks’” mīlestība ir patiesa, piepildīta, tad grāmatā “Priekš kaķiem” tai drīz vien seko nodevība. Nodevība arī kā laika zīme, ko apliecina Šu Ņuka un Su Nes attiecības. Savstarpējo attiecību peripētijas risinās uz kolorīta fona, kurā sava vieta ielu muzikantiem, reketam, blēdībām, groteskai lirikai. Tekstā ne reizi vien atkārtojas retoriska divrinde “Dzīve ir nopietna štuka, / Vai tev priekš viņas ir duka?”, kas ironiski iezīmē tēlu dzīves jēgas izpratni.

Vīriešu un sievietes attiecības, dzimumu līdztiesība – arī šie tik daudz diskutētie jautājumi rod atbalsi Vika tekstā Šu Ņuka prātojumos: “**Pretējais** dzimums... Kāpēc tā saka? Kāpēc **pretējais**? Kāpēc ne **blakus** dzimums? Vai viņas skaitās mūsu **pretinieces**? Šu Ņuks nesaprata. Vai viņas mitinās pretējā krastā? Nē tak! Su Ne atradās **šajā** krastā, tajā pašā, kur Šu Ņuks. Kas Su Ne par pretinieku?” (Viks 1999: 28)

Nenoliedzami, pasakā stāstā dominējošā ir attiecību pieredze, bet globālās problēmas (“Vai tad šī nav pati būtiskākā?” – noteikti vaicātu Viks), kas risinātas 80. gadu pasakās, īpaši minētas netiek.

Sava veida laika zīmes ietvertas arī pasaku valodā – vārdu spēlēs ar to leksisko nozīmi, tulkotos un netulkotos izteicienos angļu valodā, vārdu izcēlumos un mūsdienu sarunvalodas elementu lietojumā. Autoram tas nav pašmērķis vai lasītāja izklaidēšana, bet gan domas paspīgtināšana, ekspresīvas noskaņas radīšana, uzmanības pievēršana vārda dziļākajai būtībai.

Pasakā “Sarežģītais Zvirbulēns” Viks spēlējas ar vārdu “speciāli”, ar ko mēs bieži vien aizstājam vārdu “tīšām”: zvirbulēns spārniņus savicina s p e c i ā l i, Zaļā Vārna uz viņu noraugās s p e c i ā l i u. tml. Izceļot vārdus “lidot” vai “augt” (“Tīdžerēns ‘ņuks’”),

“saule“, “tāpēc“ utt. (“Priekš kaķiem“), Viks piešķir tiem daudz dziļāku, mazliet filosofisku nozīmi.

Vika pasaku tēlu leksikā ir daudz asprātīgi pārveidotu frazeoloģismu, parunu, kas tekstā savij fantāziju un realitāti: “Tur jau tas suns aprakts, – atbildēja Sidrabiņtēvs. Kā – suns aprakts? nesaprata Sarežģītais Zvirbulēns.“ (Viks 1982: 71) Vai: “SUNS SUNIM SUNS“ (Viks 1999: 16) u. tml.

Laikmeta zīmes, nenoliedzami, ir arī saīsinājumi, abreviatūras, ko 90. gadu prozā izmanto arī Viks, raksturojot tēlus vai to aktivitātes: ITO – ietvju tīrības operators, DzAB – Dzīvnieku aizsardzības biedrība (“Priekš kaķiem“), NNN – Novirze No Normas, kameransamblis DBDŽ ‘ņuks (Degunradzis, Behemots, Džirafe).

Grāmata “Kā es meklēju SAVējos: Pāru pasakas pieaugošajiem“ sastāv no vairākām pasakām, kuru pamatā (un arī nosaukumos) ir vārdu pāri, tos varētu nosaukt par daļējām homoformām, piemēram, GALs un GAĻa, ASARa un ASARis. Šos vārdus autors sasaista un atklāj tekstos neparastas sakarības; izmantojot netradicionālus vārdu savienojumus, pārus, Viks rāda cilvēka un dabas attiecības.

Viks, protams, pats ir laika zīme, kura tekstos vienlaicīgi atradīsim gan vieglu cinismu, gan ilūzijas, kas rakstnieku ļauj uztvert kā romantiķi. Mūsdienu racionālajā pasaulē Vika ironiskais romantisms ir visai iederīgs, bet vienā aspektā viņš ir tradicionāls – Vika pasakas, kā jau tas pienākas, beidzas, neteiksim laimīgi, bet cerīgi. Protams, rodas jautājums, vai ticība labajam ir mūsu laikmeta zīme.

Literatūra

Berelis G. 1999. – *Latviešu literatūras vēsture*. – Rīga: Zvaigzne ABC.

Bikova S. 1986. – Gaiša balss // *Literatūra un Māksla*, 25. jūn.

Kiršentāle I., Smilktiņa B. Vārdaune Dz. 1991. – *Prozas žanri*.

Rīga: Zinātne.

Kūle M., Kūlis R. 1995. – *Filosofija*. – Rīga: Zvaigzne ABC.

Repše G. 1994. – Mana dzimtene ir mīlestība // *Labrīt*, 31. marts.

- Terzena D. 1993. – Intervija ar Viku // *Lauku Avīze*, 29. okt.
- Vāka I. 1982. Dabas tēlojums literatūrā un tā analīze
*Starpaugstskolu zinātnisko rakstu krājums "Daiļdarba analīze.
Metodoloģija un metodika"* – Rīga: LVU.
- Vēze L. 1994. – Dziļūdeņu zīve Viks // *Neatkarīgā Cīņa*, 20. janv.
- Viks 1990. – *Kā es meklēju SAVĒJOS: Pāru pasakas pieaugošajiem.*
Rīga: Sprīdītis.
- Viks 1993. – *0,15 (maksķerētāja diennaktsgrāmata).* – Rīga: Liesma.
- Viks 1999. – *Priekš kaķiem.* – Rīga: Nordik.
- Viks 1982. – *Sarežģītais Zvirbulēns.* – Rīga: Liesma.
- Viks 1995. – *Tidžerēns 'ņuks.* – Rīga: Tapals.
- Viks 1985. – *Zemūdens Bara Lielā Diena.* – Rīga: Liesma.
- Zveja I. 1988. – *Paradīzītes paradīzes // Grāmata*, 1-4 II.

SUMMARY

THE SIGNS OF TIME IN THE FAIRY-TALES BY VIKS Rudīte Rinkēviča

The fairy-tales by Viks focus on the main problems of ecologic philosophy; they are connected with the relationship between nature and man. When discussing the signs of time in the fairy-tales by Viks, the discord between Man and Nature, the desire for mutual harmony can be considered as essential. Other signs are, as it were, subordinated to this sign of time.

On the one hand, artistic time is not concretized, but on the other hand there are evident signs in the fairy-tales which refer to the present day. We can find the signs of time in the fairy-tales by Viks in the reflected material world (things), in the social system (elections, deputies etc.), in city as a man-made living-space, in the different world outlooks (they are represented with the help of characters).

A feature untypical of our age – extraordinary intimacy – unites the fairy-tales by Viks. It enables the reader to approach the experience of the author's life, his sensibility and emotions.

Ilze STIKĀNE

Latvijas Universitāte

LAIKS VALDA RŪMNIKA "OZOLA GRĀMATĀ"

XX gadsimta 90. gadu latviešu bērnu literatūras, īpaši literāro pasaku vērtību sistēmā, *laiks* ieņem nozīmīgu vietu. Pasakās sastopam gan plašus ekskursus konkrētajā laikā (pagātnē, tagadnē, nākotnē), kas pārsvarā orientēti uz lasītāja izziņas vēlmju rosināšanu un piedzīvojumu kāres apmierināšanu, gan pievēršanos arī vispārīga laika jēdziena interpretācijai un izpratnes veidošanai.

Laiks kā vērtība īpaši spilgti un veiksmīgi atklājas Gunta Bereļa pasakā "Agnese un Tumsas Valdnieks" (1995) un Annas Žīgures pasakā "Ir laiks jeb neparasts notikums ar cepurēm" (1994), kur autori gan tēlaini, gan tieši runā par laiku, rosinot lasītājus domāt par laiku kā jēgpilnu fenomenu.

Arī Valda Rūmnieka "Ozola grāmatā" (1998), kas atzīta par 1998. gada labāko latviešu bērnu grāmatu, laiks parādās interesantās sakarībās. Atšķirībā no iepriekš minētajām pasakām šeit netiek runāts par laiku **tieši (kā objektu)**, bet laiks kā vērtība un arī laiks kā dažādu vērtību (latvisko, vispārcilvēcisko, ētisko, estētisko, materiālo, garīgo) noskaidrotājs atklājas caur "Ozola grāmatas" māksliniecisko laiku.

Pusaudžiem rakstītā (galvenajiem varoņiem Jānim, Pēcim un Aijai ir 12 gadu) "fantastiskā detektīva ar pakalīdzīšanas" (autora dotais žanra apzīmējums) – fantastiska stāsta, būtībā tas dēvējams arī par pasaku – māksliniecisko laiku veido tajā tēlotā darbības laika saistījums ar mītisko un pagātnes vēsturisko laiku.

Divi atslēgas vārdi, arī simboliski ietilpīgi tēli – *ozols* un *grāmata* – minēti jau nosaukumā, tiem klāt, ja vēlamies kopumā raksturot šo grāmatu, vēl būtu pievienojami *piedzīvojumi*, *atklājumi*, *fantastika*, un visu to sasaista, apvij laika jēdziens un tā aktualizācija dažādos izpratnes līmeņos.

Tēlotais darbības laiks tagadne, mūsdienas, par ko stāstīts kā par gluži nesenās pagātnes notikumiem. Vieta – Rīga, konkrētas ielas, nami, tirgus un citi objekti, kā arī upītes krasts

Murjānos. Pavisam reāla vide, arī darbojošās personas bērni, vecāki, policisti, muzeja darbinieki ir visnotaļ realistiski tēloti mūsdienu cilvēki. Lasītājs vēro parastu dzīves ikdienu – skolu, māju, parastas sīkumtirgus ainas, tipisku policistu, kurš “desmit reizu nožāvāsies, iekams es izstāstīšu, ka vecis atradies” (Rūmnieks 1998: 27) un daudz ko citu. Darbības sākums mierīgā un jaukā nedēļā pirms Ziemassvētkiem arī mierīgs un rāms, un nekas neliecina par turpmāko pārsteidzošo notikumu vilni.

Šādā konkrētā mūsdienu tēlojumā nelielu disonansi ienes vairāku detaļu neprecizitāte taču sen jau pagājis *taloniņu* kompostēršanas laiks trolejbusos (Rūmnieks, 29), ne visai iederas arī *beļašu* ēšana krāmu tirgū (Rūmnieks, 27) (kaut arī tāds fenomens kā *beļaši* stacijas apkārtnē eksistē arī vēl 2000. gadā). Domu, ka darbības laiks varbūt saistāms ar dzīvi pirms kādiem 10 gadiem, tas ir, 80.-90. gadu mijā, noraida datoru un mobilo telefonu, “Nissan” džipu un citu smalku ārzemju automašīnu lietošana, Saeimas un deputātu esamība. Kā šodienas laika zīme manifestējas arī motīvs par negodīgās mahinācijās iesaistīto alkatīgo deputātu. Jāatzīst, ka šis motīvs gan grāmatas mākslinieciskumu neairo, drīzāk otrādi, jo nekas neliecina, ka pēc notikumos iekautiem politiķiem te būtu kāda vajadzība. Bez *sliktā deputāta* klišejas varētu ļoti labi iztikt, un grāmatas oriģinalitāte tikai pieaugtu.

Pārdomas raisa fantastiskā un reālā samērs un saliedējums šajā stāstā, liekot domāt, kā to visu uztver lasītājs. Fantastiskums “sabiezē” pamazām, sākoties ar atsevišķām detaļām un momentiem (krāmu tirgū nopirkta rokassprādze izrādās 2000 gadu veca un ļoti vērtīga), turpinoties ar arvien biežāk ieraudzītām dīvainām zīmēm un caur datoru saņemtiem fantastiskiem vēstījumiem no “citurienes” un nonākot līdz brīnumainiem atradumiem, kas, kā saka viedais Samta Ūsa, nozīmē ne vairāk un ne mazāk kā “Jauna laikmeta” (Rūmnieks 1998: 142) sākumu. (Vai neizklausās pārspīlēti?) Ja šo darbu varētu pilnībā uztvert kā pasaku, tad detaļu precizitātei nebūtu nozīmes, taču reālā ir daudz, tas noteiktā līmenī (vide, personāžs, sadzīve) konsekventi saglabājas visu laiku, tāpēc prasa ievērot detaļu atbilstību tēlotajam laikam un vietai.

Pagātnes vēsturiskais laiks parādās saistībā ar atrasto seno sprādzi, pārdomām un vēlmi uzzināt, no kurienes tā varētu būt nākusi, ieskatu muzeja darbā un muzeja darbinieku hipotēzēm.

Plašāk un interesantāk "Ozola grāmatā" manifestējas **mītiskais laiks**, skaidri iezīmējot pilnu triādi – pagātne, tagadne, nākotne. Mītiskā laika pieteikuma moments precīzs – Ziemassvētki, jo saulgrieži, sezonu svētki mitoloģijā, tautas ieražās un folklorā ir īpaši, mītiskā laika aktualizācijas brīži (Kursīte 1999: 21). Tieši neilgi pirms Ziemassvētkiem tiek atrasta neparastā sprādze un sākas pārsteidzošie notikumi, stāsta darbība, ko var raksturot kā reālā un fantastiskā, profānā un sakrālā savijumu.

Sprādze – sena, no elektrona (tā senie grieķi saukuši zelta un sudraba sakausējumu, Rūmnieks 1998: 15) izgatavota rotaslieta – iezīmē sasaisti ar mītisko laiku. Zelts un sudrabs kā augstākie metāli mītiskajā telpā ieņem nozīmīgu vietu (Kursīte 1999: 512), bez tam rotaslietas bieži "darbojas" kā amuleti aizsarglietas kritisku situāciju pārvarēšanai (Kursīte 1999: 512). "Ozola grāmatā" sprādze ir notikumu vēstnese, "laiku spēles" ierosinātāja.

Saikni ar *mītisko pagātņi* visspilgtāk akcentē **ozols**, kā koks būdams "viens no galvenajiem sakrālajiem objektiem mītiskajā pasaulē" (Kursīte 1999: 511) un tā iezīmēdams sasaisti ar laika ritu: "...mūsu ozolam ir fantastiskas spējas! [...] Ozola sakne ņem un salauž lādi, [...] izraisa alkātīgu cilvēku kaislības un nāvi [...] Varen dzīvīgs ir ozols tur, augšā..." (Rūmnieks 1998: 146) Ozols – dzīvības spējas, stabilitātes, spēka, stipruma, izturības, varenuma simbols.

Ozols mitoloģijā bez tam arī ir īpašs koks – pasaules koks, kosmosa simbols, kosmiskais koks, kam arī ir sakars ar laiku un telpu. Saturēdams kopā pasaules telpu, tas nodrošina laika esamību, laika cikla atjaunošanu (Kursīte 1999: 18, 19). "Ozola grāmatā" ar tēlotu gluži vai reāli iespējamu situāciju, kad uz klints augoša ozola saknes sāk sniegties līdz alā paslēptajām lietām, uzsverta laiku sasaiste – ozola saknes no šodienas sniedzas pagātnes bagātībās un "rušina" tās ārā.

Otrs dziļākais simbols – grāmata: ozola saknes aptvērušas kādu varen lielu, ādas vākos iesietu grāmatu. Kas tā par grāmatu?

Tā ir *Atslēgas grāmata*, kur ierakstīts vēstījums par tālas senatnes notikumiem, kad Arābijas pussalas iedzīvotāji akajieši un

šīs zemes leti (senie latgaļi) savākuši savus dārgumus – rotaslietas, kādas citi nemāk gatavot, tērpus un ieročus, kādus viņi nēsā, un grāmatas, kas stāsta par viņu dzīvi – un atstājuši kā liecību tur, kur tās neapdraud postošas dabas stihijas (Rūmnieks 1998: 148, 149). Grāmatā parādīts akajiešu un letu alfabēts, zīmējumi, visādas ziņas. Tā ir enciklopēdija, “kas pasaules vēsturi apgriezīs kājām gaisā un padarīs nederīgus daudzu gadsimtu zinātnieku pūliņus” (Rūmnieks 1998: 150). Grāmata radīta ar domu, ka jāatstāj nākamajām paaudzēm liecības par sevi, savu kultūru, savām vērtībām. To senajiem akajiešiem un letiem mācījis Lielais Debesu spēks (Rūmnieks 1998: 148).

Bet – ozols *apdraud* grāmatu: “stikla kupolu ieskāva ozola saknes” (Rūmnieks 1998: 145), un kupolā ievietotajai grāmatai draud sabojāšana. Ko tas nozīmē? Kāpēc apdraud? Vai tā būtu opozīcija *laicīgais pret mūžīgo? Fiziskais spēks pret garīgo? Materiālā sfēra pret garīgo? Daba pret kultūru?* Ja tā, tad te ozola nozīmju loks pēkšņi stipri sašaurinās, palicis tikai fiziskais un materiālais līmenis.

Bet varbūt nemaz nav tā, ka ozols apdraudētu grāmatu, bet vienkārši ir **pienācis laiks** grāmatai un visām citām pagātnes vērtībām “nākt ārā”?

Grāmatas sižets virzīts uz neparastās alas atklājumu tepat Latvijā, Murjānos, Klinšupītes krastā. Motīvs, kas noskaidrojas stāsta beigās, – **pienācis laiks** tam notikt:

“*Pienācis laiks* [Izcēlums mans – I. S.] kādam iejaukties, lai grāmata netiktu sabojāta.” (Rūmnieks 1998: 146) Tā, akcentējot nepieciešamību tieši *tagad* rīkoties, tiek aktualizēta sasaiste ar *mītisko tagadni*. Jo, kā vairākkārt atkārto Samta Ūsa, “visam jānorit dabiski, savā laikā un saskaņā” (Rūmnieks 1998: 162), “priekšlaicīga informācija var nodarīt lielu ļaunumu” (Rūmnieks 1998: 66). Nu ir klāt laiks rīkoties. To zina profesors Samta Ūsa, bet tā ir kāda noslēpumaina, augstāka, pārilaicīga, mītiski nākusi zināšana.

Neparasta un mīklaina personība (un neapšaubāmi interesantākais stāsta varonis) ir šis Samta Ūsa, kurš ģērbies vecmodīgi un izskatās kā “tāds 19. gadsimta vecītis” (Rūmnieks 1998: 51), bet pirmais caur datoru saņem, saprot un nodod tālāk informāciju no citpasaules. Samta Ūsa – profesors, kurā apvienojas ikdienišķās un pārilaicīgās, profānās un sakrālās zināšanas,

polihronisks cilvēks, laiku pagātnes, tagadnes, nākotnes un telpas – zemes un debesu – savienotājs tāpat kā ozols. Cilvēks – ozols. Pazīstamais folkloras tēls – gudrais vīrs.

Mītiskās nākotnes vēstneši – fantastiskās zīmes, mājiieni, kas it kā nāk no citas pasaules, no "viņiem", no "turienes" "Varbūt viņš pats ir no turienes?" par Samta Ūsu jautā Pēcis, pamezdam ar galvu uz augšu (Rūmnieks 1998: 153). No kurienes? No augšas, no debesīm. Te skaidri jaušama mītiskās telpas priekšstatu klātbūtne – debesis kā ideālā, dievību apdzīvotā, nākotni vēstošā un nesošā telpa. Fantastiskais plāns interpretējams tāpat kā sapņi, fantastiskais laiks – sapņa laiks, kas saistāmi ar mītisko laiktelpu un satur sakrālu informāciju (Kursīte 1999: 511).

Kā nemanāma, bet strikta šķirtne starp reālo un citu pasauli – šo sauli un viņsauli, šo laiku un *to laiku* (nākotni) – stāstā iezīmējas **robeža**. Pēc daudzajiem satraucošajiem notikumiem šķiet pilnīgi iespējams Samta Ūsas stāstītais par ieiešanu pasaulē, "no kurienes ļoti ātri var nokļūt pie mūsu tālajiem draugiem, kas mums sūta zīmes un liecinājumus" (Rūmnieks 1998: 164.) Tomēr bez brīnumu kārbīņas to izdarīt nevar, robeža ir ļoti noteikta, un visiem – gan stāsta varoņiem, gan lasītājiem nākas vien palikt reālajā pasaulē un laikā, citās sfērās dodoties, rakstnieka fantāzijas mudinātiem.

Laiks V Rūmnieka "Ozola grāmatā" visās ar to saistītajās sakarībās aktualizē fantastisko, noslēpumaino, mītisko, arhetipisko slāni, bet, savukārt, "mīts rada ilūziju, bet varbūt ne tikai ilūziju, ka cilvēks nav vientuļš, ka viņš ir iekļauts un darbojas kādās lielākās sakarībās. Mītiskā klātbūtne ir tas tilts, kas palīdz kā indivīdam, tā lielākam cilvēku kolektīvam [...] tikt pāri krīzes bezdibeņiem un saskatīt atdzimšanas iespēju" (Kursīte 1999: 515).

Tā ir iekļaušanās *lielajos pasaules ritos*, uz ko rakstnieks vedina gudru lasītāju, pasaules ritos, kur **telpa** ir visaptveroša *debesis* (kosmoss, no kurienes nāk nepazīstamā saprāta dotā informācija), *zeme, pazeme* (ala) – un **laiks** – pilna triāde visai lielā amplitūdā – 2000 gadu *senā pagātne, tagadne* un *nākotne* – "Jaunais laikmets", kurš ir iesācies brīdī, kad tiek sperta kāja iekšā pa alas durvīm (Rūmnieks 1998: 142).

Literatūra

Kursīte J. 1999. – *Mītiskais folklorā, literatūrā, mākslā*. Rīga: Zinātne.

Rūmnieks V 1998. *Ozola grāmata: Fantastisks detektīvs ar pakaļdzīšanos*. – Rīga: Zvaigzne ABC.

SUMMARY**TIME IN “OZOLA GRĀMATA” BY VALDIS RŪMNIĒKS****Ilze Stikāne**

The article deals with the interpretation of time as a value and as a determinant of national, global, ethical, esthetic, material, spiritual values through the artistic time of “Ozola grāmata” by V Rūmnieks.

The artistic time of this detective story with phantastic elements is created by merging physical, mythical and historical time.

Two keywords, which are profound symbolic images, the *oak* and the *book*, are already mentioned in the title. For a more thorough characterization of the book, *adventures*, *discoveries* and *fantasy* should be added. They all are interconnected, encompassed by the concept of time as manifested at different levels of understanding.

The author successfully reveals interrelationships existing in the world, where space is all-encompassing and includes heaven, earth and underworld and time is a full triad consisting of present, past and future.

The book is addressed to teenagers.

Raitis VILCIŅŠ

Latvijas Kultūras akadēmija

**MĪLAS UN NĀVES DIVSAVIENOTNES (-ĪBAS)
ATVEIDS A. GRĪNA ROMĀNĀ “DVĒSEĻU PUTENĪ”**

Inteliģents un Vara, Dzejnieks un Valdnieks visu tautu kultūrpieredzē gandrīz vienmēr atveidoti kā antagonisti. Pati cilvēka dzīve interpretēta pārsvarā cīņas metaforās un kategorijās. Vara izprasta kā represīva realitāte. Varas mācība kā gloricēta varmācība. Izdzīvošanas instinkts gandrīz pilnīgi saistīts ar agresīvās uzvedības modeļiem. Veidota un audzināta, konfrontētgatava personība. Morālpsiholoģiskais pieprasījums pēc tās ticis kultivēts visās dzimuma un vecuma grupās. Nevarmācība, piekāpšanās un pacifisms bija uzskatīti par pietiekamu pamatu cilvēka degradēšanai, nolaišanai sociālā marginālā un pārija kārtā. Spēks radīja tiesības. Veiksmīga svešu vērtību (cilvēcisko un lietisko kapitālu) uzurpācija neskaitījās normogēnais pārkāpums un juridiskais delikts. Toties nelaimi neatdalīja no vainas, kļūdu no nozieguma.

Tradicionālajās sabiedrībās cilvēkam praktiski nebija cienīgas tiesības uz dabisko nāvi. Nāve kaujas laukā, duelī vai vismaz sabiedriski atzītu aktivitāšu gaitā bija vienīgie atvainojošie faktori indivīda aizejai no profānās dzīves.

Cilvēks bez ieroča, efektīva bruņojuma *ipso facto* bija kvalificēts kā t.s. atkarīgais, sociāli jaunākais, zemākais un maziskotākais “brālis”, dzīves pabērns.

Agresivitātes un militaritātes ultravēsturiskotā izcelšana nomāca daudzas radošās un konstruktīvās dziņas. Lai gan miera pauzes, piemēram, olimpiskā miera režīmi antīko starppolisu sporta spēļu laikos, atsevišķu tempļu, svētvietu un kultūras objektu uzturēšana bezkara stāvoklī, vēlāk vēl klāt nākošais Viduslaiku Dieva miera gars un stāvoklis būtiski mīkstināja cilvēku tikumus. Piedāvāja svētbijības morāli attiecībā pret dzīvību, vājumu, neaizsargātību.

Bruņotās sadursmēs tika iekļautas paražu tiesību sistēmā (piemēram, tiesu duelī jeb ordālījas). Gūstekņu, vergu vai gladiatoru

cīņas pie prominentu cilvēku apbedīšanas vietām. Gladiatoru cīņas kā speciālas nāves kandidātu asinsizlietņu izrādes nocietināja brīvīšanu dvēseles un brutalizēja tikumus. Izvirtība kļuva par morāles substitūtu, modi, šiku un labo toni.

Barbariskajās sabiedrībās un pat civilizētajās valstīs plaši tika iesaistītas sievietes – kara draudzēs, zemessardzēs un pat valdošo personu gvardēs jeb miesassardzēs. Amazoņu dzimumšovinistiskajās, noslēgtajās un kareivīgajās kopienās valdīja sevišķi nežēlīgs un totalitārs gars, sociāldarvinistiski paradumi un genocīds. Sievietes cilvēciskās aizstāvētspējas, fenomenālās izturības un upurnesības romantiskais spēks militarizētajā feminismā, saprotams, atraisīties nevarēja.

Tas nenotika arī brutalizēta militarisma saindētajā karotspējīgo vīriešu kopienās un korporācijās. Piemēram, romiešu leģionos, algotņu apvienībās, reliģiozā fanātisma, pseidoelitārisma un latentās vai tiešās homoseksualitātes pārņemtajos bruņukalpu – mūku ordeņos.

Spartiskā dzīves organizācija pēc vienotas militārās nometņu nometnes, vispārējā kazarmiskuma, nebeidzamā kara stāvokļa, psihoze, terora gaisotne uzstiprināja, var teikt pat kiborgiskoja daudzās vīriešu paaudzes. Mežonīgas sportiskās un sadomazohistiskās iniciācijas, nāves nicināšana un dzīvās dzīves noniecināšana atņēma iedresētajiem spēkiem cildenumu un cīņas gatavu augstāko brīvinošās dzīves filozofiju. Titānu un varoņu pievilcībai pamatos bija viņu pārspēka draudīgums, nežēlīgs karjerisms, kategoriska vēlme visur dominēt, būt vislabākajiem. Antīkajā kultūrā gan salīdzinoši ātri izvirzījās kultūrvaroņi. Hērakla un Ahileja tipus pārspēja Prometejs, Homērs kā Grieķis, Platons kā filozofijas Homērs, Aleksandrijas Hērons kā izcilākais senatnes tehnokrāts, Eiripīds, Fīdijs u.c.

Tas radīja ļoti tāldarbīgus un produktīvus priekšnoteikumus sabiedrības uzaugsmei aktīvāka humānisma līmenī. Bija vajadzīgs ne vien nāves noliegums dzīvē, bet arī nāves cildenā varoņgara un traģiskā patosa atskārtums. Tāpat vēl Tanatosa nāves dieva, Hipnosa – miega dieva, vienlaikus par Tanatosu sauktā, un Erosa kultūrantropoloģiskā kooperēšanās. Un vitālo spēku dionīsiskā

sapringuma papildināšanās apoloniskajā intelektuālismā un augstajā dzīves gudrībā.

Tad kļuva nepieciešama pasaules reliģiju īpatnējā ietekme uz cilvēka pašapziņu: priekšstati par dzīves vēsturiskumu un vienreizīgumu, vispārējā grēcīguma un glābšanās izredzēm, individuālo atbildību un izvēlēšanās spējām, dzīvi kā svētceļojumu.

Iestājoties Viduslaikiem, Eiropas cilvēks, sabiedrība, valsts un baznīca nonāca dilemmas priekšā. Kā saskaņot kristocentrētās reliģijas dogmatisko un morālteoloģisko prasību pēc neagresīva pacifistiska un pasionāra dzīves veida ar nenovērsto militāri politisko varas mehāniku.

Baznīcai atlika kompromisa variants. Tika uzsvērts militāri pašai izlēmtas cīņas kalpošanas princips. Aicinājums katru iespējamo vai notiekošo sadursmju ekscesus pārvērst svētajā karā (*bellum sacrum*). Būt gataviem savu dzīvību turēt pretinieka zobena galā. Pēc kaujām izlūgties no Dieva piedošanu, demonstratīvi iespraužot zobenu zemē, tā ka tas ieguva krusta simbolisko nozīmi.

Cīnītāju elitārākajā bruņinieku kārtā vajadzēja iziet trīspakāpju izglītību, kur līdztekus ieroču apguvei, zirgkopībai nācās apgūt arī pāža kvalifikāciju, tāpat vairākas daiļās mākslas, korporatīvā goda un uzticības kodeksu, prasmes uzstāties turnīros, kalpot Daiļajai (jeb Baltajai) dāmai kā Dievmātes līdziniecei un mūzai šīnī brāzmaino jūtu pasaulē.

Aptuveni no X–XIII gs. Rietumeiropā izveidojās un sevi aktīvi apliecināja bruņinieku kārtā, kas, kalpojot Dievam, Valdniekam (vai sizerēnam) un Dāmai, izraisīja apvērsumu dzimumu attiecībās. Vidējai renesansei bija izcilas kurtuāzas sekas. Intīmo tikumu romantizācija sekmēja arī straujāku sievietes emancipāciju, no kura ieguva, kļuva inteligentāki, elegantāki un stiprāki arī vīrieši. Romantiskā ideja, morāle, psiholoģija un dzīves rite padarīja Rietumeiropas vīrieti un sievieti par visdinamiskākajiem cilvēku tipiem. Uz to pamata attīstījās civilizēta birokrātija, teokrātija, zinātniski pedagoģiskā intelīģence, vispusīgi attīstīta amatniecība. Un kopumā intensificējās vēstures gaita. Turpinājās dižās Renesanses perspektīva un modernie laiki, kuru rezultātus pārtver visas tautas.

Romantismam piemīt tendence periodiski uzkāpt kultūras katedrā un izvērsties civilizācijas arēnā. Kaut arī tā uzrašanās perspektīva un piekritēju skaits nepadodas viennozīmīgām prognozēm.

Latviešu nacionālās kultūras un vēstures modernizācija nevarēja sekmēties bez romantiski orientētu sapņotāju, vientuļnieku un eksperimentētāju rosmēm. Jo pragmatismam un reālismam bieži vien nebija objektīvu priekšnosacījumu, masveida atbalsta spēku un pietiekamu starta kapitālu. Vienalga konservatīvais, reformatoriskais, sentimentālais, reliģiski mistiskais vai sekulārais romantisms iedvesmo, uzdrošina. Nepieciešamības gadījumos glābj un aktivizē cilvēcisko spēku slēptās rezerves.

Tautas – jaunās brīvības pretendentes – patveras idealizētajos un iluzorajos retropriekšstatos par Zelta laikmetu, pazaudēto dzimteni un teiksmaino senatni. Masa sāk sevi identificēt ar varoņiem un cīnītājiem, no sociālā kolektīva izdalīties spējīgām personībām. Daļa no tām ir savulaik reāli pastāvējušas. Un par leģendāriem un hagiogrāfiskiem personāžiem kļuvušas t.s. dihemerizācijas gaitā, kurā izcilības tautas kolektīvo gaidu fantazējošo aktivitāšu rezultātā tiek “paaugstinātas” par dieviem, dievībām, domu un darbu gigantiem.

Bez retrospektīvām vīzijām cilvēkiem pietrūkst spēku pārlēgties uz attīstības Augsto ideju un nākotnes sapni, pietrūkst ticības, cerības un gatavības revanšēties.

Romantiskais entuziasms un eiforija ievada nākošo vēsturiskās uzņēmības un rekonstrukcijas darbību.

Romantiskā kultūra stipros dara vēl stiprākus, vīlušos glābtus, bet vājos – atzītus un aizsargātus. Latviešu literatūrā koptais romantisma gars iedrošināja masveida fermeru kustību, latviešu provinciāļa ienākšanu pilsētas ekonomiskajā un intelektuālajā civilizācijā, studējošās nacionālās elites parādīšanos. Veidojās arī latviskās izcelsmes oficieru grupas. Auga tipiskā vienkāršā cilvēka sociālo pretenziju līmenis, saasinājās taisnīguma izjūta.

Romantiķi drošsirdīgi izmisīgā apņēmībā bija gatavi brist nesakārtotās un kontrastiem pilnās izdzīvošanas dubļus, pārstāvēt Kalna cilvēku, cerīgu individuālismu. Tuvinājās pie dažādām sociālām grupām piederīgo cilvēku kulturālība, neformālā autoritāte

un dziņas pēc varas. Tām sevišķu un vēsturiski negaidītu, vienlaikus traģisku izdevību sniedza Pirmais pasaules karš un latviešu konsolidācija Krievijas impērijas karaspēka nacionālajos formējumos.

Dabiska ir vēlme dzīvot brīvāku un kvalitatīvāku dzīvi. Bet, ja to pagaidām īpaši nevar, tad izcīnīt. Tas arī izsauca neparasti spraigu, pat eksplozīvu nacionālo spēku pašuzkrāšanos. Tam visam arī sekoja dvēseļu putenis.

Vēlāk tapušajam A. Grīna romānam – epopejai “Dvēseļu putenis” ir augstvērtīga loma nācijas vēsturisko ciešanu, etnosociālā rakstura, latvieša biogrāfisko likteņu studijām.

Katras nācijas kultūrdzīvē ir nišas likteņgrāmatu zelta bibliotēkai. Tās vērtību apguve ļauj atcerēties, pārdzīvot, svētbijīgi šausmināties, apjēgt un pārdzīvot.

Latviešu tautas mokošajā vēsturē ienāk vairākas Lielās traumas. Karš kā tāds. Plaša mēroga patrenktība no dzimtās puses un tēvzemes. Sapostīta privātā dzīve un izkautās ģimenes. Izprovocētas atribes alkas un gatavība svētajam karam, kas uzspiests, neatvairāms un tomēr jāizvēlas.

Gadsimtiem ilgi latvieši kā pakundzēta un sociāli nospiesta majoritāte bija pārstājuši ticēt pretošanās iespēju nopietnībai. Viņu dabiskā agresivitāte maitājās un izvirta zemiskā savstarpējā ķildīgumā un nenovīdībā, verdziskuma varonībā un sevis pašgraušanā. Par to pārlicināmies, uzmanīgi pārļapojot G. Merķeļa “Latviešus”, brāļu R. un M. Kaudzīšu “Mērnieku laikus” utt. Epiktēta pesimālistiskā garā ieturēts stoicisms. Intrigantisms. Sulainiski vagarisks karjerisms. Saradums ar ciešamo kārtu. Bet reizē arī pusbarbariski folklorizētais, aizturētais pretošanās instinkts. Bēgšana no apspiesto lauku dzimtļaudnieciskā idiotisma uz pilsētām. Īpaši uz Rīgu, kur, izturot gadu un vienu dienu, spītīgie varēja cerēt uz putna brīvību un vissmagāko darbu. Tas bija savdabīgs iekšējais bezasinīgais partizānisms un pagrīdnieciskums. Un tomēr visam tam pāri jebkurējas okupētības baismās, negribētās gaidas. Nākošās paaudzes bēdīgā mantojumā saņēma atlikto atriebi mijā ar viltīgu piesardzību. Tādēļ masu klajas pretestības eksplozijas nāca tikai XX gs.

Cilvēki it kā izplēsa no skarbās dzīves tiesības uz taisnīgu atmaksu par vēsturiskajiem pāridarījumiem. Lielā kara bezizeja īpatni pacilāja, spirdzināja, nevis demoralizēja. Nācijā uzvirvoja morāliiski attaisnojams varoņgars, kas aptvēra praktiski visu etnosociālo varavīksni.

Pat padzīvojuši cilvēki stājās nāves strēlniekos, kuru dvēseles stindzināja naidis un pārdomāta bezbailība. Gluži kā Vanagu ģimenes senioru virsseržantu Jāni. Nobrieduša vīrieša agresivitāte reti kad ir impulsīva. Ar tās starpniecību visdrīzāk tiek veikta kvalificēta nāves plauja. To nevar apturēt gadu nasta, vecumkrīzes vai cēls, vieds fatalisms. Trāpīgais šāvējs nepārspējami trāpīgi raida lodes naidnieka miesā. Taču šīs lodes ir arī maģiski atvadu skūpsti viņšaulē aizslepkavotajai sievai kā latviešu vīra dvēseles kundzei un ģimenes matronai. Viņu attiecību mūžs turpinās metafiziskajā dimensijā, kurā nāve tiek uzveikta ar nāvi un atriebtās būtnes gaišais tēls pārvēršas kulta figūrā.

Vecākā dēla leitnanta Edgara liktenis ir bālāks, bet tāpat attaisnojams. Viņš iekļuvis kaujas oficiēru kārtā. Mazliet dzīves ledzinātājs. Nedaudz ar sibirītiskām tieksmītēm un atsalumu pret senču zemnieku kārtu. Musketieris un breteris. Tādi mirst kā vieglā pussnaudā vai sapnī. Pie šādām personībām Tanatoss atnāk kā Hipnoss. Un viņi nav paspējuši tik spraigi dzīvot, lai ar šekspīriski traģisku vērienu mirtu... Normāli cienījama, vidusšķiriski ieturēta pieaugušā cilvēkbērņa eksistence.

Ir gan viena neglīta epizode pievilcīgā oficiēra kara gaitās. Kopā ar kolēģi Edgars uzrāpjas kokā, kur bieži no labi nomaskētas sēdvietas mēdz un mīl novērot ienaidnieku. Kāds strēlnieks uzrāda viņam pilnā augumā pārvietojošos, pavasarīgi un svētdienīgi noskaņotu vācu leitnantu kompānijā ar šarmantu jaunkundzi. "Materiāls" neapšaubāmi ir vietējas izcelsmes. Venēras, Diānas un subretes (draiskulīgas kalpones) īpašību saugums. Ar saulesargu rokās. Ko gan tas varētu nozīmēt? Sadzīves priekšmetu? Funkcionāli it kā jā. Taču mežā saulesarga lietošanai ir tikpat absurda nozīme kā malkas klēpja ienešanai. Tātad visdrīzāk šai jaunkundzei saulesargs ir meitenīgi sievišķās un cilvēciskās pašapdrošināšanās līdzeklis. Varas zižļa paliatīvs (rokturis). Portatīvās mājas jumta analogs (kupols). Vertikāli uzslējams vairogs

kā preventīvās maģijas priekšmets, ko var izmantot aizsardzībai pret cilvēka ikdienišķai varas jaudai neatvairāmiem dēmoniskajiem spēkiem.

Šajās sakarībās jāskar jautājumi par nūjveida priekšmetu īpašajām lomām cilvēku dzīvē. Mazgadīga ganiņa kā mazā prinča pirmais valdrīks. Tautās, kuru saimniecībā bāzes un līdernozīme ir lopkopībai, gana privilēģija ir tikai pieaugušajiem vīriešiem. Viņi nēsā stipras, garas nūjas. Tradicionālajās sabiedrībās visu sociālo grupu pieaugušie vīrieši drīkstēja nēsāt nūju vai spieķi. Zižļa tiesības gan piedēvēja tikai augstākās pasaulīgās varas elitei un prominentākajiem reliģiskā kulta kalpotājiem.

Vairāku pasaules valstu oficieru korpusos bija ļauts un pieņemts paradums nēsāt stekus. Lai gan tos sākotnēji izmantoja kā padoto karavīru dresēšanas un sodīšanas palīg līdzekļus, oficieru goda kodeksam bruņinieciņojoties un inteligentiskiņojoties, steki kļuva par "stekiem" zizlīšiem. Nūjiņas, zizlīši un spieķīši plaši ieviesās smalkās, kundziskās sabiedrības locekļu sadzīvē, uzsverot civilās dzīves un modes košuma spēku.

Diemžēl ultramodernā industriālā un postindustriālā civilizācija šos simboliskos rīkus izkrāpusi no privāto cilvēku rokām. Un cilvēki objektīvi ir atbruņoti. Individuālo šaujamrīku iegādes un lietošanas atļaujas kopumā nepaaugstina personu drošību.

Tiesa – drastiskā asprātīgumā civilisti vietā un nevietā (?) masveidā sāk izmantot lietussargus kā nūjveidīgo varas zīmju substitūtus. Tātad dabiskie brīvības instinkti viņos nav apžņaugti.

Bet atgriezīsimies pie dvēseļu puteņa mežā. Jaunkundzei saulesargs itin drīz neapalīdzēs. Jo viņa gribot negribot ir kritusi intimizētas kolaborācijas grēkā. Latviešu cīnītāji nevar pierādīt iespējamās prostitūcijas faktu. Taču – "kas nāv ar mums, tas ir pret mums" Oficiera Edgara īslaicīgās svārstības beidzas. Viņš nospiež patšautenes sprīdu, aizlaizdams nebūtībā trīs vāciešus un vienu meiteni.

Uz kolēģa leitnanta Rātfeldera pārmetumu "oficieri tā nedara" "es nekad nebūtu ticējis, ka tu spēj šaut virsū sievietei" – Edgars reaģē ar histēriju, ārpātīgu niknumu, noliektu galvu un nenovēršamās sirdsapziņas tiesas gaidām. Bet varbūt pārsteidzīga slepkavas alkām pēc atīroša soda!? Vakarsaules asiņainais zelts

pārlej balto mākoņu pulkus, kuri nesteidzīgi aizpeld uz dienvidiem. To virzienā, kurā atkalapvienosies debess mala, zēna virsnieka dzimtenes mala un viņa mātes kaps.

Edgars intuitīvi jūt, ka pārkāpis tās robežas, aiz kurām sākas nepieļaujama un nelabojama, aiz kurām zaudē augstākā taisnīguma spēku cilvēka – soģa tiesības... Drīz kādā izlūkgājienā viņš kritīs drossirža nāvē, kuru varbūt pats zemapzinīgi meklējis. Ja Edgaram būtu lemts nodzīvot dažus gadus, viņš noteikti Latvijā būtu izvēlējis Latviju; piedalītos brīvības cīņās. Bet savā pozitīvās attīstības infantilajā nelokāmībā viņš visdrīzāk jau brīves karu pirmajos mēnešos kristu.

Edgars ir pietiekoši pievilcīgs, lai izraisītu jaunkundžu un “rozes vecumu” sasniegušu madāmu interesi. Taču viņu un viņam līdzīgos apiet liktenīgās sievietes, neapdveš mūzas, nedāvā dzīvību upurnes (mīlēt uzdrīkstējušās vestālienes).

Viņš ir pietiekoši spējīgs, lai veidotu godīgu dzīves un darba karjeru. Bet tādi kā šis Edgars, spējīgi ost pulveri, to nekad neizgudro: trūkst prometejiskā gēna un dievišķās dzirksts. Ir gan vēl viens it kā Edgaram līdzīgs leitnants, bet nesaprasts, ar gandrīz neiespējamu likteni, neiespējamā cīņā izdzīvojis GULAGĀ, radījis un laidis dziesmotalkstošās latvju tautas dvēseles pasaulē oriģinālus demokrātiskus skaņdarbus. Ar dziesmām sējis mīlošo cilvēku sirdīs un glābis tajās padomijas režīma vissmagajos laikos (nelaiku gados) vēl gruzdošās nacionālā patriotisma oģlītes – Eduards Rozenštrauks. Mūžam puicisks un draisks. Gluži kā dzimis mūsu armijas zābakos, skatuvei, randevū, zaļumballei un romantiskai “intrigai” Nesatricināmi uzticīgs vīrieša, oficiera un patriota goda kodeksiem. Prasmīgs tiem sekot okupācijas izvarotās Dzimtenes “katakombās” Zaldāts Šveiks un virsleitnants Lukašs vienā aizraujošā personā. Viens no vīrieša ideāltipiem un sieviešu sapņu prinčiem. Visu leitnantu ģenerālis un ģenerāļu leitnants. Sava veida latviešu Gēsta Berlings... Un dziļā atšķirībā no Edgara izteikts romantiskais varonis, kuru dzīve “izdomājusi” labāk par rakstnieku.

E. Rozenštrauks ir A. Grīna “Dvēseļu puteņa” gaišo personāžu kohortas dabisks goda loceklis un organisks turpinājums. Latviešu nacionālā gara labāko īpašību mūžības delegāts mūsu dzīves dienās un nedienās.

Varbūt Edgars ir Eduarda prelūdijs, etīde un izmēģinājums. Eduards – Edgara nobeigums, pabeigums un pilnīgojums.

Dvēseļu putenis vērpētēm un aukām, durstībām un pārsteidzībām, neticams kā viss patiesi dievišķi djablēriskais iedāvina mums vēl vienu dzīvi. Latviskās mīlas, ģimenes un tautas klēpī ir dzimis un oficiālajiem vecumcenzīem pāri kāpis vanadzēns – Artūrs Vanags. Zēns, bet jau lācis, kā burtiski un būtiski tulkojams šis personvārds. Taču ne Lāčplēsis. Tādēļ izredzēts īpašiem diždarbiem. To veikšanu predestinē divas eksistenciālās maksimas. Negatīvā: “Es dziļāk zemojos kā cilvēks drīkst” Un pozitīvā: “Man (tev, mums...) augstāk jāceļas kā cilvēks spēj.” Šis rainiskais faraoniskās Ēģiptes premjerministra Jāzepa atskārtums ir arhetipiski nozīmīgs, vispārcilvēcisks savā dižtvērienā, pārcilvēcisks cilvēka labāko spēku spriedzē. Brīvībspējas parole. Personiskās neatkarības deklarācija. Morālais avakuators no katras paverdzinātības.

Normālus cilvēkus allaž satricinās B. Brehta paradokss par Galileju: slikta tā zeme, kurai vajadzīgi varoņi; lāstiem nokrauta tā zeme, kas nespēj dzemdināt varoņus.

Nav varoņīgu profesiju. Varoņus nav iespējams plantēt un klonēt. Varoņības mitoloģēma ir optimisma nepilngadīgā vecmazmeita, psiholoģēma legalizēta mentālā dvēseles narkomānija. Tomēr reālajā dzīvē praktiski katra varoņība ir piespiestās brīvprātības traģiski cildenais pabērns. Situativitāte. Neatvairāmība. Ekscess un tarāns.

Iespējams, šādi var pietuvoties varoņības noslēpumam, kas nekad nepadosies pilna profila racionalizācijai un institucionalizācijai. Faktiskā varoņa nāve atšķiras ar viņa oficializāciju, pareizīgošanu, ieņurcītību nomenklatūro ovāciju lupatu deķīšos.

Nacionālā panteona sastāvā parasti nokļūst nevis varoņi vai viņu traģiskie relikti, bet pārsvarā tikai viņu ideoloģizētie mumificējumi un herbāriji. Teiktais, bez šaubām, neattiecas uz kultūrvaroņu un varoņu fenomenu sadarbības iespējām, kuru radoša un lietpratīga izmantošana ir tikai bagātinājums cilvēcei.

Netiešā, pat maģiskā veidā un veidolā kultūrvaroņības romantiskais gars ieviešas šķietami vienkāršos cilvēkbērnos –

virsseržantā Artūrā Vanagā un bāra bērņā Martā, kas, kā A. Grīns raksturo, četrpadsmitgadīgs stūrainis bērns vēl, pusauga meitēns, taču būtībā pavasarīgotā plaukumā ieejoša sieviete, pieaugusi darbā, pāraugusi pašu dzīvi. Kur karš, tur dvēseļu putenis.

Četrus karus iziet jauneklis Artūrs Vanags. Četri netipiski ievainojumi. Četri eksperimentāli ķirurģiski paglābiņi hospitāļos.

Četratā kvadrāts vīrišķā logosa arhetips, eksistences veids, logotips un insignija.

Draiskulīga dzīves svinēšana. Uzvarētas bailes asiņainās kaujās. Piedzīvojumi un pārdzīvojumi. Aizraujošs frontinieku biedriskums un neformāla autoritāte kaujinieku aprindās šis augstākais no visiem apbalvojumiem.

Artūrs 1919. gadā stučkiskās padomju varas režīma laikā spiests partizānot. Apbruņots, vīrišķīgs un ļoti ļoti viens. Spiests atkauties no vajātājiem, viņš patveras mežā. Viņu vajā sarkanie jātnieki. Viens no atkal četriem – ar ogļmelnajiem matiem – Bezuris. Un strupceļš. Nāves saltā dvaša dzīves pavasarī, kad jo īpaši negribas mirt, bet riebjas arī padoties. Jau noskaitītas mauzerī atlikušās nedaudzās patronas. Un to uzraides klienti sarindoti pēdējo triecienu kārtībā. Taču ieroci pacelt nav spēka. Smagi ievainotas abas rokas.

Tuvējā plavā ganās lopi. Un, kur lopi, tur gans vai gane. Stūrainā un sīksta. Noplukušās drēbītēs. Bērns un maza vēl.

Jātnieki – vajātāji skarbi izjautā šo bērnu. Vai nav redzēts bēglis? Ir... Nolādētais ganu skuķis, nodomā Artūrs ar aizšautajiem vanaga spārniem. Un dažas sekundes vēlāk, kā jau normāls vīrietis, kas mēdz kļūpt pār sievišķības noslēpumiem, sevī uzgavilē: kas par brīnišķīgu meiteni! – Ganu skuķis veiksmīgi bija norādījis vajātājiem meklējumu pretējo virzienu.

Meitene redz cauri sienām, tumsām un mežiem. Mierīgi viņa pieslīd pie ievainotā svešinieka un sāk viņu kopt jeb, kā pati saka, – dziedēt vainu. Karavīram ir rupjas maizes gabaliņš un nāvišķā sausuma Sahāra rīklē. Blakus burbuļojošais avotiņš kā Tantalā moku aka – neaizsniegt. Trūkst spēka. Nav ar ko pasmelties.

Marta mātišķā gādībā noglāsta viņu ar uzspēlēti pātagotu pseidopārmetumu: cik tu neveikls! – un sāk viņu dzirdināt ar avota ūdeni no savas sastrādātās plaukstas. Ūdens gards, salts, ziemišķi ledains ir tas ūdens. Bet atdod spēku, prieku un dzīvību.

Apmainījušies ar savu tragisko dzīvju skumju stāstiem, viņi drīz šķiras.

Paiet kāds laiks. Joprojām Latvijā versmo smagās brīvības cīņas. Ir ieildzis slavenais Vienpadsmitais novembris. Baisi. Citādi nedrīkst. Un atceļa nav.

Artūrs atceras, ka atvadām no glābējmežmalas viņš meitenei bija uzmaucis pirkstā kārtis iespēlētu dārgu gredzenu. Turējies vien rādītājpirkstā. Un nenokritis zemē.

Meitene neslēpj savas karavīram jokaini skanīgās gaviles: cik jauki – tagad arī man ir savs puisis. Puisis ir ieinteresēti atturīgs un korekts. Viņš bruņinieciski atturas no apgalvojuma, ka gredzens nav dāvāts līgavai, bet... Bet? – KĀPĒC!?!

Cīnītājs netic, ka viņi kādudien vēl tiksies. Sirsnīgā pateicībā viņš nosaka: paldies par glābšanu, vainas kopšanu un lupatu deķīti. Marta stāv, skatās nopakaļ un... rokas tai saliktas uz sirds.

Pēc kārtīgā ievainojuma atveseļojoties viņš saņem pagaru vēstuli, biezu no kļūdām, ar burtus veidot nepieradušu roku uzrakstītu. Majestātisks un mīļi izaicinošs ir vēstules saturs, kurā meitene, šķietami pārkāpjot visas tālaika dzimumētikas normas, viņu jau iecēlusi sava līgavaiņa kārtā un iecerējusi kāzas.

Kad karavīrs pēc atveseļošanās saņem atvaļinājumu, viņš jūtas rezignēts: uz dzimtajām mājām vēl nav jēgas iet un reizē nav, kur iet. Un viņš dodas uz kādreizējās glābiņa vietas mājām.

Gala punktā nonācis, sastop saimi pie vakariņu galda, tiek pie tā ielūgts kā ciemiņš. Iepazīšanās prelūdija itin drīzi beidzas. To nevilšus (?) nomaina Martas tēma.

Vecāks kalpa puisis teic: kas nu viņa vairs par bērnu! Esot pavasarī iekļuvusi brūtes kārtā. Ja Dievs dos un puisis nepievils, tad būs labi.

Artūrs atnācis ar virsseržanta zīmotnēm, vācu mauzeri, kas bliež vai versti tālu, un simts patronām. Stiprs un noslēpumains.

Martas – centrālās personas – vēl nav. Esot aizbraukusi pie kalēja remontēt zirgvilkmes plaujmašīnu. Drīz netālu skaidri dzirdami tās braukuma trokšņi. Tuvojas maigums, kas vada tehniku un rumakus.

Divzirgu jūgā piebrauc plaujmašīna. Marta pagalmvidū aptur zirgus ar piesmakušu uzsaucienu – strupi un dobji noskan kādreiz dūdojošā skuķes balss.

Saimnieks lūdz viņu uzņemt ciemiņu.

– Vai tad nepazīsti vairs?...

Sejiņa viņai sarkst un bāl, acis iepletušās brīnumplatas, bet lūpas dreb un veras, neizlaizdamas ne skaņas – un saprast nevar, kas tām ir vistuvāk – raudas vai gaviļpilns smaids.

Paaugusies, iesievītogojusies. Siltām rociņām. Un karavīram sniegtajās lūpās uguns kvēls.

Mīļo brālīt! Gan cerēju, gan necerēju... Vai, cik labi. Vedot viesi uz klētī sarūpēto guļvietu, viņa saka: – Es tevi vedīšu pie rokas, lai tu neapmaldies, nesamini kādu telīti.

Ja vēl neesi aizmidzis, tad saņem viešņu. Atnācu patriekties!...

Bet, mīļo brālīt, kad mēs iesim uz mūsu pusi (Kurzemi) atpakaļ?

Vēl viņu nepazīdama, savulaik lūgusi Dieviņu, jo – “tā vien man likās, kāds karo arī par mani”

Sīciņa un vāra viņa ieslīgst karapuiša klēpī “cauri tās blūzītei un savam kreklam es dzirdu, kā turpat pie manas sitas otra tikpat vientuļa un bāra sirds”

Guļot kopā, viņš jūt sev tik tuvu viņu visu, asinīs iesāk atkal zvanīt saldi kaisles zvani, un saldi gurst sirds.

“Es pieplokū pie lūpām, kas pilnas asinssiltuma un ir tik maigas kā Lieldienrīta pūpols un kā pats pavasaris.

Mazā draudzenīte ir “palikusi puķēm rada – un plaukst un veras, tvīkst un reibst” Top daiļāka ar katru jaunu dienu, kaut tai sešpadsmit vasaras vien.

Atvadās ausis šķiet jaušam tālu elsošanu.

Kad Artūrs vēl labo ievainojumu hospitālī, viņam nākas šķirties no pēdas daļas. Klibais un labais, baltais un romantiskais velns izdzīvojis, no jauna dzimstot skarbajai pasaulei.

Kādu laiku pastrādājusi hospitāļa virtuvē, Marta sagaida mīļotā izrakstīšanos. Un nu sākas lielā retorsija. Iliāda pāriet Odisejā.

Dzimtās mājas sēta sapostīta. Apgāzti un tukši bišu koki. Nezāles. Bet kaut kur tuvumā atskan gaiļa balss vai varbūt tās

fonogrāfiskā vīzija. Džirdamas suņu rejas. Kur gailis un kur suns, tur vajag būt cilvēkam kā trešam.

No pagraba nāk ārā salīkusi, skrandās ģērbta sieva, tik skumjš ir viņas bēdu gurums, ka lūpas neveras nekādam vaicājumam.

Un tad, gājumam sarūkot, tuvojas dzimtās mājas. Acīs sakāpj atkalredzēšanās miklums. Un kaut kas neredzams žņaudz kaklu, trūkst elpas, un sirds vai stājas. Piemirstot sāpošās kājas vainu, Artūrs klibodams sāk skriet, raudams Martu aiz rokas līdzī.

Ieejot pussapostītājās, kara turbekulozes aizklepotajās dzimtmājās, Marta saka: "Te varēs palikt, Artūr, – te visjaukāki un grīda arī cieta."

Kaktā nolikuši mantu nastiņas, viņi iziet uz pirkstgaliem, kā baidīdamies traucēt tos, kuru te sen vairs nava. Marta pienāk pie Artūra ar balodi rokās. Artūrs noklāj uz grīdas karavīra mēteli.

"Mīļo brālīt, neskumsti un nebēdājies nu – gan jau būs labi. [...] Es protu visus darbus, pats redzēsi. [...] Jūt sirds caur blūzīti tās mazo krūšu apaļumus, skar seju silts un smaržīgs matu vilnis, kā aromāts, ceriņziedu maigam dvašojumam rada." Un, meklēdams sev atbalstu un aizmiršanos, viņš novelk sev līdzās mazo, vingro ķermeni, lūpām meklēdams viņas lūpas.

Tās veras skūpstam, no paša vai viņas asarām mikls kļuvis vaigs.

Viņa nepretojas, uzticīgi ļaujas, pati kaist un kvēl. Un pirmo sievas vaidu lūpas noņem no viņas lūpām.

"Logā šalc mātes ceriņkrūms, šūpodamies no vakarvēsmas. Un viņa violetās ziedu vālītes, šūpodamās zariem un zaļpelēkām lapām līdzī, dvašo virs galvām saldās mulsas pilnu noreibumu. Un maza, uzplaukušai ugunspuķei līdzīga mute, no kuras vēl nav gaisis skūpstu kvēls, jau atkal vidžina un triec, mezdama jaunai dzīvei metus, un sirdī gaisis ir viss."

Stipra kā nāve ir viņu abpusējā Mīla, kas nebeigsies, jo Augšpusē ir jauneklis – vīrietis, četros karos zūdību uzvarējušais karavīrs, četru ievainojumu piemeklētais Klibais Velns.

Un pretim aktīva un uzticīga šķīstība, noturīga uzticība, apņēmība, čaklums un mūziska lieljauda.

Dagmāra AUSEKLE

Latvijas Universitāte

DAIĻDARBA ANALĪZE SKOLĀ: DETAĻAS FUNKCIJAS LITERĀRĀ DARBĀ

Kā auditorijā iesākt sarunu par literāru darbu un kā panākt, lai skolēni (arī studenti) necenstos tajā atrast tikai atsevišķas atziņas vai idejas, bet spētu to uztvert kopveselumā, sarežģītajā daiļdarba elementu savstarpējo mijiedarbju ķēdē? Tie ir jautājumi, kas atbildami ikvienam skolotājam vai augstskolas docētājam, vadot stundu vai semināra nodarbību, jo viens no galvenajiem pedagoga uzdevumiem ir palīdzēt jauniešiem atrast un attīstīt spējas, kas viņa saskarsmi ar mākslu padarītu pēc iespējas pilnvērtīgāku, tādējādi veicinot radošas personības izaugsmi.

Kontaktējoties ar literāru darbu, vienlīdz nozīmīgs ir gan lasītāja emocionālais pārdzīvojums un subjektīvā attieksme lasīšanas brīdī, gan arī zināšanas literatūras teorijā un vēsturē, kas nepieciešamas lasīšanai sekojošajā analīzes un sintēzes procesā.

Romantisma teorētiķi runā par dažādām cilvēku mākslinieciskās apdāvinātības pakāpēm. Profesionālā mākslinieciskā darbībā viņi šķir divas apdāvinātības pakāpes – talants un ģēnijs, tomēr uzskata, ka minimāli mākslinieciski apdāvināti ir visi cilvēki. Ja tā nebūtu, mākslinieku radīto darbu uztvere kļūtu neiespējama.

Pedagoga tiešais uzdevums nav profesionālu rakstnieku audzināšana, tomēr savā ikdienas darbā viņam jārada tādi nosacījumi, lai daiļdarba analīze kļūtu par radošu procesu, kurā tiktu respektēti mākslinieciskās domāšanas likumi un notiktu literārā darba, skolotāja un skolēnu savstarpējā mijiedarbība.

Literārā darba uztveres kā mākslinieciskas darbības struktūru veido tādi elementi kā lasītāja emocijas, iztēle, darba satura un formas apjēgšana. Psihologs Ļ. Vigotskis darbā *Mākslas psiholoģija* runā par *materiāla emocijām* un *formas emocijām*. Atklājot savas metodes būtību, viņš piedāvā virzīties no mākslas darba formas caur tās elementu un struktūras analīzi uz estētiskās reakcijas un tās vispārējo likumību noteikšanu. (Выготский 1986: 39)

Viens no bieži aplūkojamiem struktūras elementiem Ļ. Viņgotska darbā ir mākslinieciskā detaļa.

Par detaļas funkcijām literārā darbā atrodami izteikumi daudzu rakstnieku un profesionālu literatūras kritiķu un teorētiķu rakstos. Detaļas nozīmīgumu savulaik akcentējuši Balzaks, Dostojevskis un Tolstojs, bet viņu izteikumi attiecas galvenokārt uz liela formāta darbiem, kur detaļa ir ļoti nozīmīga, tomēr ir grūti runāt par to kā tēlojuma pamatelementu. Šo funkciju detaļa parasti veic neliela apjoma darbos, it īpaši novelēs. Tāpēc raksta ietvaros uzmanība veltīta tieši mazajām epikas formām stāstam un novelei.

Mazāk teorētiskā plāksnē, bet vairāk tieši praktiskā daiļdarba analīzes procesā grūtības sagādā atšķirīgs termina *detaļa* nozīmju lietojums, kad runa ir par detalizētu kādas parādības aprakstu vai vienu atsevišķu detaļu, kas var kļūt un kļūst par darba centrālo elementu vai nozīmīgu posmu dažādu sakarību ķēdē. Aplūkojot detaļu kā vienu no tēlojuma pamatelementiem, literatūrzinātnieks E. Dobins pievērš uzmanību tam, ka detaļai, kas pēc savas būtības līdzinās punktam, ir tendence paplašināties un izvērsties par apli, jo detaļas jēga un spēks slēpjas tajā apstākļi, ka bezgalīgi mazais ietver sevī veselumu. Šajā gadījumā estētiskais efekts ir saistīts ar abu polu (bezgalīgi mazā un bezgalīgi lielā), t.i. veseluma, uztveres vienlaicīgumu un nesaraujamību. *Detaļa mākslas modelis miniatūrā.* (Добин 1981: 303)

Par vienu no augstākajām virsotnēm detaļas lietojuma trāpīguma un ietilpības ziņā tiek uzskatīta A. Čehova novele, kas būtībā ir jauns noveles tipoloģiskais paveids. Šajā novelē svarīga loma ir zemtekstam slēptai sižeta līnijai, kas bieži vien ir nozīmīgāka par redzamo. Šīs līnijas saaudumu nereti veido atsevišķu trāpīgu detaļu virkne, bet tās pamatā var būt arī viena atsevišķa detaļa. Tomēr šis pavērsiens žanra struktūrā nesākās Čehova laikā. Tā aizsākumi meklējami jau daudz agrāk un lielā mērā saistās ar Puškina vārdu. Tieši Puškina novelē *Stacijas uzraugs* saskatāma ļoti nozīmīgā detaļas funkcija raisīt **plašu asociāciju loku**, turklāt sākotnēji lasītājs it kā nepievērš uzmanību šīs detaļas esamībai. Viņš it kā starp citu uzzina, ka stacijas uzrauga Virina un viņa meitas mājoklī pie sienas karājas lubu bildīte, kurā attēlota *pazudušā dēļa* atgriešanās. Detaļas dziļākā jēga atklājas tikai noveles beigās, kad zēns stāsta iebraukušajam viesim, ka nesen kapsētā bijusi kāda lepni

ģērbusies kundzene, kurā ilgi klusēdama gulējusi zemē pie Virina kapa, tad piecēlusies un aizbraukusi. Tikai šajā mirklī lasītājs sasaista *pazudušā dēla* motīvu lubu bildītē ar stacijas uzrauga meitu, ko uz Pēterburgu aizvīlinājis garām braucošais virsnieks, un viņas novēloto grēku nožēlošanu.

Šo pašu efektu izmanto arī Augusts Saulietis novelē *Veļu tiesa*. Visā noveles darbības attīstības gaitā viņš nemitīgi kāpina spriedzi, lai to atrisinātu darba pēdējā rindkopā, ar galvenās detaļas palīdzību izgaismojot visu, kas attēlotajos notikumos šķitis noslēpumains un nesaprotams.

Apsūbējusī sakta, kas līdzās ikdienā valkājamajai iesprausta mirušā saimnieka kreklā, kļūst par pēdējo posmu asociāciju ķēdē, kas lasītāju aizved atpakaļ jau zināmajos notikumos. Tagad kļūst skaidrs gan tas, ko vecais Režģu saimnieks arvien meklēja, iedams uz seno mājas vietu, gan tas, kāpēc viņu tā biedē Nīedru purvs. Arī trīsdaļīgā kompozīcija, kas rakstniekam ļauj atkārtoti atgriezties dievaiņu laikā, asociatīvi paspilgtina centrālo detaļu – veco saktu, kuru Režģu Juris liktenīgajā rudenī pazaudēja cīņā ar Andrievu, līdz ar to zaudēdams arī cerības uz dvēseles glābšanu un vieglu miršanas stundu.

Būdams ētiskais maksimālists pēc pasaules uztveres, A. Saulietis arī vissmagākajam grēkam tomēr paredz izpirkšanu, bet tā vairs nestāv cilvēka paša ziņā. Arī to liek apjaust noveles centrālā detaļa – vecā sakta, kas it kā nosalušiem, stīviem pirkstiem mirušā saimnieka kreklā iedurta.

Čehova novelēs **atsevišķa detaļa tiek izmantota kā galvenā darbības personas raksturotāja**. Novelē *Līgava* Nadjas māte Nīna Ivanovna nav iedomājama bez briljantiem, kas grezno viņas pirkstus, Andrejtēvs bez viltīgā smaida, bet Nadjas līgavainis Andrejs bez vijoles, kuru spēlē ilgi un apnicīgi. Šo paņēmieni bieži izmanto arī Jānis Ezeriņš, kura novelēs atrodamas daudzas tipoloģiskas līdzības ar Čehova darbiem. Bieži viņa varoņus raksturo tikai viens vienīgs žests vai vaibsts, piemēram, burvīgi dzelošs smaids "abpus mazā deguntiņa" (Ezeriņš 1998) Stellucas sejā novelē *Aizmugures varonis*. Arī skopums, kas noveles *Cilvēks markā* varoni Juri Bunduli noved līdz traģiskam finālam, ir vienīgā vērā ņemamā viņa rakstura iezīme. **Detaļu kopums stāstos un novelēs bieži tiek izmantots kā sižeta kompozīciju veidojošs pamatmateriāls.**

Neparastu skanējumu tas iegūst Apsīšu Jēkaba stāstā *Bagāti radi*, kurā atsevišķi sižeta palīgelementi veido zemteksta līniju, kas stāsta dziļākās jēgas atklāsmē ir nozīmīgāka par to, kas atklājas sižeta pamatelementos (sižeta un tēlu kompozīcijā). Šāda tipa darbos īpaši nozīmīgs ir detaļas ritms, piemēram, gāršas vīzija, kas atkārtojas trīs reizes atbilstoši darba kompozicionālajai uzbūvei, kuru veido trīs lielas gleznas.

Īpašs paņēmiens ir **detaļas funkcijas piešķiršana dzīvai būtnei**. Bieži tas var būt dzīvnieks, piemēram, kaķis Ernesta Hemingveja novelē *Kaķis lietū*. Šī detaļa, periodiski atkārtojoties, galveno darbības personu attiecību atklāsmē nozīmē daudz vairāk nekā viņu pašu rīcība un sarunas.

Ir jārūnā arī par **atsevišķa priekšmeta lomu detaļu sistēmā, kur priekšmets kļūst par galveno asi notikumu attīstībā**. Veiksmīgi šis paņēmiens izmantots E. Birznieka-Upīša novelē *Vecais Gatviņš*, kurā par centrālo priekšmetu noveles darbības gaitā kļūst vecā saimnieka pīpe, atklājot gan to spriegumu viņa un vedeklas attiecībās, kas kļūst arvien dramatiskāks, gan arī lūzumu. Pēc kura seko samierināšanās un attiecību izlīdzinājums.

Detaļa var būt ļoti nozīmīga **kā līdzeklis lakonisma sasniegšanai un tēlojuma sasprindzināšanai impresionistiska stila darbos**. Kā spilgtu piemēru te var minēt visas E. Birznieka-Upīša krājuma *Pelēkā akmens stāsti* noveles, tomēr nedrīkst aizmirst, ka detaļas loma ir vienlīdz nozīmīga gan impresionistiska, gan reālistiska, gan romantiska stila novelēs. Tās galvenā estētiskā vērtība arvien slēpjas iespējā ar dažiem vilcieniem attēlot parādību tās veselumā un izteiksmīgumā.

Mācoties to uztvert gan lasīšanas, gan izvērsta analīzes gaitā, skolēni sasniedz to līmeni, ko Ļ. Vigotskis nosaucis par *formas emocijām*.

Materiāla emociju līmenī skolēni mākslas darbā atainotos raksturus un situācijas uztver kā dzīves īstenības faktu, bet *formas emociju* līmenī viņi ir jau spējīgi izjust mākslas darba uzbūves loģiku saskaņā ar autora iecerī jeb, lietojot Ļ. Vigotska tēlu, viņi top par lieciniekiem brīnumainam notikumam – kā ūdens tiek pārvērsts vīnā.

Literatūra

Ezeriņš J. 1998. – *Noveles*. – Rīga: Atēna.

Выготский Л. С. 1986. – *Психология искусства*. – Москва.

Добин Е. С. 1981. – *Сюжет и действительность. Искусство детали*. – Ленинград: Советский писатель.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE ANALYSE EINES KUNSTWERKS IN DER SCHULE: DIE FUNKTIONEN EINES BESTANDTEILS IM LITERARISCHEN WERK

Dagmāra Ausekle

Eine der wichtigsten Aufgaben der Pädagogen besteht darin, solche Fähigkeiten bei den Jugendlichen zu entwickeln, die ihren Umgang mit der Kunst möglichst allseitig gestalten lassen – auf solche Weise wird die Entwicklung einer kreativen Persönlichkeit gefördert.

Um die einzelnen Bestandteile eines Kunstwerks genau zu erfassen, werden in den Literaturunterricht kleinere Prosawerke eingesetzt. Die Schüler lernen die Kunstwerke nicht nur auf der Ebene der *materiellen Emotion* (Emotion des Materials), sondern auch auf der Ebene der *Emotion der Form* (L.Vygotskij) kennen.

Virginija BARTKEVIČIENĖ

Šiaulių universitetas

BENDROJO IŠSILAVINIMO STANDARTAI IR TIPINIŲ UŽDUOČIŲ ATRANKA PRADINUKŲ LIETUVIŲ KALBOS TESTUI

Per paskutiniuosius 10 metų Lietuvoje, kaip ir kitose šalyse, užsibrėžusiose tikslą reformuoti švietimą, pereita prie mokymo proceso reglamentavimo standartais. Siaurąja prasme jie suprantami kaip nuoseklus švietimo sistemos bendrųjų siekių įvardijimas, kaip ugdymo tikslų, turinio, mokinių žinių, mokėjimų, igūdžių, gebėjimų ir nuostatų vertinimo kriterijai.

Standartai svarbūs daugeliui žmonių, vienaip ar kitaip susijusių su švietimu, tai moksleiviams, pedagogams, švietimo priežiūrą vykdančioms asmenims, mokymo priemonių (vadovėlių, mokytojų knygų ir kt.) rengėjams, švietimo politikams ir kt. Svarbu ir tai, kaip nurodo standartų rengėjai, kad pagal juos planuojama parengti švietimo sistemos diagnostikai ir tobulinimui reikalinga kontrolinė medžiaga, testai, egzaminų užduotys ir kt. Dabar esantys pradinio ir pagrindinio išsilavinimo standartai yra laikinieji, eksperimentiniai dėl keleto objektyvių priežasčių: 1) pagrindinėje mokykloje vis dar dirbama pagal senas, nors ir gerokai pakoreguotas (kai kuriais atvejais ir naujas) programas; 2) tai pirmasis bandymas Lietuvoje rengti tokio pobūdžio švietimo standartus; 3) lig šiol nebuvo realios galimybės juos paremti nuosekliais, daug laiko reikalingais ugdymo turinio bei metodų, atskirų dalykų didaktikos ir metodikos tyrimais. Daugiausia remtasi ekspertų nuomonėmis ir užsienio šalių patirtimi (Bendrojo išsilavinimo standartai, 1998: 9).

Bendrojo išsilavinimo standartai remiasi ugdymo tikslais ir uždaviniais, išdėstytais bendrosiose programose. Tų tikslų siekiama įgyvendinant ugdymo turinį, kuris standartuose sąlygiškai (ugdymo procese jis neskaidomas) suskirstytas į šias sritis

- kalba kaip socialinis kultūrinis reiškinys,
- kalbotyros pradmenys,
- komunikacinė veikla:

- 1) sakytinė,
- 2) rašytinė,
- teksto suvokimas ir kūrimas,
- tautosaka ir literatūra kaip meninė kūryba:
 - 1) grožinio teksto suvokimas, analizė, interpretavimas, literatūrologijos pradmenys,
 - 2) literatūros raidos supratimas visuotinės ir tautos kultūros kontekste (Bendrojo išsilavinimo standartai, 1988: 31).

Bendrojo išsilavinimo standartuose pateikiami reikalavimai, ką mokiniai turi gebėti ir mokėti baigdami pradinę mokyklą, nurodomi kiekvienos srities esminiai gebėjimai ir pagrindinės žinios minimaliu ir pagrindiniu lygmenimis. Pasiekimų lygmuo tai kriterijų visuma, nusakanti tam tikrą kokybinę moksleivių mokymosi rezultatų pakopą (lygmenų nereikėtų painioti su šiuo metu praktikuojamu mokymu A, B ir S lygiais). Minimalusis pasiekimų lygmuo nusako tokį mokomojo dalyko bendro supratimo bei žinių, mokėjimų, įgūdžių ir gebėjimų lygį, kuris pasiekiamas beveik visų moksleivių, yra būtinas gyvenant šiuolaikinėje visuomenėje ir užtikrina bent minimalias tolesnio mokymosi galimybes.

Pagrindinis pasiekimų lygmuo tai žinių, mokėjimų, įgūdžių, gebėjimų visuma, pasiekiami daugumos moksleivių, užtikrinanti tolesnio mokymosi bei veiklos galimybes, sudaranti pagrindinį puoselėtiną tam tikro dalyko kultūrinį branduolį ir nusakanti dalyko vietą žmonijos kultūroje (rengiant standartus vadovautasi prielaida, kad mokytojai orientuosis į pagrindinį lygmenį).

Pagrindinė bendrojo išsilavinimo standartų funkcija yra ugdymo rezultatų vertinimas. Šiuolaikiniame ugdymo procese labai svarbu pasirinkti tinkamą pasiekimų vertinimo sistemą. Ilgą laiką buvusi norminė vertinimo sistema turi rimtų trūkumų – ją taikant sunkiau įvertinti moksleivio daromą pažangą, ugdymo procese išskylančius sunkumus ir kt. Kintant švietimo prioritetams, kinta ir vertinimas; populiarėja ideografinė ir kriterinė vertinimo sistemos. Kriterinės vertinimo sistemos esmė – lyginti moksleivio pasiekimus su iš anksto numatytais labai konkrečiais tos srities kriterijais arba standartais. Žiūrима ar moksleivio pasiekimai atitinka tam tikrus reikalavimus: pasiekė – nepasiekė; išlaikė neišlaikė (Bendrojo

išsilavinimo standartai, 1988: 7- 11). Remiantis standartais sudaromi ir testai.

Parentant lietuvių kalbos testo užduotis pradinukams, svarbu labai gerai žinoti standartų reikalavimus ir kurikulumą (ugdymo turinį). Užduočių parinkimas yra svarbiausias ir sudėtingiausias testo kūrimo etapas. Formuluoiant užduotis, būtina laikytis tam tikrų taisyklių: 1) testo užduotys lengvai suprantamos, 2) turiniu ir atlikimo būdu santykinai naujos tiriamajam, 3) lakoniškos, 4) minimali atsitiktinio sprendimo galimybė, 5) ekonomiškos laiko atžvilgiu.

Be to, 1) kiekvienos užduoties pagrindas – viena mintis, 2) vengti daugiareikšmių ir retų reikšmių žodžių, slengo, dialektizmų, siaurų specifinių terminų ir formuluočių, 3) netinka ir per daug trumpos (telegrafinės) formulotės: gali kilti papildomų klausimų, 4) vengti nepamatuoti ilgų posakių, kuriuos sunkiau suprasti, todėl pailgėja užduoties aiškinimosi laikas, mokiniai pradeda blaškytis, o tai neigiamai veikia rezultatus, 5) užduotys privalo būti realios: atspindėti esamus ryšius, turėti konkretų turinį, 6) užduotys nepanašios viena į kitą savo turiniu, kad pirmesnės užduoties sprendimas netaptų raktu kitos užduoties sprendimui (Burlačuk L. F. Morozov S. M., 1999: 109 – 110).

Kaip nurodo G. Merkys, testo žingsnių atranka (turinio požiūriu) vyksta klaidų ir bandymų keliu: pradžioje testo medžiaga parenkama grynai intuityviai, po to testo diagnostinis veiksmingumas tikrinamas empirinėmis ir statistinėmis priemonėmis. Minimas autorius nurodo, kad tokios atrankos naudingumo koeficientas tesiekia 25%. Kad testas būtų naudingas ir teiktų reikiamą informaciją, jis turi būti pakankamai ilgas ir susidėti iš įvairaus sunkumo užduočių (Merkys G., 1999: 7-21).

Testo rengimo procesas susideda iš kelių etapų: parengiamojo planavimo, kurikulumo analizės, užduočių formulavimo ir kt. Centrinę vietą užima kurikulumo (mokymo planų, vadovėlių) analizė (Ingekamp K., 1991: 134- 139).

Išanalizavus bendrojo išsilavinimo standartus (1 lentelė) paaikškėjo, kad dalis reikalavimų suformuluota taip, kad juos galima laisvai interpretuoti – suvokia, pastebi, skiria, supranta, stengiasi, pratinasi ir pan. Sunku pasakyti, ar šie veiksmazodžiai nusako gebėjimų lygį, ar pavartoti tik norint išvengti dažno terminų “moka”

ir "geba" kartojimo. Taigi išskyla kriterijaus problema ar "Standartai" gali juo būti, ar jie tinka mokinių pasiekimams lyginti? Juolab, kad dabar esantys standartai neparemti tyrimais. Todėl iškilo tikslas atlikti ugdymo turinio kontent – analizę. Pradinės mokyklos programose nurodyta, kad lietuvių kalbos mokymas apima kalbos ugdymą ir literatūrinį lavinimą, tačiau sudaryti tokį diagnostinį instrumentą, kuris leistų pamatuoti ir suskaičiuoti, kaip vaikas suvokia literatūros kūrinį, interpretuoja ar kuria, labai sunku, todėl atsiribojome nuo literatūrinio lavinimo srities ir kuriant diagnostinį instrumentą pasitenkinome kalbos ugdymu, kuris apima visus keturis kalbos lygmenis: tekstą, sakinį, žodį, garsą/raidę. Ketvirtos klasės vadovėliuose – E. Marcelionienė, V. Plentaitė "Šaltinis" (1, 2, 3, 4 knygos) kiekvienam kalbos lygmeniui pateikiamos užduotys, kurios taip ir žymimos T, S, Ž, G/R. Suskaičiavus visas vadovėlių ir pratybų sąsiuvinių užduotis paaiškėjo, kad daugiausia užduočių (46,03%) skiriama žodžiui (2 lentelė), toliau tekstui, sakiniui, garsui/raidei. Kiekvienam kalbos lygmeniui vadovėliuose pateikiama daug ir įvairių užduočių:

- **tekstas:** vaikai turi mokėti nusakyti temą, pagrindinę mintį; skirti įvairių tipų tekstus; (daugiausia dėmesio skiriama pasakojimui ir aprašymui), mokėti parašyti teksto planą arba veiksmožodžių grandinę ir pagal planą papasakoti, sugebėti atsakyti į klausimus iš teksto ir pan.;
- **sakinys:** baigdami pradinę mokyklą mokiniai turi teisingai intonuoti sakinį, mokėti pagrindines, antrininkes ir vienaarūšes sakinio dalis, kreipinį, išmanyti kai kuriuos skyrybos atvejus;
- **žodis:** šis kalbos lygmuo apima atskirų kalbos dalių (daiktavardis, būdvardis, veiksmožodis, būdorieveiksmis) sampratą, žodžių derinimą, mokiniai susipažįsta su sinonimais, antonimais, giminiškais žodžiais, reikšminėmis žodžio dalimis ir kt. Be to, kalbos dalys analizuojamos smulkiau, pvz. apie daiktavardį ir būdvardį žinotina, kad kaitomi skaičiais, linksniais, o būdvardis ir giminėmis (daiktavardis turi giminę), kad daiktavardžiai yra tikriniai ir bendriniai, reikia žinoti veiksmožodžių laikus, mokėti asmenuoti.
- **garsas/raidė:** čia daugiausia dėmesio skiriama ilgųjų ir trumpųjų balsių, dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių taisyklingam tarimui ir

rašybai; mokomąsi daiktavardžių ir būdvardžių linksnių galūnių, įsidėmėtinų žodžių, priebalsių asimiliacijos ir kitų rašybos atvejų.

Kontent – analizė reikalinga, kad galima būtų suformuluoti tinkamas užduotis, kurių sunkumas ir tarpusavio suderinamumas bus vėliau tikrinama. Prieš pradėdant tikrinti empiriškai, galima pasitelkti ekspertus. Jais galėtų būti praktiką turintys mokytojai – ekspertai, mokytojai – metodininkai.

Apibendrinant galima pasakyti, kad 1) testo užduočių parinkimas yra sudėtingas ir svarbus testo sudarymo etapas, 2) pirmiausia reikia išanalizuoti bendrojo išsilavinimo standartus ir vadovėlius bei pratybų sąsiuvinius (mūsų situacijoje net ir ekspertų nuomonė reikalinga), 3) parinkti didelį kiekį užduočių, jas tikrinti empiriškai ir statistiškai, kad teste liktų tik reikiamo sunkumo ir tarpusavyje derančios. Numatant testo žingsnius laikytis užduočių formulavimo taisyklių, kad formuluojęs nekeltų papildomų klausimų, nereikalautų daug laiko pagalbinėms operacijoms, būtų kompaktiškos ir patogios rezultatų apskaitai ir aiškiai jų interpretacijai.

Literatūra

- Arends R. 1998. – *Mokomės mokyti*. – Vilnius: Margi raštai.
- Bendrojo išsilavinimo standartai (humanitariniai ir socialiniai mokslai) I–X klasės*. Projektas. 1998. Vilnius: Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos Leidybos centras.
- Marcelionienė E., Plentaitė V 1997 – *Šaltinis. Vadovėlis IV klasei (1, 2, 3, 4)*. – Kaunas: Šviesa.
- Merkys G. 1999. Testavimas socialinių mokslų principas. Metodologinio diskurso projekcija // *Socialiniai mokslai* Nr. 2. 7-21. – Kaunas: KTU.
- Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. 1999. – *Словарь – справочник по психодиагностике*. – Санкт-Петербург: Питер ком.
- Ингекамп К. 1991. – *Педагогическая диагностика*. Москва: Педагогика.

SUMMARY**STANDARDS OF GENERAL EDUCATION AND SELECTION
OF MODEL TASKS FOR THE TEST OF LITHUANIAN
LANGUAGE IN ELEMENTARY SCHOOLS****Virginija Bartkevičienė**

The report analyses the present Lithuanian standards of general education that are provisional and experimental because of several objective reasons: 1) old though corrected (in some cases new) programs are still used in basic schools; 2) it is the first attempt to prepare educational standards of this type in Lithuania; 3) there were no real possibilities to support the standards with consistent studies of the essence and methods of upbringing that need a lot of time and with didactic and methodical investigations of different school subjects. Most often the opinions of experts and the experience of foreign countries were used as a basis.

The main function of general education standards is evaluation of the results of training. In the contemporary process or training the ideograph system of evaluation and the system of criteria are becoming popular. The essence of the system of criteria is comparison of the achievements of the pupil with very specific criteria or standards of this sphere that were foreseen beforehand. The tests are prepared according to these criteria. While formulating the tasks some specific rules must be followed: 1) the tasks are easily understandable; 2) the content and the way of carrying out the tasks are relatively new to the person under investigation; 3) they are laconic; 4) the possibility of accidental solution is minimal; 5) they are economic with respect to time and so on.

The analysis of the standards of general education showed that some orders are formulated so as to admit several interpretations – "one perceives" "one distinguishes", "one understands" "one tries" "one gets used" and so on. It is difficult to say whether these verbs define the level of abilities or whether they are used in order to avoid the frequent usage of the verbs "one can do" or "one is able to do". So the problem of criteria appears –

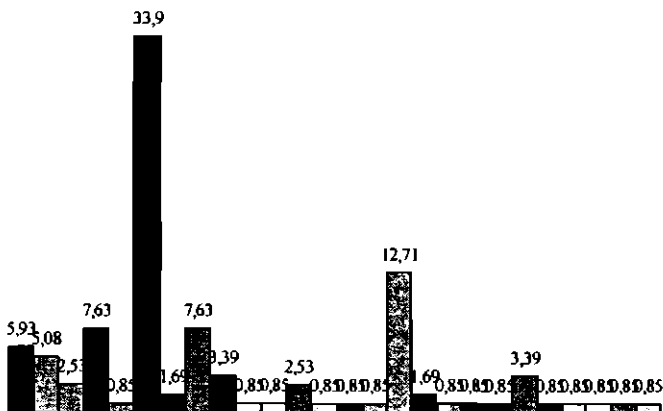
V. BARTKEVIČIENĖ. Bendrojo išsilavinimo standartai..

should the "Standards" be considered as the criterion and are they suitable to compare the pupils' achievements?

I LENTELĖ

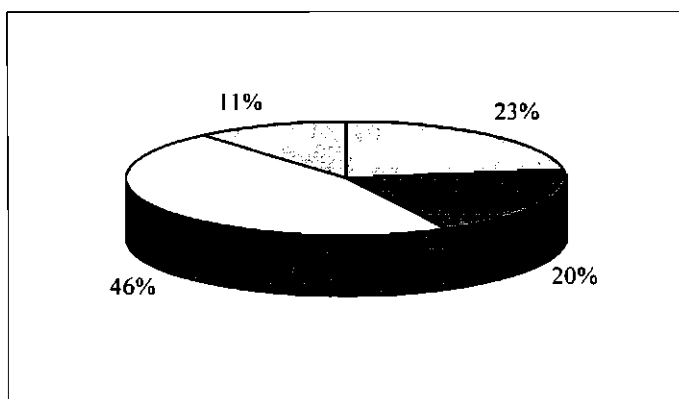
	SUVOKIA	ŽINO	PASTEBI	SKIRIA	LAISVAI BENDRAUJA	MIKIA	RANDA	SUPRANTA	GALI PAAIŠKINTI	TAISKYKINGAI TARBIA	STENGIASI	AIPAŽISTA	TAISKYKINGAI VARTOJA	PRAIDINASI	PAAIŠKINA	GEBA	GIRIJI	SAVONINGAI SKAITO	ORIENTUOJASI	AŠKIAI RAŠO	PARAŠO	KUJIA	NUSAKO	INTERPRETUOJA	GALI PAPAŠKONTI	SEJA
KALBA KAIP SOCIALINIS KULTŪRINIS REIŠKINYS	2	3	2	1	1	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
KALBOTYROS PRAIDMENYS	3	2	-	1	-	6	1	2	2	1	1	3	1	1	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
KALBINĖ VEIKLA	1	1	1	2	-	26	-	4	2	-	-	-	-	-	-	6	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-
TEKSTO SUVOKIMAS IR KŪRIMAS	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-
TAUTOSAKA IR LITERATŪRA KAIP MENINĖ KŪRYBA	1	-	-	5	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-	5	1	-	-	-	-	1	1	1	1	1	1
IŠ VISO:	7	6	3	9	1	40	2	9	4	1	1	3	1	1	1	15	2	1	1	1	4	1	1	1	1	1
(procentai)	6	5	3	8	1	34	2	8	3	1	1	3	1	1	1	13	2	1	1	1	3	1	1	1	1	1

IŠ VISO UŽDUOČIŲ 118

2 LENTELĒ

	TEKSTAS	SAKINYS	ŽODIS	GARSAS/RAIDĒ
VADOVĒLIS	136	162	383	114
PRATYBŪ SAŠIUVINIS	243	164	389	76
IŠ VISO :	379	336	772	190
(procentai)	22,60%	20,04%	46,03%	11,13%
IŠ VISO UZDUOČIŪ 1677				

Nijole BRAŽIENĒ

Šauļu universitāte

SĀKUMKLAŠU SKOLĒNU KREATĪVUMA ATTĪSTĪŠANA, LASOT UN SACEROT PASAKAS

Aktualitāte. Lietuviešu valodas stundās tiek realizēti vairāki vispārējās audzināšanas uzdevumi:

- 1) attīstīt prasmi klausīties, lasīt, saprast un sazināties,
- 2) audzināt spēju izjust skaistumu un priecāties par to,
- 3) palīdzēt nākamajam sabiedrības loceklim veidot stabilus morāles pamatus un uz humānisma vērtībām balstītu pasaules uzskatu,
- 4) attīstīt radošās spējas,
- 5) mācīt pārņemt un radoši attīstīt tradicionālo dzimtās kultūras mantojumu u.c.

Minēto uzdevumu realizēšanai īpaši noderīgi ir pasaku teksti. Bērniem tās ļoti patīk, jo pasakas atbilst viņu dabai. Katrā pasakā slēpjas dziļa jēga, ko daudziem sākumskolēniem nav viegli uztvert. Viņiem ir skaidra tikai fabula, nevis tās metaforiskums, ne slēptā tikumiskā un sociālā doma. Ne visi skolēni, klausoties pasakas, sajūt to pievilcību. Mēdz būt gadījumi, kad bērns neatšķir pasaku no stāstījuma... Tā ir tāpēc, ka skolā, lasot pasakas, šie jautājumi netiek pietiekami labi pārrunāti vai akcentēti. Cēloņi ir dažādi: trūkst metodisko rekomendāciju, skolotāju zināšanas par pasakām ir ierobežotas vai trūkst metodiskās izdomas, šī žanra tekstus klasē lasa monotoni.

Problēma. Nav zinātniska pamatojuma, kādai jābūt didaktisko modeļu (metožu un paņēmieni) sistēmai, kas palīdzētu efektīvi lasīt un uztvert pasakas un veidot kreatīvuma iemaņas. Praktiskais šīs problēmas aspekts: novērojumi liecina, ka pasaku lasīšanas stundās nepietiekami tiek audzināts sākumskolēnu estētiskais pārdzīvojums un radošās iespējas, pārāk maz vērības tiek veltīts tam, lai literārā pašizpaušme attīstītos mērķtiecīgi no reproduktīvās uz produktīvo un radošo.

Prasme kaut ko darīt, ņemot vērā skolēnu patstāvīguma pakāpi, var būt:

- **reproduktīva** (spēj tikai atkārtot vienkāršāko tekstu, nokopēt zīmējumu u.c., neizsakot un nepiedāvājot neko savu),
- **produktīva** (sacer pēc redzētā, dzirdētā, lasītā parauga, strādā cītīgi, piedāvā dažus savus papildinājumus),
- **kreatīva** (pilnībā iesaistās darbā, oriģināli izpilda uzdevumu, pēc galarezultāta tiecas mērķtiecīgi).

Sākumklašu skolēni mācās **stāstīt pasaku pēc zīmējumu sērijas** (reproduktīvais vai produktīvais darbs), pēc tam – **sacerēt pasakas nobeigumu** (produktīvais vai radošais). Protams, šīs prasmes tiek realizētas ne lineāri, bet pēc spirāles principa.

Veicot statistisko analīzi, noskaidrots, ka pirmajā sākumskolas mācību pakāpē visvairāk vērības tiek veltīts pasakām bez gala un melu pasakām (liet. *nuobodulio ir melu pasakos*), resp., bērnu pasaku žanriem. Tātad, mācot bērnus sacerēt pasakas, jāorientējas tieši uz šiem žanriem. Vairāk uzmanības jāvelta arī šo pasaku lasīšanas didaktikai stundās.

I-II klases skolēnu folkloras, tāpat kā literārā sacerējuma, uztvere ir intuitīva, psiholoģiski atbilstoša primārajai sintēzei, kad dzirdētais teksts netiek sadalīts daļās, netiek noskaidrotas tā pazīmes. Bērns tikai klausās, vēro, viņam tas ir patīkami, kaut gan daudz kas nav saprotams. Svarīgi, lai I-II klases skolēns izjustu estētisko gandarījumu. Šajā mācību posmā sākumskolēni klausās stāstāmas pasakas, zīmē tās, inscenē dzirdēto, sacerēto, taču visbiežāk viņu darba rezultāts ir stāstītais tekstiņš. Viņi tiek mudināti saprast, ka pasaka ir stāstāma, ka skaisti stāstīt pasaku ir jāmācās. Vispirms pats skolotājs ar savu balss vibrāciju, intonāciju parāda, kā vajag pasniegt pasakas noslēpumu. Stāstīdams skolēniem pasakas, viņš var pievērst uzmanību neierobežotajai izdomai, fantastisko notikumu rotaļīgumam, lai mazie klausītāji izjustu pēc iespējas vairāk prieka. Zināms, pasaku stāstīšanas veidu nosaka tās žanrs. Piem., rotaļīgi stāstāmām **formulām virknes** pasakām (liet. *grandinīnēs pasakos*) vai **dialoģu** pasakām jāatklāj iekšējā stāvokļa maiņa, piemēram, no bailēm līdz draudīgumam vai no pašpārliecības līdz izaugušajai baiļu sajūtai u.tml. Tā bērniem kļūst skaidrs

ietekmīga stāstījuma spēks, viņi paši tiek rosināti kļūt par interesantiem stāstītājiem.

Otrajā sākumskolas pakāpē saglabājas intuitīvs daiļdarba uztveres pirmsākums, taču veidojas loģiskās uztveres pamati, resp. sākumskolēni tiek iepazīstināti ar dažām teorētiskām ziņām par pasaku īpatnībām, mācīti tās atklāt tekstā u.tml. No psiholoģijas viedokļa notiek analīze un sekundāra sintēze.

Trešās klases skolēni paši sacer pasaku tekstus. Visbiežāk sastopamie darba veidi ir:

- dots pasakas sākums, tā jāturpina; turpinājums rakstāms pēc dotajiem jautājumiem vai patstāvīgi;
- jāuzraksta pasaka pēc zīmējumu sērijas;
- dots pasakas varonis, jā sacer teksts;
- jāatjauno deformētais teksts;
- par jaunu jā sacer dotais teksts.

III klases mācību grāmatā sniegtās teorētiskās ziņas par pasaku (darbības vieta, laiks, varoņi, negaidīti notikumi u.c.) tiek sistematizētas vairākpakāpju uzdevumā – instrukcijā, piemēram:

- *Paredzi darbības vietu un laiku.*
- *Izdomā un uzzīmē pasakas varoņus.*
- *Uzraksti savu varoņu vārdus.*
- *Īsi uzraksti, kas pasakā būs negaidīts.*
- *Paredzi svarīgākos notikumus – uzraksti notikumu virkni.*
- *Izvēlies izteiksmīgus vārdus vai teicienus.*
- *Uzraksti izdomāto pasaku.*

III-IV klasē vislielākā uzmanība pievēršama brīnumu pasaku (liet. *stebuklu pasakas*) lasīšanai un sacerēšanai. Sagatavošanas darbi saistāmi ar tekstiem un zīmējumiem, ar kuriem tiek attīstīta bērnu vērtība, izdoma, fantāzija. Skolēni pieradināmi pirmajā acumirkļī nepoētiskās lietās ieraudzīt kaut ko neparastu, iesaistīt sarunā vēju, zvēriņu vai putnu u.tml.

Praktizējamas visdažādākās pasaku teksta sacerēšanas metodes.

1. Teksta rekonstruēšana. Piem., IV klases skolēniem dod virkni izteicēju, skolēniem ir jāveido teikumi un jāatstāsta lasītā pasakas daļa, jāieraksta lasītājā pasakas fragmentā trūkstošie vārdi.

2. Teksta turpināšana. Skolēniem nolasa pasakas sākumu, viņiem jāuzraksta turpinājums. Cits variants jāatjauno lasītās pasakas fragmenti vai no jauna jā sacer.

3. Improvizācija. Tā ir tradicionālās pasakas galvenā varoņa modernizēšana. Metodiskajā literatūrā šādi sacerējumi tiek saukti par moderno pasaku. Tiek saglabāti galvenie varoņi, pasakas ideja, taču ieviesti mūsdienīgi elementi, piem., Sarkangalvīte pati meklē vilku, lai šis viņu apēstu, bet vilks ir pilnīgi vienaldzīgs; Pelnušķīte raud, iespiedusies kaktā starp trauku mazgājamo mašīnu un ledusskapi utt. Modernizētie un tradicionālie pasakas elementi veido savstarpēju kontrastu, kas pārveidotajai pasakai piešķir komismu.

Improvizē arī tajos gadījumos, kad tiek mainīts sacerējuma žanrs, piem. rakstnieka poēmu pārrada par pasaku, kurā ir daudz dialogu, uzrunu. Tas nav vienkāršs poēmas satura pārstāstījums. Jāņem talkā pasakas stāstīšanas principi: kāds formulējums vislabāk derētu pasakas sākumam, kādi svarīgākie notikumi, kam neparastam būtu jānotiek u.c.

Mācīt improvizēt var arī tad, ja pasaka tiek sacerēta pēc teikas motīviem. Svarīgākais uzdevums paplašināt teiku ar izteiksmīgām detaļām, dialogiem. Protams, skolēniem ir tiesības radīt kaut ko savu, izdomāt vairāk darbojošos personu vai notikumu.

4. Sacerēšana. Pasakas sacerēšanā jāizmanto iztēle, izdoma. Skolēnu uzmanība tiek pievērsta tādām vienkāršām pasakas pazīmēm kā *negaidītums, brīnums, noslēpums, mīklas pasakā*.

Klasificējot visus pasaku sacerēšanas uzdevumus pēc prasmes to izdarīt patstāvīgi, veidojas vairāki pasaku sacerēšanas modeļi (*sk. 1. tabulu*).

Modeļus, kā mācīt sacerēt pasaku, var grupēt ne tikai pēc jaunrades pakāpes, bet arī pēc satura izteiksmes formas. Var izdalīt **verbālos** (runātos un rakstītos) un **neverbālos** modeļus. Pastāv arī jauktais modelis, kad savijas verbālie un neverbālie pasaku sacerēšanas veidi (*sk. 2. tabulu*).

Didaktiskie modeļi, kas tiek praktizēti stundās par pasakām, vispirms iedalāmi **teksta uztveres** un **teksta sacerēšanas** modeļos. Pirmie var pastiprināt estētisko pārdzīvojumu, intuitīvo pasakas

uztveres pirmsākumu vai palīdzēt improvizēt tekstu. Tāpēc pēc dominējošiem domāšanas elementiem teksta uztveres didaktiskie modeļi mēdz būt **intuitīvi** un **loģiski**. Didaktiskie teksta sacerēšanas modeļi pēc patstāvības pakāpes, ko lielā mērā nosaka iztēles potences, mēdz būt **reproduktīvi**, **produktīvi** un **kreatīvi**. Pēc izpausmes veida šie modeļi iedalāmi **verbālajos** (runātajos, rakstītajos), **neverbālajos** un **jauktajos**.

1. tabula

DIDAKTISKIE PASAKU SACERĒŠANAS MODEĻI

REPRODUK- TĪVAIS	PRODUKTĪVAIS	KREATĪVAIS
Atjaunošana	Analoģija	Izdoma
Atjaunot deformētu zīmējumu sēriju vai deformētu tekstu. Atstāstīt zīmējumu sērijas, komiksu, filmu saturu. Sīki (koncentrēti) atstāstīt lasītās pasakas saturu.	Sacerēt līdzīgu Pasaku pēc redzētiem zīmējumiem, to sērijām, komiksiem. Sacerēt lasītajai pasakai līdzīgu pasaku.	Izvērst sižetu ar dialogiem, aprakstiem, jauniem tēliem un notikumiem. Sacerēt pasaku pēc dotajiem pamatvārdiem. Uzrakstīt pasaku pēc dotā plāna. Turpināt pasaku, ja dots tās sākums, vai sacerēt sākumu, ja zināmas pasakas beigas. Sacerēt pasaku, ja dotas darbojošās personas. Pēc pasakas nosaukuma izvēlēties piemērotāko pasakas veidu (melu, brīnumu, pasaka bez gala u.c.) un sacerēt tekstu. Sacerēt tekstu, ja zināms tikai uzdevums – tai jābūt pasakai.

2. tabula

MODEĻI PASAKU SACERĒŠANAS MĀCĪŠANAI

Pēc izpaušmes veida Pēc patstāvības pakāpes	<i>NEVERBĀLIE</i>	<i>VERBĀLIE (RUNĀTAIS, RAKSTĪTAIS)</i>	<i>JAUKTIE</i>
REPRODUKTĪVAIS (<i>atjaunošana</i>)	Sakārtot zīmējumus lasītā satura secībā. Atjaunot lasīto tekstu pēc zīmējumu sērijas.	Atjaunot deformētu pasaku, ja: • trūkst vārdu, • sajaukti vārdi teikumos, • sajaukti teikumi, • sajauktas rindkopas. Pastāstīt vai uzrakstīt pasaku pēc zīmējumu sērijas, komiksa.	Sakārtot zīmējumus vai komiksu vajadzīgā secībā un pastāstīt pasaku.
PRODUKTĪVAIS (<i>analoģija</i>)	Uzzīmēt pasaku, kas līdzīga tai, kura attēlota dotajā sērijā.	Sacerēt pasaku, kas līdzīga dotajai zīmējumu sērijai. Sacerēt pasaku, kas līdzīga lasītajai.	Radīt komiksu, animācijas filmiņu ar subtitriem, kas līdzīgi analizētajiem.
KREATĪVAIS (<i>izdoma</i>)	Izdomāt zīmējumu sēriju pašsacerētai pasakai.	Sacerēt pasaku, ja • dots koncentrēts sižets, • doti pamatvārdi, • uzrakstīts plāns, • dots pasakas sākums vai beigas, • minētas darbojošās personas, • dota instrukcija. Sacerēt pasaku no jauna.	Radīt savu komiksu vai animācijas filmu ar subtitriem.

SUMMARY

TRAINING THE CHILDREN'S ABILITIES OF READING AND CREATING FAIRY-TALES AT ELEMENTARY SCHOOL

Nijolē Bražienē

Children like fairy-tales very much. This genre of oral literature helps to develop the abilities of listening, reading, comprehending and communicating, of experiencing beauty and enjoying it and quite a lot of other general development tasks. The problem: there is no scientific substantiation of what this system of teaching methods for intuitive and conscious rudiments of fairy-tale comprehension and formation of creative skills should be. General issues: 1. Didactic models practiced in lessons about fairy-tales are first of all divided into those of text perception and those of text creation. The first can reinforce the aesthetic experience, intuitive rudiments of fairy-tale perception or help to analyze and interpret the text. 2. In accordance with the dominating elements of thinking, the teaching models of text perception can be intuitive or logical. 3. Didactic models of text creation in accordance with the level of independence which greatly predetermine the possibilities of imagination can be **reproductive, productive and creative**. 4. In accordance with the form of self-expression these models can be divided into verbal, non-verbal and mixed ones.

The novelty of descriptive research is that teaching models for creating texts are classified in accordance with 1) the level of independence of children at elementary school, 2) the form of self-expression.

Маргарита ГАВРИЛИНА

Латвийский Университет

Оксана ФИЛИНА

РВШПУО

К ПРОБЛЕМЕ ЛЕКСИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ ШКОЛ С РУССКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

Проблема, анализируемая в статье, представляет собой одну из актуальных методических проблем, с которой сталкиваются учителя и методисты, организуя процесс освоения учеником родного языка и литературы в диаспоре.

Под «лексической компетенцией» в настоящей статье понимается совокупность знаний, навыков и умений, формируемых у ученика в процессе освоения им лексического состава родного языка. Под «лексическим навыком» понимается автоматизированное действие по выбору лексической единицы адекватно замыслу и ее правильному сочетанию с другими единицами в продуктивной речи и автоматизированное восприятие и ассоциирование со значением в рецептивной речи. (Азимов, Щукин 1999: 133)

Анализ устной и письменной речи учащихся 5-х классов, проводимый в течение трех лет (1997-1999 годы), позволил выявить проблемы, которые реально существуют в исследуемой области.

Для «русскоговорящих» ребят, живущих в Латвии, оказывается незнакомой и непонятной семантика тех слов (а часто – и пластов слов), которые связаны с бытом, традициями, историей, географией русского народа. Большую часть «трудных» для учащихся слов можно отнести к фоновой лексике, несущей в себе информацию национального и культуроведческого характера.

В ходе анализа было выявлено несколько групп «трудных» слов.

1. Слова, которые незнакомы ученику с точки зрения их внешней и внутренней формы (например: кушак, горница, плошка и др.).

Заметим: в круг данных слов входят как архаизмы и историзмы, так и слова, составляющие активный словарь современного русского языка. Большинство из них являются названиями объектов материальной и духовной культуры русского народа, исторической терминологией (например: вече, земство, челядь, кибитка, верста, сажень, зеница, око, почитать, лобзать и под.). Ученик, встречая подобное слово в тексте, озвучивает его, часто искажая внешний облик слова (очевидна тенденция к произношению слова в соответствии с акцентологической нормой латышского языка (ударный первый слог): *кушак* вм. *кушáк*, *лобзать* вм. *лобзáть* и под.). Нередко ребята не могут раскрыть значение слова даже в том случае, если его современный синоним присутствует в тексте. Так, в ходе эксперимента школьникам был предложен стихотворный текст, содержащий архаизмы и их современные синонимы: *око – глаз, ланиты – щеки, перси – грудь*. Для толкования архаизмов достаточно было сопоставить их с современными синонимами, содержащимися в этом же тексте. Однако значение слова *перси* сумел определить только 1% учащихся, значение слова *ланиты* определили 30%; *око* – 50% учащихся.

2. Слова, которые ученик воспринимает как знакомые, однако неверно толкует их значения (например: тужить, ямицик, дворня, бурелом, изморозь и др.).

При толковании значений данных слов ребята исходят из ложных лексических ассоциаций, опираются на случайное звуковое подобие или совпадение слов, толкуют значение слова с опорой только на значение корневой морфемы. Например, слово *палата* («большая комната») в представлении ребят это «домик из ткани» (аналогия с *палаткой*); *хват* «тот, кто хватает» (а не «ловкий, сноровистый человек»); *изморозь* «мороз»; *дворня* – «собака, бегущая по двору» (ср. *дворняга*).

Неверное толкование учеником значения слова приводит к искаженному пониманию содержательной стороны текста, предложения, в котором данное слово встретилось. Приведем следующий пример:

В одной из отдаленных улиц Москвы, в сером доме с белыми колоннами, антресолю и покривившимся балконом, жила некогда барыня, вдова, окруженная многочисленной дворней. (И. С. Тургенев. Муму.)

При работе с этим фрагментом подавляющее большинство пятиклассников неверно истолковали значение слов «антресолю» и «дворня». Первому они присвоили значение «ящик под потолком, который служит для хранения вещей», более знакомое им по собственному опыту (вм. «верхний неполный этаж с низкими потолками, встроенный в объем основного этажа»). Значение второго слова объяснили следующим образом: «много дворовых собак» (вм. «прислуга при барском дворе, доме; дворовые люди»). Понятно, что такое толкование названных слов привело к искаженному представлению как облика дома, в котором жила барыня, так и ее окружения.

3. Третья группа «проблемных» слов *русские топонимы*. 30% учащихся 5-х классов не знает таких топонимов как *Ильмень* и *Муром*, хотя эти слова – географические названия встречались в былинах, изучаемых в начальной школе. Показательно, что современные школьники ошибаются в объяснении тех топонимов, без знания которых невозможен разговор о русской культуре. Например, 8% учащихся *Волгу* считают городом; 24% *Суздаль* считают озером; 32% *Оку* признают городом или озером; 5% учащихся затрудняются определить топонимический статус *Пскова*.

Как показали результаты эксперимента, насыщенность художественного текста «трудными» для учащихся словами часто оказывается достаточно высокой. Например, при работе с фрагментом текста из повести И. С. Тургенева «Муму» круг слов, требующих организации на уроке различного по глубине семантического комментария, включил в себя 17% лексем текста.

«Старая *барыня*, у которой он жил в дворниках, во всем следовала древним обычаям и *прислугу* держала многочисленную; в доме у ней находились не только *прачки, швеи*, *столяры, портные* и *портнихи*, – был даже один *шорник*,

он же считался ветеринарным врачом и *лекарем* для людей, был домашний *лекарь* для госпожи, был, наконец, один *баשמачник*, по имени Капитон Климов, пьяница *горький*. Климов *почитал себя* существом обиженным и не оцененным по достоинству, человеком образованным и *столичным*, которому не в Москве бы жить, без дела, в каком-то *захолустье*, и если пил, как он сам выражался с *расстановкой* и *стуча себя в грудь*, то пил уже именно с горя. Вот зашла однажды о нем речь у барыни с ее главным *дворецким*, Гаврилой, человеком, которому судя по одним его желтым глазкам и утиному носу, сама судьба, казалось, определила быть *начальствующим лицом*.» («Трудные» слова выделены.)

Анализ сложившейся ситуации позволяет предположить, что, организуя процесс освоения русского (родного) языка в диаспоре, мы столкнулись с той проблемой, о которой в свое время говорил Л. Н. Толстой: «Почти всегда оказывается непонятым не само слово, а то понятие, которое выражается словом.» (Толстой 1903: 143) Владеть словом это значит соотносить его с реалией или понятием, знать его семантику, сочетаемость и сферу употребления. Как известно, слово может входить в активный запас школьника (если в сознании ученика оно обладает всеми указанными признаками) или в пассивный запас (если ученик понимает слово хотя бы в самом общем виде знает родовую характеристику реалии или понятия). (Методика 2000: 35) Результаты нашего исследования показывают, что большинство из рассмотренных выше лексем не входит ни в активную, ни в пассивную часть словарного запаса учащихся, принимавших участие в эксперименте.

Вторая проблема связана с невосприятием учащимися экспрессивной окраски ряда русских слов. В данной статье остановимся на словах, содержащих суффиксы субъективной оценки.

Приведем только один пример. В ходе эксперимента мы предложили ребятам выявить некрасовское отношение к герою поэмы «Крестьянские дети». Для этого им необходимо было подчеркнуть содержащиеся в фрагменте текста эмоционально окрашенные слова (*лошадка, дровишки, парнище, мужичок*),

определить их эмоциональную окраску, сделать вывод. Никто из учащихся не увидел в тексте данных слов и не сумел точно определить авторское отношение к персонажу (в эксперименте участвовало учащихся 5-х классов).

Представляет методический интерес также не различение большинством учащихся оттенков в значении экспрессивных суффиксов *-к-*, *-очк-*, *-еньк-*, *-ик-*, *-ок-* и др. В большинстве случаев пятиклассники толкуют значение данных суффиксов только с помощью слова «маленький»: *кроватька*, *кроватьочка*, *дочка* *доченька*, *билетик*, *горюшко* и под. Это имело место даже в тех случаях, когда слово называет предмет, который не может быть меньше или больше по размеру (например, слова *билет*, *билетик* называют одинаковые по размеру предметы). Ласкательное или интимное значение данных суффиксов было отмечено только 5% учащихся, участвовавших в эксперименте.

Третья проблема связана с русскими фразеологизмами. Результаты эксперимента свидетельствуют о том, что в речи пятиклассников фразеологизмы либо отсутствуют вообще, либо используются в искаженном виде. Искажение имеет место как на семантическом уровне (совершенно очевидна тенденция к толкованию значения фразеологизма, опираясь на прямые значения входящих в него слов или одного слова), так и на структурном уровне (изменение внешней формы фразеологизма). Например, фразеологизм *стоять головою* ребята растолковали как «стоять на голове»; *ломить стену* – «разламывать стену».

Несколько иная ситуация с восприятием учащимися смысла пословиц и поговорок. В данном случае мы можем говорить о складывающемся восприятии на интуитивном уровне: к заданным пословицам ребята правильно подбирают синонимичные, однако в большинстве случаев не могут объяснить значение данных пословиц. Например, 85% учащихся соотнесли пословицы *Назвался груздем полезай в кузов* и *Взялся за гуж – не говори, что не дюж*, однако практически никто не сумел «связать» данные пословицы с ситуацией их употребления; пересказать их значение.

Характер данных проблем свидетельствует о недостаточной сформированности у пятиклассников лексического навыка. Отсутствие автоматизированного восприятия целого ряда лексических единиц и ассоциирования их со значением в рецептивной речи, как известно, создает серьезные препятствия для полноценного восприятия учеником художественных текстов.

Каковы же причины такого достаточно низкого уровня лексической компетенции пятиклассников? Их несколько.

Во-первых, отсутствие в школьных программах учебных курсов по истории, географии, культурологии России, которые, как известно, являются мощным источником пополнения лексического запаса учащихся, и прежде всего на понятийном уровне.

Во-вторых, «специфика» современного ученика: отсутствие у большинства пятиклассников сложившегося навыка систематического чтения; жанровое однообразие в выборе литературы. Так, проведенный среди пятиклассников опрос показал, что их читательские интересы распределяются следующим образом: 75% учащихся предпочитают читать естественно научную справочную литературу (энциклопедии о динозаврах, технике и под.); 70% ребят читают детские детективы; не более 10% учащихся знакомы с детской классикой; а сказки, поэзию, историческую литературу не читает практически никто.

В-третьих, снижение развивающего потенциала естественной русской речевой среды в Латвии. В настоящее время, к сожалению, отсутствуют научно обоснованные исследования, в которых с разных точек зрения характеризовалось бы состояние русской естественной среды в Латвии. Однако наблюдения над речью позволяют говорить о снижении потенциала речевой среды во всех ее функциях: информативной, мотивационной, коммуникативной акселеративной.

Можно назвать следующие черты естественной русской речевой среды в Латвии: прагматичность; насыщенность сленгом, словами из латышского языка; элементарный синтаксический строй речи; стилистическая бедность.

отсутствие в ней тропов, фразеологизмов. В речи пятиклассников мы встречаем все те проблемы, которые существуют в естественной русской речевой среде. И это не случайно: «родная речь усваивается ребенком путем подражания речи тех, кто окружает его, т. е. речь «впитывается» из языковой среды, <...> речь ребенка по своим характеристикам бывает подобна речи окружающих и не может быть выше по качеству». (Федоренко 1984: 30-31)

Как методистам, учителям, преподавателям русского языка относиться к названным выше проблемам? Как к естественному и закономерному процессу восприятия родного языка современными школьниками, живущими в диаспоре? Или как к серьезной проблеме, требующей дидактического решения?

Сегодня нередко приходится слышать, что снижение у учащихся речевого стиля, уровня лексической, орфографической и прочих компетенций является закономерным результатом «развития» общества, знаком парадигмального перелома; что язык теряет свою сакральность, от логосного типа культуры мы начинаем переходить к другому типу и под. Однако если учесть, что многие из рассмотренных в статье слов, фразеологизмов и пословиц представляют собой «семантические предикаты» (Арутюнова 1999: 24), являются ключом к этическим представлениям народа, то получается, что русскоговорящий ученик, живущий в диаспоре, не знаком с целым рядом выражаемых русским языком концептов. Известно, что в семантической структуре слова «аккумулируются особенности восприятия мира, хранится и передается из поколения в поколение генетическая память народа» (Вендина 1998: 6). Лексический состав языка дает возможность понять, какие ценности удерживает русское сознание. Ценности мы понимаем в широком смысле как значимость предметов и явлений реальной действительности в функции социально-нормативных регуляторов поведения людей, как коллективные представления, имеющие личностный смысл.

Что же касается аксиологической ориентированности русского словообразования, то по справедливому замечанию

Н. О. Лосского, «у русских, как и у всех славян, высоко развито ценностное отношение не только к людям, но и ко всем предметам вообще. Это выражается в обилии уменьшительных, увеличительных и уничижительных имен». (Лосский 1957: 7) То есть, если ученик не воспринимает экспрессивную окраску слова, то он демонстрирует свое непонимание способов оценки народом внеязыковой действительности, ее значимости для носителей языка.

Известно также, что знание и понимание учеником лексики родного языка, которая апеллирует к смысловым и ценностным параметрам модели мира, является необходимым условием не только для успешного освоения родного языка, но и, что важнее, для включения подростка в процесс культурной трансмиссии. В ходе культурной трансмиссии каждый человек, являясь представителем своего народа, своего поколения, подключаясь к исторической памяти, усваивает индивидуальные, социальные и ментальные смыслы, то есть осваивает присущие данной культуре миропонимание и поведение, в результате чего формируется его когнитивное, эмоциональное и поведенческое сходство с представителями данной культуры и отличие от представителей других культур. «Ментальные константы» закладываются в сознание человека с помощью языка, культуры, воспитания, религии, социального общения именно в подростковом возрасте, то есть в период включения индивида в мир взрослых. Период отрочества, как и любой другой в жизненном цикле человека, соотносится не столько с календарным возрастом, сколько с формированием новой социальной идентичности. Очень важно, чтобы в ее структуре присутствовала одна из ее важнейших составных частей – культурная идентичность. В противном случае может произойти разрушение идентичности подростка в целом, кризис идентичности, который находит выражение в ощущении собственной безликости, неприспособленности к жизни, душевном разладе. (Эриксон 1996: 308-333)

Решить данные проблемы, на наш взгляд, возможно только с помощью коррекции искусственной речевой среды, т. е. среды, которую специально организуют обучающие, заботясь об оптимальном речевом развитии ребенка.

Так, особую актуальность в процессе освоения русского языка в диаспоре должны получить различные приемы семантизации слов, то есть приемы превращения незнакомого ученику звукокомплекса в слово-знак. Эти приемы (семантическое определение, структурно-семантическая мотивация, контекст и др.) позволяют учителю соединить в сознании ученика слова и реалии, раскрыть семантические множители, составляющие семантическую структуру слова. (Методика 2000: 245) Учитывая, что пятиклассники сталкиваются не только с незнакомыми словами, но и с незнакомыми им реалиями русского историко-культурного контекста, необходимо найти эффективные пути превращения незнакомого звукокомплекса в слово-название. Следующий шаг – введение нового слова в *личный* словарный запас ученика на основе экстралингвистического, парадигматического и синтагматического принципов.

Кроме предлагаемых современной лингводидактикой путей, одним из эффективных способов решения проблемы в наших условиях может стать включение историко-культурного контекста в процесс изучения литературного произведения, при работе с художественным текстом на уроках русского языка.

Литература

- Азимов Э.Г. Щукин А.Н. 1999. *Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков)*. Санкт-Петербург.
- Арутюнова Н.Д. 1999. – *Язык и мир человека*. – Москва: Языки русской культуры.
- Вендина Т.И. 1998. – *Русская языковая картина мира сквозь призму словообразования (макрокосм)*. – Москва.
- Лосский Н.О. 1957. – *Характер русского народа, кн. 2*. – Москва.
- Методика 2000. *Методика преподавания русского языка в школе: Учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений / М.Т. Баранов, Н.А. Ипполитова, Т.А. Ладыженская, М.Р. Львов*. – Москва.

Толстой Л.Н. 1903. – *Педагогические статьи*. – Изд. Кушнерева и К⁰

Федоренко Л.П. 1984. – *Закономерности усвоения родной речи*.
Москва.

Эриксон Э. 1996. – *Идентичность: юность и кризис*. – Москва.

SUMMARY

ON THE LEXICAL COMPETENCE OF STUDENTS OF SECONDARY SCHOOLS IN LATVIA

Margarita Gavrilina, Oksana Filina

The article deals with some problems of Russian-speaking students' lexical competence. The analysis is based on experimental research into students' oral speech carried out by M. Gavrilina and O. Filina. The authors name and characterize the main problems and their causes. Attention is paid mainly to words and combinations of words, characterized by meaning components associated with national culture.

Baiba KAĻKE

Latvijas Universitāte

LITERĀTA BEBRU JURA DZĪVE UN PEDAGOĢISKĀ DARBĪBA

Bebru Jura "šūpulī Laimes māte ielika spožu pedagoga un rakstītāja talantu, lielu cilvēkmīlestību un ilgu dzīves gaitu" (Kleine 1994: 13)

Sirmais Bebru tēvs – tā viņu dēvēja daudzi – bija iecienīts pedagogs un literārs darbinieks. Par ieguldījumu pedagogijā un literatūrā viņš apbalvots ar Triju Zvaigžņu ordeni, Vītauta Dižā ordeni un 1939. g. ar izcilu brīvās Latvijas godalgu – Tēvzemes balvu.

Pedagogs un sabiedriskais darbinieks Bebru Juris (īstajā vārdā Bīderu Juris) dzimis 1859. gadā Vidzemes pusē Cesvainē Ludzes mājās saimnieka ģimenē. Pirmo izglītību viņš ieguvis Cesvaines pagastskolā. No 1877. līdz 1881. gadam mācījies Baltijas skolotāju seminārā Rīgā par valsts stipendiju, te kopā ar Fr. Adamoviču, Sudrabu Edžu, J. Purapuķi un citiem darbojies literārā pulciņā. Pēc tam viņš strādājis par skolotāju Rucavā Šēnbergas progimnāzijā (1884–1888), Palangas kroņa pirmmācības skolā un kroņa progimnāzijā (1888–1903), te iesākušās viņa literāta gaitas, rakstot laikrakstiem, vācot leišu dainas un tās tulkojot latviski.

No 1903. gada Bebru Juris strādājis Liepājas pilsētas elementārskolā, par pārzini, veidojis un vadījis pilsētas Latviešu biedrību. 1915. gadā, sākoties I. pasaules karam, evakuējies uz Tērbatu, kur mācījis skolēnus Lomonosova ģimnāzijā un Draudziņas sieviešu ģimnāzijā. 1918. gadā viņš atgriezies Liepājā un turpinājis strādāt Liepājas elementārskolā. 1919. gadā ir bijis žurnāla "Jaunatnes Domas" un neilgu laiku laikraksta "Kurzemes Vārds" redaktors. Nedaudz vēlāk viņš iecelts par Liepājas apriņķa pamatskolu inspektoru.

Bebru Jura pedagoģiskās un organizatoriskās spējas tikušas novērtētas, jo 1920. gadā viņu uzaicināja strādāt par tautskolu

inspektoru Rīgas apriņķī, vēlāk Rīgas pilsētā. Kā inspektors Bebru Juris parakstījis svinīgo solījumu, kuru visu mūžu arī pildījis:

“Apsolos Latvijai un viņas valdībai uzticību; apņemos izpildīt man uzticēto amatu pēc labākās sirdsapziņas, pārliecības un zināšanas, izpildīt likumus, valdības rīkojumus un priekšniecības pavēles, neizpaust dienesta noslēpumus, apzinoties, ka man par savu darbību jāatbild likuma priekšā.” (LVVA, Nr. 1632)

1933. gadā skolotājs atstājis valsts dienestu, aizgājis pensijā. Mūža beigu gadi aizritējuši vientulībā. Sieva Natālija un dēls ir miruši, otrs dēls 1944. gadā deportēts, abas meitas – Austrālijā.

Padomju varas gados tiek pasludināts par reakcionāru nacionālistu.

Bebru Juris miris mūža 92. gadā, 1951. gadā.

Jau no bērnības Bebru Jurim patikusi dziedāšana, kad dievlūgšanā meldiņu dūcis līdzī. Mācoties Cesvaines skolā, “dziedāšana bija mūsu mīļākais priekšmets” Tā Bebru Juris apgalvojis savā autobiogrāfiskajā darbā “Ganuzēna darbi un nedarbi” (Bebru Juris 1942: 11)

II Dziesmu svētkos 1880. gadā viņa vadībā Baltijas skolotāju semināra vīru koris izpelnījās I godalgu. Dziesmas mīlestība nepaliek tikai praktiskā līmenī, jo Bebru Juris līdzdarbojies pirmās dziedāšanas programmas izstrādāšanā, sarakstījis pirmo plašāka apjoma dziedāšanas mācības metodiku (Bebru Juris 1922¹), kurā skolotāji varēja un var vēl aizvien smelties teorētiskas un praktiskas atziņas dziedāšanas mācīšanā. Pedagoģis uzskatījis, ka dziedāšanai jāieņem “skolas mācību sastāvā pēc mātes valodas pirmā vieta” (1922¹: 8), jo “tā veicina cilvēka fiziskās, garīgās, tikumiskās, estētiskās, sabiedriskās tieksmes un spējas” (1922¹: 6). Šajā grāmatā autors sniedzis plašu tolaiku dziedāšanas mācības stāvokļa apskatu, dziedāšanas fizioloģiju un higiēnu, vārdu izrunu, dziesmu teksta sagatavošanu. Aplūkotas arī dažādas mācību metodes un paņēmieni. Bebru Juris ieteicis izmantot arī tādus mācību līdzekļus kā nošu tāfeli, bīdāmo noti, krāsu tāfeli, smuiku (vijoli). Šī grāmata palīdz risināt praktiskā darba uzdevumus, palīdz izprast kļūdas dziedāšanas apgūvē, to cēloņus un labošanas iespējas, piemēram, ko darīt ar kļūdošu dziedāšanu.

Par galveno darba principu dziedāšanas mācībā Bebru Juris uzskatījis: “Bērniem nekas nav jādod gatavs, bet viss jāatrod,

jāiegūst pašiem. Viss, kas rakstāms vai zīmējams uz lielas tāfeles, jāizdara bērniem pašiem [...], protams, saprātīgā, apdomīgā skolotāja līdzdarbībā un vadībā.” (1922¹: 69) Patstāvīgas un radošas darbības nepieciešamību pedagogs uzsvēr arī citos darbos. Tā, rakstā “Mūsu skolas psiholoģiskie pamati” viņš pauž atziņu, ka “bērni skolā mācās radīdami un rada mācīdamies”. (Bebru Juris 1939: 3) Pēc Bebru Jura domām, skolēnu radošais darbs ir galvenais uzdevums skolas dzīvē.

Viņa rakstos izkristalizējas audzināšanas mērķis: jaunatne jāaudzina tikuma, daiļuma, pareizas latviešu tautas izpratnes un Tēvzemes mīlestības garā. Viņš saskatīja audzināšanas mērķa vēsturisko un nacionālo raksturu, norādīdams, ka “dažādu tautu audzināšana pamatojas uz zināmas idejas par cilvēku, kādam tam vajag būt pēc tautas ieskatiem dažādos attīstības laikmetos. Katrai tautai ir savs cilvēku ideāls, ko tā caur audzināšanu cenšas sasniegt” (Bīderu Juris 1900: 131)

Lai sasniegtu šo audzināšanas ideālu, Bebru Juris norādījis, ka ļoti svarīga loma ir ģimenei, tās sadarbībai ar skolu. “No šīs sadarbības atkarājas audzināšanas sekmes. Kā viena darba darītājam skolai un ģimenei jāsaprotas un jāiet audzināšanas darbā roku rokā.” (Bebru Juris 1939: 24)

Lai gan raksts publicēts 1939. gadā, problēmas mūsdienās šajā jomā ir līdzīgas. Vecāki uzskata, ka ar bērnu audzināšanu jānodarbojas tikai skolai, uz vecāku sanāksmēm neierodas, vecāki mājās nepamatoti grauj skolotāja autoritāti. Bebru Juris nonācis pie secinājuma: “Kamēr skola un māja pilnīgi nesapratīsies, audzināšanas un mācīšanas lieta skolā būs nenormāla, un grūti būs skolu nostādīt uz pareiziem pamatiem.” (Bebru Juris 1927: 2)

Bebru Juris bijis demokrātisks gan kā skolotājs, gan kā pamatskolu inspektors.

“Es neesmu gribējis būt inspektors, bet vecākais darba biedrs.” (Sprancis 1933: 110)

Taču demokrātija nav visatļautība, bet brīva darbošanās noteiktos ietvaros, tādēļ, pēc Bebru Jura domām, skolēnos jāieaudzina paklausība, jo tā “ir bijusi cēlākais tikums pieaugušajiem un bērniem visos laikos no cilvēces sākuma līdz mūsu dienām” (Bebru Juris 1934¹: 218)

Interesantas ir viņa domas par nepaklausības, ļaunuma rašanos audzināšanā Latvijā. To Bebru Juris saistījis ar 1905. gada revolūciju, kad skola “ar nepiedzīvotām varmācībām un jaunām idejām, pārspīlētu brīvības jēdzienu no vienas un apspiedēja varas darbiem no otras puses – tika ierauta ļaunākās sliedēs” (Bebru Juris 1934¹: 137) Tādēļ ir jāmeklē līdzekļi šo negatīvo audzināšanas parādību novēršanai. To palīdz īstenot pavēles, liegumi, balvas, sodi. Īpaša uzmanība jāpievērš sodiem, jo “pārkāpumi mēdz būt ļoti dažādi. Tādiem jābūt arī sodiem” (Bebru Juris 1934²: 218) Tie jāsamēro, un tiem jābūt dabiskiem, tādiem, kas izriet tieši no pārkāpuma. Bebru Juris visus sodus iedala 3 grupās:

- 1) goda,
- 2) brīvības,
- 3) miesas.

Par pēdējiem runājot, Bebru Juris atzīst: “Kur tie nevietā un neapdomāti lietoti, tur tie var atnest ļaunu. Bet ir taču gadījumi, kur bērni, ielas dzīves iespaidoti, izdara pārkāpumus, par kuriem mati ceļas kājās un kur vecāku humānā izturēšanās nekā nespēj.” (Bebru Juris 1934²: 218)

Bebru Juris, savā praktiskajā pedagoģiskajā darbībā sastapies ar kreļļiem, aplūkojis ar šiem bērniem saistītos jautājumus, sniedzot kā teorētiskus, tā arī praktiskus padomus (piemēram, kreļļu noteikšanas paņēmieni – aizsien acis, paceltās rokās ieliek vienāda svara priekšmetus: labrocim kreisajā rokā ieliktais priekšmets šķitīs smagāks, kreilim – labajā). Viņš iestājas pret tolaik populāro uzskatu, ka visiem kreļļiem jāklūst par labrociem, respektīvi, tie jāpārmāca.

“Skolā nav jācenšas kreļļus nicināt, par viņiem zoboties un pārvērst viņus par labrociem. Otrādi: jāpieliek visas pūles, lai abas rokas vienādi attīstītos, tad arī valodas centri nostiprināsies un netraucēti darbosies. Ar to mēs veicināsim savu audzēkņu fizisko un garīgo attīstību, kas mūsu tiešais uzdevums.” (Bebru Juris 1930: 23)

Bebru Juris sarakstījis arī vēstures metodiku pamatskolām, jo “vēstures pasniegšanas veidi neapmierina jaunāko laiku pedagoģijas prasības” (Bebru Juris 1925²: 3) Šajā darbā, tāpat kā dziedāšanas mācības metodikā, pievērsies dažiem didaktikas jautājumiem. Par primāro mācību principu šajā metodikā Bebru Juris izvirza pašdarbību, tam pakārtota prasība pēc sistemātiskuma, pārejas no tuvākā uz tālāko. “Bērni paši apersepcijas un analogijas ceļā, uz jau

agrāk iegūtās vielas pamata, skolotāja vadībā, sarunas veidā, cenšas uztvert un atrisināt dotās parādības izveidošanos." (Bebru Juris 1925²: 46)

Vēstures mācīšana jāsāk ar sev mīļa priekšmeta vēsturi, piemēram, pirmās lasāmās grāmatas vēsturi, tad jāpāriet uz skolas vēsturi, tuvākās apkārtnes (pagasta) vēsturi, neaizmirstot sākumposmā arī savas dzimtas vēsturi. Vērā ņemamas un šobrīd izmantojamas ir arī Bebru Jura apkopotās didaktiskās prasības vēstures mācību grāmatai:

- 1) lai tā sniedz programmā prasīto mācības vielas daudzumu,
- 2) lai palīdz skolēnam patstāvīgi, sistemātiski piesavināties vēsturiskas zināšanas,
- 3) lai tā varētu stāties skolotāja vietā, ja skolēns nokavējis vēstures stundu,
- 4) mācības grāmatai jābūt klasē izņemtās vielas īsam, sistemātiskam sakopojumam (konspektam),
- 5) saturam jābūt noteikti lietišķam, bez gariem prātojumiem un izplūdumiem,
- 6) vēstures fakti sakārtojami epizodiski,
- 7) uzņemami svarīgākie vēsturiskie notikumi, arī to personu biogrāfijas, ap kurām grupējas vēsturiski notikumi,
- 8) valoda lai ir tīra, skaidra, tekoša, saistoša. (Bebru Juris 1925²: 58)

Bebru Juris, pamatodamies uz Komenska, Pestalocija, Herbarta un Bēkona izteiktajām atziņām, uzskatījis, ka ļoti svarīga ir "aplūkošanas mācība" (uzskatāmība mācībās). Tās mērķis ir radināšanās domāšanā un runāšanā jeb sagatavošanās uz skolas arodu nopietnu mācīšanu. (Bīderu Juris 1898: 104)

Jāsecina, ka ļoti daudzpusīga ir bijusi Bebru Jura pedagoģiskā darbība 20. gadsimta I. pusē.

"Lūdz Dievu un strādā; uzticies tik sev un saviem spēkiem, esi uzticams savam pienākumam. Tikai nepadoties izmisumam, tikai neliekties un nelūgties, tikai neglaimot un no cita ko lūgt!" – tāds ir bijis Bebru Jura dzīves moto un vēlējums citiem. (Bebru Juris 1944: 112-113)

Literatūra

- A. V. 1931. – Bebru Juris // *Audzinātājs*, 7/8, 185.
- Bebru Juris 1934¹ – Audzināšana paklausībā (Runa Latviešu vecāku biedrībā) // *Nākotnes Spēks*, 9/10, 137-143.
- Bebru Juris 1934² – Audzināšana paklausībā // *Nākotnes Spēks*, 11/12, 215-221.
- Bebru Juris 1935. – Bērns un meli // *Sievietes Pasaule*, 16, 17.
- Bebru Juris 1922¹ *Dziedāšanas mācības metodika*. Rīga: A. Gulbis, 72.
- Bebru Juris 1942. – *Ganuzēna darbi un nedarbi. Bērniņas atmiņas*. Rīga: A. Gulbis.
- Bebru Juris 1944. – *Ganuzēns skolā un darbā. Jaunības atmiņas*. Rīga: A. Gulbis; faksimiltipa izdevums: Rīga: Vaidelote, 1993.
- Bebru Juris 1939. – Kādu sadarbību no skolas un ģimenes prasa jaunie laiki // *Latvijas Skola*, 1, 24-28.
- Bebru Juris 1930. – Kreiji // *Audzinātājs*, 1, 20-23.
- Bebru Juris 1921. Latvijas tautskolu programmu projekts *Latvijas Vēstnesis*, 187.
- Bebru Juris 1927. – Mūsu audzināšana // *Jēkabpils Vēstnesis*, 26.
- Bebru Juris 1922² – Mūsu skolas psiholoģiskie pamati // *Latvis*, 367, 3.
- Bebru Juris 1925¹. – Skola un audzināšana // *Latvijas Vēstnesis*, 105.
- Bebru Juris 1925² *Vēstures mācības metodika pamatskolām*. Rīga: A. Gulbis, 65.
- Bīderu Juris 1898. Aplūkošanas mācība. No Bīderu Jura. *Austrums*, 104-108.
- Bīderu Juris 1900. – Mūsu audzināšanas ideāli. No Bīderu Jura // *Austrums*, 127-131.
- Grimms O. 1933. – Skolas druvas kopējam atvadoties // *Latvijas Jaunatne*, 2, 38.
- Kleine M. 1994. Tēvzemes balvas laureāts Bebru Juris *Jūrmala*, 14.-20. apr., 13.
- Lapāne D. 1993. – Jauna grāmata // *Atmoda Atpūtai*, 4. dec., 21. LVVA, fonda Nr. 1632, apraksta Nr. 5, lietas Nr. 138.
- Pedagoģiskā doma Latvijā 1890.-1940. g. Antoloģija*. Rīga: Zvaigzne, 1994.
- Sprancis J. 1933. – Bebru Juris. Skola un Dzīve // *Paidagoģisku sabiedrisku rakstu krājums*, 3, 110.

- Videnieks R. 1933. – Inspektoram Bebru Jurim pensijā aizejot! // *Mūsu Nākotne*, 35.
Zālītis A. 1933. – Bebru Jura 50 darba gadi pedagoģiskā laukā // *Brīvā Zeme*, 35, 214.

SUMMARY

THE BIOGRAPHY AND PEDAGOGICAL ACTIVITIES OF THE LATVIAN WRITER BEBRU JURIS

Baiba Kalķe

The teacher and a public worker Bebru Juris (his real name was Bīderu Juris) was born in Cesvaine in 1859, the first school he attended was the local school, after that he studied at the Baltic Training College for Teachers (1877-1881).

He worked as a teacher in Rucava, Palanga and Liepāja, and in 1920 he started his career as a school inspector, initially in the Riga district and later in Riga.

In 1933 Bebru Juris retired and during the Soviet period he led life a secluded. He died in 1951.

Bebru Juris created the first comprehensive methodological manuals for music and history teaching for primary schools, based on such principles as creativity, visualness, self-sufficiency. Bebru Juris emphasized that creative work is the main objective at school.

In his published pedagogical works, Bebru Juris supported democratic education and he noted the historical and national characteristics of the educational aim. He highlighted the role of the family in children education and upbringing and worked with the problems connected with left-handers.

“Pray and work” this was the motto of Bebru Juris’ life and work and his wish to others.

Laimutė LUKOŠIŪNIENĖ

Šiaulių universitetas

PRADINIŲ KLASIŲ MOKINIŲ KALBOS ETIKETO, VIENO IŠ BENDRAVIMO KOMPONENTŲ, UGDYMO TEORINIS PAGRINDAS

Temos aktualumas. Šiuolaikinė pedagogika vis dažniau pabrėžia mokyklos auklėjamąją funkciją, t. y. atsisakoma požiūrio į mokyklą kaip į mokymo ir lavinimo instituciją. Daugelio pedagogų nuomone, mokykla padeda vaikui ne tik pažinti aplinką, bet ir moko jį gyventi drauge su kitais žmonėmis. Ši mokyklos tikslą pabrėžia vienas iš žymiausių dabarties pedagogų Ž. Deloras (Tarptautinės konferencijos medžiaga 1996: 4). Vaikai nuo pat mažens turi suvokti, jog kiekvienas žmogus yra vertybė, ir išmokti bendrauti su kiekvienu kaip su vertybe.

Du vertybės sąvokos aspektus išskiria B. Bitinas (1995). Pirma, vertybė yra tikrovės objektų socialinis reikšmingumas; antra, vertybė – tai subjekto požiūris į objektyviai egzistuojančią realybę, išreiškiamas jo vertybinėmis orientacijomis, socialinėmis nuostatomis, asmenybės savybėmis. L. Jovaiša (1993) taip pat išskiria objektyviasias ir subjektyviasias vertybes. Tokių dviejų aspektų išskyrimas svarbus, nes ugdymo procese jie atitinka ugdymo turinio socialinį ir psichologinį lygmenį. Tai reiškia, jog ugdytinis perima tik tas vertybes, socialines idėjas, kurios yra reikšmingos jo asmenybei. Asmeninis reikšmingumas gali nesutapti su objektyviomis vertybėmis.

Auklėjimo teorijoje pabrėžiama, jog asmuo, priėmęs pozityvią vertybių sistemą, yra išauklėtas. Vadinasi, *išsiauklėjimas* yra esminis asmenybės bruožas, kuris lygiavertis asmens išsilavinimui. Tačiau išsiauklėjimo terminas vartojamas ir siauresne prasme (V Žemaitis, 1996). Tuomet apibūdinama individo elgsena bendraujant su kitais žmonėmis. Toks bendravimas paprastai vadinamas elgesio kultūra. Šiame darbe laikomasi požiūrio, kad *elgesio kultūros ugdymas yra dalinis asmens išsiauklėjimo komponentas*. Tokiame kontekste etiketas nusistovėjusi elgesio

kultūros išorinė išraiška, nebūtinai siejama su esminiu elgesio kultūros komponentu – doroviniais motyvais. Etiketą nuo seno suprantamas kaip išorinio elgesio taisyklės, nusakančios tipiškas bendravimo situacijas ir konkrečias veiksmų formas (Tarptautinių žodžių žodynas 1985: 146; Dabartinės lietuvių kalbos žodynas 1993: 153). Anot V. Bagdonavičiaus (1995), etiketas palengvina, supaprastina žmonių santykių reguliavimą, nes, būdamas pritaikytas tipiškomis, nuolat pasikartojančioms situacijoms, jis tarsi nusako, kaip jose konkrečiai išreikšti, materializuoti paprasčiausias visuotines dorovės normas, išievojant kuo mažiau dvasinės energijos. G. Tauragis (1991) taip pat teigia, kad etiketas – detaliam parengtų padarumo bei mandagumo išorinės raiškos taisyklių visuma, apimanti beveik visas žmogiškųjų santykių sritis (elgesį šeimoje, darbe, viešosiose vietose ir t. t.). Minėtasis autorius pabrėžia, kad etiketas yra ypač glaudžiai susijęs su estetiškumu. Ryšys čia paprastas: taip nedera elgtis, nes negražu.

Vienas iš galimų kelių vykdyti visuomenės socialinį užsakymą ugdyti gebėjimą bendrauti ir bendradarbiauti, realizuoti gimtosios kalbos pamokose. Mat gimtoji kalba ypač padeda suvokti žmonių tarpusavio santykius, būdingus savo tautos dvasinio gyvenimo bruožus, tradicijas ir pan. Vadinasi, pradinių klasių mokinių kalbos etiketo, vieno iš bendravimo komponentų, ugdymo šaltinių galėtų būti gimtosios kalbos pamokose nagrinėjamos medžiagos tikslingas išnaudojimas. Manychiau, kad šio darbo sėkmę lemia jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikų kalbos etiketo ugdymo teorinio pagrindo samprata. Šio straipsnio tikslas – parodyti, kad pradinių klasių mokinių kalbos etiketo ugdymo pagrindą gali sudaryti keturi komponentai: etinis, lingvistinis, komunikacinis, psichologinis - pedagoginis.

Etinis komponentas. Kiekvienoje visuomenėje etiketas formavosi kaip elgesio taisyklių, leidimų ir draudimų sistema: saugok jaunesnį, rūpinkis žmona, gerbk vyresnius, būk geras su aplinkiniais, neskriausk, neįžeidinėk nuo tavęs priklausančių ir pan. Pavyzdžiui, lietuvių liaudies papročiuose, patarlėse, priežodžiuose glūdi samprata, jog laimingas gali būti tik harmoningas žmogus: gražaus sudėjimo, be psichinių ar fizinių trūkumų, sveikas, protingas, mylintis tėvus, artimuosius, gimtuosius namus ir žemę, darbštus,

sąžiningas, geraširdis, gražiai sugyvenantis su žmonėmis. Gražu negražu. Tai priešprieša, kuria buvo grindžiami žmonių santykiai. Negražu nepraleisti vyresnio, negražu sėdėti, jeigu neturi kur prisėsti senesnis už tave. Negražu nepadoriai kalbėti, keiktis. Negražu tylomis, nepasisveikinus praeiti pro sutiktą žmogų, pro dirbančius, net pro ganantį piemenuką. Tradicinio etiketo nesilaikantįjį sugėdindavo klausimu: "*Ar nematei kiaulės su zvaneliu?*" Negražu buvo ir vyresnį už save tujinti. Visai tiko tokiam priminti: "*Koks aš tau tu: aš su tavimi kiaulių neganiau!*" Gebėjimas išlaikyti santykiuose pagarbų atstumą rodo žmogaus vidinę kultūrą. Taigi žmogaus elgesio kultūrą, taip pat ir kalbėjimą, formavo nuostata vengti visko, kas "negražu" (A. Vyšniauskaitė 1989: 17).

Ypatingas dėmesys etiketui buvo skiriamas aukštuomenėje. Etiketo normų ir taisyklių mokymas buvo bene pats svarbiausias vaikų auklėjimo uždavinys.

Demokratėjant žmonių santykiams, didesnę reikšmę įgijo vidiniai doroviniai elgesio kultūros pagrindai, tačiau etiketo normų nesilaikymas ir šiandien traktuojamas kaip nepagarbos kitiems žmonėms raiška. I. Asama (1979) rašo, kad elgesio taisyklės, susiformavusios per žmonijos istoriją, yra praktiškai pagrįstos. Jų tikslingumas priklauso nuo klausimo – kieno labui, kam naudinga? Autorė elgesio taisykles vadina mandagumo taisyklėmis arba mandagaus elgesio taisyklėmis. Pabrėžiama, kad visos paplitusios elgesio taisyklės tam tikru laipsniu susijusios su grožio samprata. I. Asama mano, kad su elgesio taisyklėmis būtina susigyventi, ir kuo anksčiau tai įvyksta, tuo natūraliau jų laikomasi, todėl vaiką nuo pat mažumės būtina mokyti mandagumo. Be to, minėtoji autorė teigia, kad mandagumas ir mokėjimas tinkamai elgtis daugiausia priklauso nuo bendro žmogaus išsilavinimo. I. Asama pabrėžia mandagų elgesį, kurio esmė mandagumas, kylantis iš nuoširdumo ir geranoriškumo.

JAV etiketo specialistė A. Vanderbilt (1996) teigia, kad žmogui, mokančiam elgesio visuomenėje taisykles, lengviau gyventi. Jos knygos "Viskas apie etiketą" įžangoje rašoma, kad siekiama padėti skaitytojui bendrauti su kitais ir jaukiai jaustis viešose vietose. Asmuo, susipažinęs su elgesio taisyklėmis, gali daugiau dėmesio skirti kitiems, o ne sau. Be to, tradicinio etiketo išmanymas suteikia pasitikėjimo bei pasitenkinimą gerai pasielgus.

I. Volf (1996) rašo apie šiuolaikinį etiketą, kuris turėtų paskatinti būti pakantesniam kitam žmogui, pabrėžia, kad tie, kurie knygas apie etiketą laikė senu, vertu išmesti šlamštu, pamažu pripažino: vis dėlto reikia elgesio taisyklių. Taisyklių, kaip bendrauti su partneriais, vaikais, tėvais, kolegomis, bičiuliais ir varžovais, trumpaiariant, su kitais žmonėmis.

V Žemaitis (1996) akcentuoja, kad etiketo taisyklės, priklausomai nuo nacionalinių papročių, kultūros skirtumų, įvairiose šalyse yra skirtingos. Tačiau visų tautų etiketą sieja pagarbumas, santūrumas, estetiškumas. Autorius išskiria vieną universaliausių ir ryškiausių etiketo bruožų – pagarbos reiškimą kitam žmogui.

J. Drevinskienė (1992) rašo jaunimui apie elgesio kultūrą viešose vietose, namuose, iškilmingoje ir kasdieninėje aplinkoje. Ji teigia, kad nors daugelis etiketo reikalavimų gali atrodyti tik formalumas, vis dėlto etiketo normuojami veiksmai turi dorovinę vertę. Jų prasmė parodo asmens norą ir mokėjimą bendrauti su kitais žmonėmis.

Apibendrinant galima pasakyti, kad įvairių autorių darbuose elgesio kultūros ir etiketo taisyklės sujungtos į visumą, kuri pripažįsta žmogaus vertingumą, išreiškiant jam pagarbą ir palankumą.

Lingvistinis komponentas. Kalbos etiketo ugdymas, kaip procesas, lingvistiniu aspektu apima įvairias kalbos vartojimo formas (rašytinę ir sakytinę, monologinę ir dialoginę), įvaldant atskirų funkcijų stilių išraiškos priemones.

Straipsnio objektas siejamas tik su sakininės kalbos forma. Tai kalbos atmaina, vartojama garsiniu pavidalu. Jai būdingas laisvesnis, palyginus su rašomąja, kalbos normų būdas balso moduliacijos: *intonacijos, pauzės, loginiai kirčiai*.

Pagal tai, kiek žmonių bendrauja ir kaip bendrauja, išskiriamos tokios sakininės kalbos rūšys: *masinė, organizuota, grupinė, tarpasmeninė, asmeninė* (Z. Nauckūnaitė 1998: 20). Mums aktualiausia asmeninė komunikacija, kai bendrauja du žmonės. Tokiais atvejais kalbėjimas yra privataus pobūdžio, *dialoginis*. Tie patys požymiai būdingi ir tarpasmeninei komunikacijai, kai 3-5 žmonių grupelė dalijasi patirtimi, savo nuomonėmis. Grupinės komunikacijos esmę nusako pats sąvokos pavadinimas: bendraujama

grupėje tam, kad būtų išspręstas koks nors visiems aktualus klausimas. Šiuo atveju derinamas dialogas ir monologas. Organizuota komunikacija (žmonės specialiai susirenka į šventinį minėjimą, užsiėmimą...) iš esmės yra monologinė, nors neretai monologas derinamas su dialogu.

Pagal vartojimo sferą išskiriamos dvi sakininės kalbos atmainos: viešoji kalba ir šnekamoji, arba privačioji, kalba. Tas dvi atmainas sieja šie panašumai: mintys dėstomos logiškai, įtikinamai, atsižvelgiama į adresatą. Kalbėti privačiai ir kalbėti viešai nėra tapatūs dalykai. Viešoji kalba, vartojama oficialiuose pokalbiuose, visada turi aiškesnę struktūrą. Be to, ji taisyklingesnė tiek žodžio, tiek gramatikos bei tarties požiūriu. Minėtos kalbos atmainos pasižymi nevienodomis leksinėmis, frazeologinėmis, sintaksinėmis išraiškos priemonėmis. Skirtingos paskirties kalba skirtinga ir sakinių sandara. Pavyzdžiui, privačiojoje buitinėje kalboje pasitaiko daugiau trumpų, nepilnųjų sakinių, o viešojoje kalboje dominuoja sudėtiniai sakiniai. Kalbos raiškos priemonių atranka ir išdėstymo būdas tai kalbos stilius, priklausąs nuo kalbančiojo asmens savybių, jo amžiaus, išsilavinimo, estetinio skonio.

Kiekviena kalba, kad galėtų tinkamai tarnauti kaip susižinojimo priemonė, pirmiausia turi būti taisyklinga. Taisyklingumo moko kalbos kultūra, kuri remiasi leksika, morfologija, sintakse, fonetika. Kalbos kultūra ne tik nagrinėja, bet ir diegia tai, kas taisyklinga. Taigi kalbos etiketas lingvistiniu požiūriu pirmiausia grindžiamas kalbos leksikos, tarties, kirčiavimo, gramatikos – normomis.

Tačiau ne kiekviena taisyklinga kalba yra stilinga. Stilius priklauso nuo kalbėjimo tikslo ir nuo kalbos vartojimo aplinkybių. Stilingai kalbėti – tai paisyti kalbos sandaros reikalavimų, būdingų atskiriems stiliams, t. y. funkcinių stilių normų.

Pagrindiniai efektyvaus kalbėjimo principai yra kalbos taisyklingumas, aiškumas, tikslumas. Pirmas gero stiliaus reikalavimas kalbos taisyklingumas ir aiškumas, padedantys suprasti ir priimti sakomą dalyką. "Sakomojo žodžio kultūrai yra dešimt kartų svarbesnis gyvenimiškų sąlygų pajutimas, negu šimtai įvairiausių taisyklių" (A. Ašmontas 1988: 5). Todėl nesitenkinama mokymo priemonių medžiaga, ieškoma temų laisvam kalbėjimui,

kad mokiniai turėtų ką nors nauja pasakyti ir tuo pasakymu pajustų pasitenkinimą.

Paprastai, aiškiai bendrauti tarpusavyje nelengva. Tiesa, kalbos aiškumas visų pirma priklauso nuo mąstymo aiškumo ir tikslumo. Mąstymo dėsnių pažeidimai – tai logikos klaidų atsiradimo monologinėje kalboje priežastys. Kalbos aiškumui kenkia netinkamas, neapgalvotas kalbos raiškos priemonių parinkimas, nesaikingas kai kurių žodžių vartojimas. Aiškumui gali kenkti vienodų gramatinių formų gausumas sakinyje. Kalba esti neaiški ir dėl prastos žodžių ar sakinių tvarkos.

Kalbos tikslumas reikalauja, kad kiekviena kalbos raiškos priemonė atitiktų reiškiamą mintį. Šiam reikalavimui kenkia netinkamas gramatinių formų, priešdėlių ar priesagų vartojimas. Kalbos aiškumas ir tikslumas – bendrieji reikalavimai, privalomi visiems stiliams.

Remdamiesi žymiausių Lietuvos stilistų J. Pikčilingio (1971), K. Župerkos (1997) moksliniais darbais, galime išskirti tokius svarbiausius mus dominančių funkcinių kalbos stilių požymius:

1. *Oficialiajai kalbai būdinga*: logiškumas, tikslumas, aiškumas, glaustumas, išsamumas, objektyvumas.

2. *Šnekamajai kalbai būdinga*: paprastumas, emociingumas, konkretumas, vaizdingumas, subjektyvumas.

Į išvardytus požymius būtina atsižvelgti, kuriant ir analizuojant kalbos etiketo modelius, t.y. pavyzdžius, kuriuos galima pamėgdžioti mokantis tarpusavio bendravimo meno. Taigi lingvistiniu aspektu kalbos etiketo modelių turinys komponuotinas, atsižvelgiant į kalbos kultūros ir stilistikos dalykus. Jų santykį galima išreikšti tokia schema.

Pav. Kalbos etiketo modelių turinio sukomponavimas

Kalbos etiketo modelių turinys	
Stilistika	
Funkcinių stilių normos	Bendroji stiliaus kultūra (kalbos logiškumas, tikslumas, aiškumas, glaustumas...)

↑

Kalbos kultūra				
Leksikos normos	Fonetikos normos	Akcentologijos normos	Morfologijos normos	Sintaksės normos

Komunikacinis komponentas. Kalbos etiketą galima priskirti komunikacinei kompetencijai. Komunikacinė kompetencija apibrėžiama kaip individo gebėjimų, žinių ir išgyvenimų visuma, lemianti jo lankstumą, pasitikėjimą savimi ir orientaciją bendraujant su žmonėmis (Psichologijos žodynas 1993: 144). R. Žibaitis (1996) teigia, kad komunikacinę kompetenciją sudaro įvairūs asmens įgūdžiai, mokėjimas elgtis, veikti, kalbėti, – daryti tai, kas reikalinga, tikslinga konkrečiuose bendravimo ir veiklos situacijose. Abiejuose apibūdinimuose pabrėžiami gebėjimai, lengvinantys bendravimą. Kadangi, anot R. Žibaičio (1996), gyvenime giluminį bendravimo pagrindą sudaro gimtoji kalba, tai vienas iš svarbiausių gebėjimų būdų gebėjimas operuoti kalba, vadinasi, ir kalbos etiketo modeliais. A. Kučinskaitė (1990) rašo, kad kalbos etiketo neįmanoma atskirti nuo bendrojo etiketo. G. Čepaitienė (1996) pabrėžia, kad kalbos etiketas susijęs su bendrąja elgesio kultūra. Taigi kalbos etiketas reguliuoja elgesį, žodžiu išreiškia jo normas, perteikia tuos kalbos turtus, kurie susikaupė kiekvienoje visuomenėje nekonfliktiniam požiūriui į žmones parodyti. Antra vertus, kalbos etiketas reguliuoja kalbos priemonių pasirinkimą, atsižvelgiant adresatą, kalbėjimo situaciją.

Komunikacinei kompetencijai ugdyti svarbūs kalbos suvokimo ir supratimo klausimai. Komunikacija pasiekia tikslą, kai pranešimai, kuriuose užkoduotos vieno komunikacijos nario (adresanto) mintys, yra dekoduojamos kito nario (adresato), t.y. kai jis šią išorinę ženklų sistemą paverčia savo psichikos turiniu (E. Rimkutė 1992: 26). Tekstas yra realus kalbinio bendravimo vienetą, suprantamas kaip objektyviai egzistuojantis reiškinys bei kaip minčių, jausmų ir kitokios informacijos, sutvarkytos kalbos priemonėmis, pateikimas. Be to, tekste autorius dažnai sąmoningai ar nesąmoningai išreiškia ir savo individualų požiūrį, vertinimus, supratimą. Komunikacijos akto dalyviams svarbu eksplicitiškai išreikštą informaciją paversti savo psichikos turiniu, žinių struktūra. Teksto supratimas ne momentinis reiškinys, o tam tikrą laiką vykstantis procesas. Jis vyksta nuosekliai apdorojant tekstą sudarančius elementus, t.y. skaitant ir klausant. Taip kuriama vidinė teksto reprezentacija, kuri yra jau ne akustinio ar vizualinio pavidalo, o semantinė reikšmės vienetų struktūra. Antra, skaitytojas ar klausytojas, suprasdamas tekstą, turi susidaryti situacijos modelį.

Trečā, kad būtū susikurtas modelis, suvokējas turi turēti ne tik lingvistiniū, bet ir kitokiū žiniū, kurios dažnai egzistuoja implicitiski, pačiam suvokėjui jū nejisāmoninant. Tik supratus, kas sakoma, galima galvoti, kodēl tai sakoma, kā autorius turējo galvoje tai sakydamas (E. Rimkutē 1992: 33-35). Todēl būtina prišiminti, jog kiekviena kalba nepakartojama nacionaliniū ženklū sistema, kurioje yra daug savitū, nepanašiū posakiū, o ir panašūs nēra visai tapatūs. Kalbos etikete nacionalinē kalbos specifika susipina su tautos ipročiū bei papročiū specifika. Taip kalbos etiketo modeliuose susiklosto savita frazeologija, ir mes vartojame pastovius, gatavus, jau esančius mūsū kalboje posakius. Pavyzdžiui, supažindindami žmones lietuviai sako: "*Prašom susipažinti*", "*Būkit pažįstami*", rusai: "*Познакомьтесь, пожалуйста...*" "*Разрешите познакомить вас...*" Rusū kalbos etiketas, kaip matyti pirmame modelyje, reikalauja pirma sakyti veiksmā parodantį veiksmāzodj, o tik po to mandagumo žodj. Antrame modelyje prašoma leidimo supažindinti. Lietuviū kalboje vartojamas toks modelis: *Atsiprašau, norėčiau jus supažindinti. Ar neprieštarausit?* Anglū kalboje supažindinama neutralia formule: *I'd like you to meet...* (Norėčiau supažindinti jus su...). Ji vartojama ir kaip šnekamosios kalbos posakis. Vartojamas ir toks modelis: *Let me introduce you to (...)* (Leiskite jus pristatyti...); *May I introduce myself* (Leiskite prisistatyti...).

Lietuviai atsiprašo žodžiais: *atsiprašau, atleisk, dovanok*. Rusū kalboje sakoma: *Прошу прощения* (prašau atleidimo), *извините меня* (atleiskite man), *я виноват* (kaltas), o anglai vartoja šiuos modelius: *Excuse me* (atsiprašoma klausiant, prašant), *I'm sorry* (padarius kā nors nederamo), *I beg your pardon* (neišgirdus).

Apie lietuviū kalbos sakytinj etiketā rašē A. Kučinskaitē (1985, 1990). Pateikiami kalbiniame bendravime vartotini ir nevirtotini žodžiai bei žodžių junginiai. Autorē iškelē lietuviū kalbos etiketo nacionalinj savitumą, atitikimą bendrinēs kalbos normoms. Be to, j šnekamosios kalbos žodj žiūrima kaip j kultūringo bendravimo priemonē šeimoje ir svetur: su bičiuliais, draugais, bendradarbiais, nepažįstamais žmonėmis. J. Šukys (1991) apibūdina pagrindinius pokalbiui keliamus reikalavimus, pažymi, kad pokalbiai su savaisiais yra mažiausiai varžomi specifiniū formuliū ar etiketo, o

kalbantis su nepažįstamais arba mažai pažįstamais žmonėmis reikia griežčiau arba net labai griežtai laikytis pokalbio etiketo, tam tikrų jo pradžios, eigos ir pabaigos formulių. Autorius pateikia kalbos etiketo formules, vartojamas dalykiniame bei neoficialiame pokalbyje.

Kiekvienoje šalyje žmonės pasisveikina ir atsisveikina, vartoja padėkos ir atsiprašymo modelius ir t.t. Kitaip tariant, kalbos etiketas universalus reiškinys, bet kiekviena tauta turi savitą nacionalinę kalbinės elgsenos taisyklių sistemą.

Psichologinis - pedagoginis komponentas. Kalbinio etiketo modelių mokymąsi galima aiškinti pagal įvairias psichologines teorijas. Biheivoristinės teorijos požiūriu šie modeliai įgyjami taip, kaip ir bet kuri kita reakcijų sistema – per išmokimo mechanizmus, paremtus pastiprinimu ir modeliavimu. B. Skinnerio manymu, vaiko kalbėjimo pradžia ir pačios kalbos kokybė priklauso nuo to, kaip jis buvo skatinamas kalbėti. Pagal sąlygojimo principus vaikas pakankamai girdintis kalbą ir skatinamas kalbėti, vėliau pradėjęs reikšti mintis žodžiais, pats save skatina. Socialinių išmokimų teoretikai teigia, kad tai, ką vaikas išmoksta, daugiausiai priklauso nuo pasirinkto elgesio stebėjimo ir imitacijos modelio. Imitacinio mokymosi dalyviai yra du: modelis ir stebėtojas. Modelis dažniausiai už ištartus žodžius yra paskatinamas. Stebėtojas žiūri į modelį ir jo klausosi, mėgina ištarti tą patį. Manoma, kad pastiprinimas ir imitavimas svarbus vaiko žodynui plėsti ir gramatikai išmokti. Ugdymo procese dera atsižvelgti į kognityvinės teorijos atstovų apie moralės raidą išvadą: didėjantis kognityvinis subrendimas socialinė patirtis padeda vaikui vis geriau suprasti socialines normas, kurios reguliuoja moralinę atsakomybę. Svarbi išvada, jog, baigdami pradinę mokyklą, vaikai pradeda suprasti, kad nuo empatijos labai priklauso elgesys, kurio tikslas yra padaryti ką nors gera kitam. Reikšmingi J. Piaget teiginiai, jog mokymasis yra nuolatinė asimiliacijos ir akomodacijos procesų sąveika, bei tai, kad mokymasis yra sensorinio pobūdžio, paremtas patyrimu "čia dabar" (žr. R. Žukauskienė 1996: 61).

Pedagogų darbuose kalbinio etiketo ugdymas specialiai nenagrinėjamas; jis traktuojamas kaip elgsios kultūros arba dar bendriau kaip socialinių gebėjimų ugdymo komponentas. Pirmoji traktuotė būdinga rusų pedagogų darbams. Išsamiausiai elgsios kultūros ugdymą nagrinėjusios B. Bušeliova ir K. Safronova (1971)

apibūdina pradinių klasių elgesio kultūros ugdymo tikslus bei formuotinus gebėjimus. Pirmoje klasėje vienas iš tikslų nurodytas toks – formuoti mandagumo žodžių vartojimo įpročius. Pažymėtini šie gebėjimai: pasisveikinimas su mokytoju bei mokyklos techniniu personalu (rūbininke, savo aukšto valytoja, valgyklos darbuotojomis); bendras pasisveikinimas su klase ir su atskiru mokiniu (suolo draugu, draugu). Sveikinamasi pasakant adresato vardą, o su vyresniaisiais vardą bei tėvavardį. Pasisveikinama su draugais, mokytoja, mokyklos darbuotojais ne tik mokykloje, bet ir gatvėje, viešose vietose (autorės nurodo vartotinus pasisveikinimo modelius): dėkoja pavalgę, už pagalbą; atsiprašo ką nors netyčia ne taip padarę, pasielgę; vartoja žodį "prašom" prašydami arba atlikdami kieno nors prašymą; nesipyksta. II-III klasėse kalbos etiketas kaip atskiras ugdymo tikslas jau neišskiriamas; pabrėžiamas kultūringas elgesys bei moralinių savybių (geranoriškumo, draugiškumo, pagarbos kitam ir pan.) ugdymas. O. Bogdanova ir V. Petrova (1978) teigia, jog nevalia nepaisyti išorinės elgesio formos, laikyti ją neesmine, nesvarbia. Autorės kultūringo elgesio turinyje išskiria poskyrį "Mandagumas ir kalbos kultūra". Pabrėžiama, jog didinant konkrečių situacijų skaičių ir žiūrint, kad vaikai laikytųsi reikiamų taisyklių, galima išugdyti tam tikras įprastines vaiko elgesio formas. Be to, jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikai noriau nei vyresniojo amžiaus vaikai treniruojasi ir lavinasi mokytojo specialiai sukurtose situacijose. Pradinukai labai emociingi, tad nesunku juos sudominti elgesio kultūros valandėlėmis. Kita vertus, vaikų gebėjimas ir polinkis mėgdžioti skatina mokytoją save kontroliuoti, pačiam laikytis visų tų mandagumo taisyklių, kurias aiškina vaikams. T. Ladyženskaja, G. Sorokina, I. Safonova, N. Ladyženskaja, R. Sorokina (1994) pateikia pradinei mokyklai retorikos kursą, kurio centre efektyvaus kalbinio bendravimo mokymas. Pradinėse klasėse siūloma supažindinti su retorika, su žmonių bendravimo būdais, kalbos kultūra, kalbos etiketu, o tai padeda formuoti orientavimąsi bendravimo situacijoje, įvertinti pašnekovo reakcijas. Autorių nuomone, negalima mokyti efektyvaus bendravimo, neanalizuojant konkrečių kalbinių žanrų, kurie paplitę realiame gyvenime, kitaip tariant, kasdieniniame bendravime: namuose, mokykloje, viešose vietose (parduotuvėje, transporte, kinoteatre,

teatre, klube ir pan.). Pabrėžiama, kad tai iš esmės praktinis kursas, nes mokiniai tik tuomet išmoks pasiekti komunikacijos tikslo, jei per retorikos pamokas patys kalbės ir rašys. Siūlomi tokie metodai: sakininių ir rašytinių tekstų retorinė analizė, retoriniai uždaviniai, retoriniai žaidimai.

E. Nečajeva (1998) bene vienintelė pateikia kalbos etiketo užsiėmimų konspektus. Autorė rašo, kad užsiėmimų tikslas formuoti vaiko mokėjimą pasirinkti reikiamo stiliaus kalbos etiketo modelį bei išugdyti pagarbą sau ir pašnekovui. Ji teigia, jog vaikai, gebantys operuoti kalbos etiketo modeliais, bendraudami jaučiasi laisviau ir tvirčiau, nes žino, ką reikia sakyti vienoje ar kitoje situacijoje. Siūlomi 26 užsiėmimų konspektai, kurių turinys apima daugelį kalbos etiketo temų. Patariama užsiėmimus vesti žaidimo forma III klasėje.

G. Čepaitienė (1996) kalbos etiketą įjungia į platesnį Lietuvos bendrąjį kultūros foną ir filosofiskai įprasmina. Būtina pažymėti, kad autorė aptaria įvairias teksto rūšis, mokytojams nurodo, kaip dirbti, išsamiai nagrinėja sakininės ir rašytinės kalbos aspektus. Iš sakininės kalbos aptariamas pasisveikinimas, susipažinimas, kalbinimas, kvietimas, prašymas, pasiteiravimas, padėka, komplimentas, linkėjimas, atsiprašymas, užuojauta, atsisveikinimas bei pokalbis telefonu. Pateikiama, kaip dera ginčytis, diskutuoti. E. Marcelionienė (1985) mano, kad kalbos etiketo mokymas neturėtų vykti mokiniams sėdint suoluose. Siūloma klasę paversti gatve, kiemu, namais ar parduotuve, kur sutinkami pažįstami ir nepažįstami žmonės: šešiamečiams bus įdomu vaidinti bendraamžius, suaugusiuosius ar net pasakų veikėjus. Be to, minėtoji autorė (1986) teigia, jog mokant šešiametį kalbos etiketo, būtina laikytis principų: niekada nepamokslauti, geriau sudaryti situacijas; vaikai turi kalbėti su konkrečiu žmogumi. Autorė aiškina atvejus: 1) kaip reikia kalbėti su bendraamžiais; 2) kaip su artimaisiais; 3) kaip su suaugusiais (mokytojais, kaimynais ir kt.) žmonėmis. Pirmuoju atveju turi vyrauti paprastumas, nuoširdumas, antruoju – švelnumas, meilė, pagarba, trečiuoju – pagarba, gal net oficialumas, ir visais atvejais – mandagumas.

A. Mazolevskienė (1991) siūlo ikimokyklinukų kalbos etiketo ugdymo būdus. Pirmiausia pabrėžiama, kad auklėtojos turi vartoti mandagumo žodžius, nes tai nejučia ugdo ir vaikų elgesio

įgūdžius. Be to, privalu dažnoje situacijoje koreguoti vaikų kalbą, tam ypač tinka liaudies priežodžiai. Minėtoji autorė siūlo su vaikais pasiklausyti poezijos, kurioje vartojami mandagumo žodžiai, bei nemoralizuojant jiems paskaityti grožinės literatūros kūrinėlių. Vaikai patys turi suvokti "mandagaus" žodžio galią ir pranašumą.

Vakarų šalyse itin populiarius socialinių gebėjimų ugdymas. Parengtos įvairios šio ugdymo programos. M. J. Elias ir J. F. Clabbi (1992) teigia, kad socialiniai gebėjimai yra asmenybės raidos pagrindas. Jie pateikia programas, kurios gali pagerinti vaiko savikontrolę, moko spręsti konfliktus, ugdo jo gebėjimą dalyvauti grupėje ir priimti bendrus sprendimus, padeda paruošti mokinius kaip socialiai kompetentingus, atsakingus, kūrybingus piliečius. Programos skirtos naudoti visuose mokymo lygiuose ir su įvairiais mokiniais. Pateikti gebėjimų ugdymo metodiniai nurodymai, numatantys padėti moksleiviams suformuluoti savo tikslus, suprasti savo ir kitų žmonių jausmus bei apsvarstyti, kokios gali būti trumpalaikės ir ilgalaikės išgyvenamų jausmų pasekmės jiems ir kitiems. Minėtieji autoriai pateikia medžiagą pamokoms, nurodo, kokius gebėjimus ugdyti kiekvienoje klasėje.

Vakarų šalyse gausu įvairių vaikams skirtų knygų apie mandagumą, kalbos etiketą. Pavyzdžiui, B. Cole (1996) parašė 5-8 metų vaikams knygą apie geras ir blogas manieras. Šią knygą skaitydami vaikai sužino, kad nemandagu mamai pasakyti, jog ji stora, netinka katę aprenkti drabužiais; sužino, kad visuomet reikia gerbti kitus žmones bei elgtis su kitais taip, kaip norėtum, kad elgtųsi su tavimi. Autorė žaidžia su skaitytojais, bet net saldžiausio juoko minutę ji primena auksinę taisyklę: daryk kitiems gera tiek, kiek tik gali. E. James ir C. Barkin (1996) su etiketu supažindina 4-7 metų vaikus. Šis procesas traktuojamas kaip itin svarbus veiksmas šiuo amžiaus laikotarpiu. Pateikiami įžanginiai straipsniai ir elgesio lentelės drauge su tinkamo elgesio viešose vietose taisyklėmis. Pabrėžiama, kaip elgtis per atostogas, svečiuose. Autoriai ne tik pasako, kaip elgtis, bet ir kodėl taip elgtis. Paaiškėja, kad geros manieros – tai "aliejus", padedantis visoms socialinėms situacijoms sklandžiai plėtotis.

Lietuvoje vienintelės S. Girdzijauskienė, A. Šimelionienė (1996) pateikė socialinių įgūdžių lavinimo programą pradžios

mokyklai. Autorės teigia, jog vienas iš svarbiausių programos tikslų yra supažindinti vaikus su pagrindiniais socialiniais įgūdžiais, išmokyti tinkamai bendrauti su aplinkiniais, spręsti konfliktines situacijas, geriau pažinti savo jausmus, aktyviai organizuoti veiklą. Pateiktoji programa nesusieta nė su vienu dalyku. Autorės mano, kad kai kurios temos mokytojų nuožiūra I-IV klasėse gali būti aptariamoms ir dėstant konkrečias disciplinas arba per papildomo ugdymo pamoką. Akcentuojama, kad būtina ne tik suteikti vaikams žinių, bet ir išmokyti, kaip elgtis įvairiose situacijose. Autorės siūlo organizuoti ir pačių mokytojų socialinių įgūdžių ugdymo grupes, nes tai palengvintų mokytojų darbą.

Išvados. Apžvelgus kalbos etiketo, kaip vieno iš bendravimo komponentų, ugdymo teorinio pagrindo komponentus, galima daryti šias išvadas:

- Ugdymo rezultatyvumą sąlygoja pozityvi sąveika, kurią lemia pedagogo socialiniai gebėjimai, o ypač vienas iš jų – kalbos etiketo vartojimas.
- Kalbos etiketo ugdymo sėkmė priklauso nuo to, ar pedagogas supranta šio ugdymo teorinio pagrindo komponentų esmę ir prasmę.
- Mokytojas, teikdamas kalbines žinias, turi remtis mokinių turimomis, įveikti nepageidaujamas.

Literatūra

- Asama I. 1979. – *Gražiai elkimės*. – Kaunas.
- Ašmontas A. 1988. – *Sakomojo žodžio kultūra mokykloje. Iš lietuvių kalbos kultūros istorijos*. – Vilnius.
- Bagdonavičius V. 1995. – *Elgesio kultūros prasmė*. – Vilnius.
- Bitinas B. 1995. – *Auklėjimo procesas*. – Šiauliai.
- Cole B. 1996. – *The bag good manners book*. Dial Books for Young Readers.
- Čepaitienė G. 1996. – *Kalbos etiketas ir mokykla*. – Šiauliai.
- Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. 1993. – Vilnius.
- Drevinskienė J. 1992. – *Mandagumo abėcėlė*. – Kaunas.
- Elias M.J. & Clabby J.F. 1992. – *Building social problem solving skills: Guidelines from a school-based program (Jossey-Bass*

- Social and Behavioral Science Series*). J.B. Jossey-Bass Publishers.
- Girdzijauskienė S. ir Šimelionienė A. 1996. – Socialinių įgūdžių lavinimas pradžios mokykloje // *Žvirblių takas*, 4 (8).
- James E. & Barkin C. 1996. – *Social smarts: manners for today's kids*. – Clarion Books.
- Jovaiša L. 1993. – *Edukologijos pradmenys*. – Vilnius.
- Kučinskaitė A. 1985. – *Lietuvių kalbos etiketas*. – Vilnius.
- Kučinskaitė A. 1990. – *Lietuvių kalbos etiketas*. – Vilnius.
- Marcelionienė E. 1985. – Rišliosios kalbos mokymas parengiamojoje klasėje // *Tarybinė mokykla*, 8.
- Mazolevskienė A. 1991. – *Vaikų kalbos etiketas*//*Tautinė mokykla*, 5.
- Nauckūnaitė Z. 1998. – *Iškalbos mokymas*. – Kaunas.
- Pikčilingis J. 1971. – *Kas yra stilius*. – Vilnius.
- Psichologijos žodynas*. 1993. – Vilnius.
- Rimkutė E. 1992. – Teksto supratimo psichologija: problematika ir empirinio tyrimo galimybė // *Psichologija*, 12.
- Šukys J. 1991. – Pokalbio etiketas // *Ethos*, 6.
- Tarptautinių žodžių žodynas*. 1985. – Vilnius.
- Tauragis G. 1991. – Kuo patrauklus žmogus. – *Ethos*, 1.
- Vanderbilt A. 1996. – *Viskas apie etiketą*. – Vilnius.
- Vyšniauskaitė A. 1989. – Lietuvių papročiai ir dora // *Dora*, 3.
- Volf I. 1996. – *Šiuolaikinis etiketas*. – Vilnius.
- Žemaitis V. 1996. – *Elgesio kultūros sandara*. – Vilnius.
- Žibaitis R. 1996. Bendravimo kultūra: asmens komunikacinės kompetencijos ugdymas // *Filosofija, sociologija*, 1 (20).
- Žukauskienė A. 1996. – *Raidos psichologija*. – Vilnius.
- Župerka K. 1997. – *Stilistika*. – Šiauliai.
- Богданова О. С. Петрова В. И. 1978. – *Воспитание культуры поведения учащихся 1-3 классов*. – Москва.
- Бушелева Б. В. Сафронова К. А. 1971. – *Воспитание культуры поведения школьников*. – Петропавловск-Камчатский.
- Ладыженская Т.А., Сорокина Г.И., Сафонова И.В., Ладыженская Р.Н., Сорокина Р.И. 1994. – Новый курс "Детская риторика" // *Начальная школа*, 7.
- Международная конференция по образованию. 45-я сессия*. 1996. – Женева.

Нечаева Е.В. 1997. 1998. Занятие по речевому этикету // *Начальная школа*, 7, 11, 3.

SUMMARY

THEORETICAL BACKGROUND OF THE TRAINING IN LANGUAGE ETIQUETTE AS A COMMUNICATIVE SKILL IN PRIMARY SCHOOLS

Laimutė Lukošūnienė

Modern pedagogy emphasizes that the school is not only the place where children get knowledge, but also the spot where they learn to live together. The children's native language helps them, more than anything else to understand interpersonal relations, the characteristic features of peoples' spiritual life, traditions and so on.

The aim of this article is to show that the basis of a training in language etiquette is composed of four components: ethical, communicative, linguistic, psychological-pedagogical.

The efficiency of education as a communicative process is determined by positive interaction, which depends on the teacher's social abilities; this is particularly important with regard to language etiquette.

The success of the acquisition of language etiquette depends on the teacher's correct understanding of the theoretical basis of this training.

Ligita MYKOLAITIENĖ
Šiaulių universitetas

KAI KURIE LINGVISTINIAI IR DIDAKTINIAI PASAKOJIMO YPATUMAI

Pirmoji problema, su kuria susiduriame kalbėdami apie tekstus, yra teksto pobūdžio (rūšies, žanro, tipo) nustatymas.

Tekstai klasifikuojami pagal įvairius kriterijus, tikslus, uždavinius, todėl skiriasi jų vertinimo pagrindas. Be to, tekstas yra ne tik lingvistikos tyrimų objektas. Juo domisi psichologija, filosofija, tekstologija, semiotika ir kiti mokslai.

Lingvistikoje pagal minčių reiškimo pobūdį ir struktūrą tekstai nuo seno skirstomi į pasakojimą, aprašymą ir samprotavimą. Nuodugniau tyrinėjant teksto sandaros ypatumus, net ir toks tekstų skirstymas yra problemiškas.

Pasak V. V. Odincovo, lingvistinė tradicija išskiria tik 3 teksto tipus (aprašymą, pasakojimą ir samprotavimą) todėl, kad teksto tipai nėra gerai ištyrinėti, be to, dažniausiai tyrinėjami literatūriniai ir meniniai tekstai, kuriems ir būdingos šios 3 tekstų rūšys. Turint galvoje visą tekstų įvairovę, tekstus klasifikuoti būtų galima ir kitaip (Odincovas 1980: 93).

Pasakojamųjų tekstų įvairovė yra aptarę daugelis didaktų ir kalbos specialistų, tačiau vientisos ir darnios klasifikavimo sistemos iki šiol nėra. Klasifikacija yra svarbi tiek teoriškai, tiek praktiškai (mokykloje analizuojant tekstus, mokant įvairių rašinių, rengiant mokomąsias programas ir t.t.). Bandytas kurti apibendrintą sistemą nelengvas ir dėl to, jog tenka susidurti su dar neaptartais dalykais, tinkamų terminų trūkumu. Apibendrinus pareikštas mintis, galima skirti tokias pasakojamųjų tekstų rūšis (žr. 1 lentelę).

1 lentelė

Pasakojamųjų tekstų klasifikacija pagal skirtingus pagrindus

Skirstymo pagrindas	Pasakojamųjų tekstų rūšys
Kalbos forma	Sakytinis, rašytinis
Funkciniai kalbos stiliai	Grožinis, dalykinis, publicistinis, šnekamasis
Žanras	Vaizdelis, pasaka, (stebuklinė, išgalvota, nuobodulio), apsakymas, informacija
Teksto struktūra	Monologinis, dialoginis, mišrus
Teksto pobūdis	Grynas, mišrus (su aprašymo ir samprotavimo elementais)
Temos pobūdis	Laisvasis (remiasi individualia patirtimi), apibrėžtasis (mintys po filmo, literatūrinio kūrinio ir pan.)
Teksto adresatas	Asmeninis (tekstas sau), viešas (tekstas publikai)
Kūrybiškumo laipsnis	Produkuotas (paties sukurtas), reprodukuotas (atkurtas, girdėtas, skaitytas), kreatyvus (išmonė)
Savarankiškumo laipsnis	Individualus, kolektyvinis, mišrus
Santykis su tikrove	Tikroviškas, fantastinis, nuotykinis, su detektyvo elementais, mišrus
Medžiagos šaltiniai	Pagal paveikslą, fotografiją, pagal pačių pieštus piešinius, komiksus; pagal animacinį filmą; skaitytą tekstą, pagal analogiją su skaitytu tekstu; pagal patirtus (regėtus ir girdėtus) įspūdžius ar įvykius
Kūrimo būdai	Pagal klausimus; planą; pagal svarbiausių pasakojimo įvykių iliustracijas; pagal nuoseklią ir deformuotą paveikslų seriją; pagal nuoseklų ir deformuotą tekstą, pagal gairinius žodžius, pateiktą pradžia, pabaigą, glaustą fabulą, pasakojimo atkūrimas iš pateiktų sakinių

Daugelis kalbos tyrinėtojų skiria *sakytinius* ir *rašytinius* tekstus. Sakytinio teksto autoriui svarbi garsinė raiška: tartis, kirčiavimas, intonacija, pauzės, gestai, mimika. Rašytinio teksto autoriui svarbi tik grafinė raiška. Rašymo procesas stabdo mintį

(kalbame greičiau, negu rašome) – tai įgalina tiksliau ir nuosekliau reikšti mintis, padeda formuoti stilistinius kalbos įgūdžius.

Kalbos tyrinėtojus domina sakininės ir rašytinės kalbos santykis. Mokyklinė praktika rodo, jog vaikų prigimčiai artimesnė šnekamoji kalba: jie moka gyvai, vaizdingai reikšti mintis žodžiu. Aprašyti taip pat vaizdingai patirtus įvykius ar išgyvenimus daugeliui vaikų būna labai sunku. L. S. Vygotskis, analizavęs šnekamosios ir rašytinės kalbos mokymąsi ir raidą, pastebėjo, kad vaikų rašytinė kalba atsilieka nuo jų sakininės kalbos: ji kur kas skurdesnė, schematiškesnė. Pasak L. S. Vygotskio, tokį sakininės ir rašytinės kalbos neatitikimą galima paaiškinti tuo, jog vaikui sakininės ir rašytinės kalbos išraiškos priemonės yra ne vienodai sudėtingos. Kai vaikui pateikiama sudėtinga rašytinė užduotis, jis susidoroja su ja, tarsi būtų jaunesnio amžiaus, nei yra iš tikrųjų (Vygotskis 1967: 39).

Sakininė kalba vaikui suprantama: tai kasdienė jo bendravimo priemonė, tai gyva vaiko reakcija į įvykius, susijusius su juo. Rašomoji kalba yra ypatinga ženklų ir simbolių sistema. Rašytinė kalba, anot L. S. Vygotskio, sudėtingesnė todėl, kad ji turi savų reikalavimų, be to, tie reikalavimai vaikui dar nepakankamai prieinami (Vygotskis 1967: 40).

Iš pradžių vaiko šnekamoji kalba yra turtingesnė už rašomąją, bet greitai tos proporcijos pasikeičia. Vėliau išlavinti įgūdžiai įgalina vaikus tiksliau ir nuosekliau reikšti mintis žodžiu.

Nagrinėjant tekstą, visada būtina išsiaiškinti, koks funkcinis stilius jame vyrauja, ar yra tekste ir kitų stilių bruožų. *Funkciniai stiliai* galėtų būti tekstų skirstymo į tam tikrus tipus kriterijai, nes kiekvienas stilius atsirenka tik jam būdingas kalbos priemones. Nors kalbos raiškos priemonės yra svarbus išorinis teksto funkcinio stiliaus rodiklis, tačiau remiantis vien jomis nustatyti teksto stilių dažnai būna nelengva. Lengviausia ir tiksliausia galima nustatyti teksto funkcinį stilių, kai žinomas teksto pavadinimas, autorius, o kartais reikalingas net ir platesnis kontekstas (Barauskaitė 1997: 9-11).

Pagal kalbos stilius tekstai galėtų būti skirstomi į 4 tipus: *grožinį, dalykinį, publicistinį, šnekamąjį*. Pasakojimui būdingiausias meninis ir buitinis stilius.

K. Župerka (1997: 11-12), nagrinėdamas, kaip vaikas, tarkim, pirmokas, suvokia stilių, teigia, jog pradinuko kalbiniai gebėjimai bei kalbinė veikla ribojasi vienu – buitiniu, šnekamuoju stiliumi, išskyrus ne jo paties tekstus: eilėraščio deklamavimą, išmoktos pasakos sekimą ir pan. Pasak K. Župerkos, stilius pagrįstas kontrastu: kad galėtum kalbėti apie stilių, turi būti suvokiami mažiausiai du skirtingi kalbos vartojimo būdai. Mokytojo ir mokinių bendravimas pamokoje turi vieną bendrą komunikatyvinį pagrindą, o jų kalba orientuota į oficialųjį bendravimo stilių. Be dalykinio stiliaus, pamokoje dažnai atsiranda ir šnekamojo stiliaus išraiškos priemonių: žodžių, gramatinių formų, sintaksinių konstrukcijų. Pamokoje atsiranda emocinė komunikacija, ne griauanti kalbėjimo dalykinį stilių, o padedanti adresatui jį suprasti (Župerka 1983: 106). Taigi vaikai pirmiausia pajaučia buitinio ir meninio pasakymo skirtumą, dalykinės ir vaizdingos kalbos priešpriešą.

Funkciniai stiliai nesudaro uždarų sistemų. Dėl stiprios žiniasklaidos įtakos visai bendrinei kalbos raidai net pradinių klasių mokinių kalbai būdingi stilių sąveikos reiškiniai. Kaip rodo mokyklose atlikti stebėjimai, stilistiniu požiūriu grynų pasakojamųjų tekstų mokiniai nesukuria, tačiau jų tekstuose vyrauja svarbiausi buitinio, dalykinio, meninio ir publicistinio stiliaus bruožai.

Labai svarbus yra *žanrinis* pasakojamųjų tekstų skirstymas į tipus. Pradinėse klasėse mokiniai susiduria su daugeliu žanrų padavimu, sakme, pasaka, apsakymu, vaizdeliu. Vaizdelį dažnai sunku atskirti nuo apsakymo – formos ypatybėmis šie žanrai labai panašūs. Pradinėse klasėse šie žanrai neskiriami: vaizdeliai vadinami apsakymais, kartais – pasakojimais. Pradinių klasių moksleiviai irgi geba sukurti tik vaizdelius, o ne apsakymus.

Galimas ir toks pasakojamasis tekstas, kuriame nėra įvykio raidos, tik pateikiami vienas ar keli faktai, duomenys, žinomų įvykių santrauka. “Tokie tekstai gali būti naujienų pranešimai, reklama, orų prognozė. Juos galima būtų vadinti informacija. Čia tarp teiginių vyrauja gretinimo, kartais laiko ar erdvės santykiai” (Alaunienė 1997: 5-6). V. Zaborskaitė šiuos pasakojimus siūlo vadinti informaciniais, nes taip dažniausiai nupasakojami istoriniai įvykiai arba nusakoma vienas po kito chronologiškai einančių įvykių seka.

V. V. Odincovas mano, jog tokius pasakojimus galima vadinti detalizuotais pranešimais (Odincovas 1980: 93).

Peržiūrējus naujuosius pradinių klasiu vadovēlius, galima pastebēti, kad atsekiros III kl. pratybu sašiuvinio uždauotys reikalauja sukurti ne tradicinā pasakojimā apie ūvykū, o informacinā pasakojimā. IV kl. taip pat dominuoja ūspūdzū pasakojimo darbai: ūspūdzū pasakojimas laiškuose, kelionēs ūspūdzū pasakojimas ir kt.

Jau buvo minēta, kad tekstai skirstomi ū pasakojimā, aprašymā ir samprotavimā. Paprastai grynū tekstū būna labai nedaug. Dažnai ū pasakojamājū tekstā ūsiterpia aprašymo ar samprotavimo elementai. Kartais nustatyti ribas tarp pasakojimo, aprašymo ir samprotavimo nēra lengva. Taigi pasakojimai gali būti: 1) *grynieji*, 2) *su aprašymo elementu*, 3) *su samprotavimo elementu* ar 4) *su aprašymo ir samprotavimo detalēmīs*.

Pradinēsē klasēsē mokiniai, remdamiesi atmintimi, dažnāu pasakoja literatūros kūriniū turinj. Taigi jie dar neskiria pasakojimo, aprašymo ir samprotavimo kalbos elementū. Kadangi mokiniai lengvāu suvokia pasakojimā negu kitas kalbos formas, tai pirmāusia jie ūssamāu supāžindinami su pasakojimu, tik vēlāu aprašymas gretinamas su pasakojimu, akcentuojami pasakojimo ir aprašymo skirtumai. Naujuosiuose pradinių klasiu vadovēliuose jau IV kl. mokoma ū pasakojimā tikslingai ūterpti aprašymā ar jo elementū. Reformuotai mokyklai parengti mokymo planai taip pat orientuoja ū ūvairiū pagal teksto pobūdū pasakojimū kūrīmā.

Pasakojamasis tekstas gali būti *tikroviškas* ir *pramanytas*. Teksto fabulos santykū su tikrove pirmāusia lemia pasakojimo šaltinis. Paties patirti, regēti ar girdēti ūspūdziai yra tikroviški. Tikroviški gali būti ir tie pasakojimai, kurie kuriami remiantis skaitytu tekstu. Čia ūškyla problema: koks yra pasakojimo ir atpasakojimo santykis? Riba tarp šiū tekstū reliatyvi.

Pasakojamieji tekstai galētū būti klasifikuojami ir *pagal jų kūrimo būdus*.

1. Pasakojimo kūrimas *pagal paveikslēliū seriā*. Paprastai paveikslēliai atitinka tris pasakojimo dalis: ūvykio pradžiā, eigā, pabaigā. Taip koncentruojamas mokiniū dēmesys ū pasakojimo nuoseklumā, teksto rišlumā.

2. Teksto kūrimas *pagal gairinius žodžius, sakinius, pastraipas*. Mokiniam tai sudėtinga užduotis, nes iš duotų žodžių reikia suvokti pasakojimo temą, nuspręsti, kokia bus pagrindinė mintis, ir pasirinkti tinkamą pasakojimo toną. Gairiniai žodžiai gali būti ir prie atitinkamo paveiklo ar kelių paveikslų serijos. Galima išskirti dvi deformuotų tekstų rūšis: 1) kai atskiri teksto komponentai (žodžiai, sakiniai, pastraipos) išdėstyti nenuosekliai; 2) kai praleistos atskiros žinomo teksto vietos, pvz., svarbiausias momentas, kuris nors veiksmo etapas, teksto žodžiai ir pan. Tą patį galima pasakyti ir apie piešinių serijas: sukeičiami vietomis paveikslėliai, trūksta vieno ar dviejų svarbiausių paveikslėlių, be kurių nesuprantamas turinys.
3. Gali būti pateikti ne gairiniai žodžiai, o *trumpai suformuluota fabula*, kurią reikia išvystyti.
4. Pasakojimo kūrimas *pagal mokytojo duotą, kolektyviai ar individualiai sudarytą planą*.
5. Pasakojimo kūrimas *pagal duotą pradžią, kartais – pradžią ir pabaigą*. Tai didelio kūrybiškumo reikalaujanti užduotis. Kai mokiniams pateikiama pradžia, jie žino veiksmo vietą, laiką, pagrindinį veikėją, užuomazgą. Sudėtingiau visa tai suvokti iš turimos rašinio pabaigos.
6. Pasakojimo kūrimas *pagal duotą pavadinimą arba savarankiškai pasirinktą pavadinimą*. Pirmuoju atveju nurodoma tema, jos formuluote užsimenama apie pagrindinę mintį. Antruoju atveju visiškai savarankiškumas, pasirinkimo laisvė.
7. Praktikuojamas atsitikimo ar situacijos sugalvojimas *pagal analogiją*. Perskaitomas tekstas, kuris sužadina emocijas, o jų pagrindu iš atminties atkuriami buvusio panašaus įvykio vaizdiniai. Analogijos principu galima sukurti tekstą, panašų į skaitytą, bet nesiremti patirtimi.
8. Pasakojimo kūrimas *pagal veikėjus* (katę, pelę, šunį) – visai naujas būdas, iki šiol dar neaptartas lietuvių didaktinėje literatūroje.

Pasakojamuosius tekstus didaktai siūlo klasifikuoti *pagal temų sudėtingumą* (P. Masiulis).

1. Papasakoti įvykį, atsitikusį mokiniams. Užduotis reikalauja pasakoti tai, kas mokiniams gerai žinoma. Pasakojama tokiu nuoseklumu, kaip viskas vyko.
2. Papasakoti apie įvykį, sužinotą iš draugo ar kito šaltinio. Keičiasi pasakojimo kompozicija: iš pradžių nurodoma, kokiomis aplinkybėmis sužinota apie įvykį, o po to atkuriamas įvykio veiksmas.
3. Papasakoti išgalvotą įvykį. Užduotis reikalauja nemažo mokinių kūrybiškumo.

Mokslinėje literatūroje nurodoma gana daug pasakojamojo teksto klasifikavimo būdų. Čia buvo paminėti svarbiausieji, bandyta juos klasifikuoti. Be abejo, ši klasifikacija nėra be priekaištų. Galima pasakojamuosius tekstus grupuoti pasirinkus kitus sisteminimo kriterijus, pvz., galima tekstą aprašyti kaip loginį kauzalinį tinklą, kuris parodo, kaip teksto turinį sieja priežasties pasekmės ryšiai; galima tekstus klasifikuoti į aprašomuosius, pasakojamuosius, aiškinamuosius, įtikinėjimo ir pan. V V Odincovas (1973: 21) priklausomai nuo autoriaus ir pasakotojo santykių tekste skiria 4 pasakojamojo teksto tipus.

1. Pasakotojas nepasakytas. Pasakoja pats autorius.
2. Pasakotojas pasakytas, tačiau stilistiškai neapibrėžtas.
3. Pasakotojas nepasakytas, tačiau aiškiai jaučiamas (iš pasakojimo leksikos, sintaksės). Tai tarsi anoniminis pasakojimas.
4. Pasakotojas pasakytas ir aiškiai stilistiškai apibrėžtas.

V Labutis (1997: 33-35) aptaria tekstologų pasiūlytus tekstų skirstymo kriterijus, pvz., *sudėtingumas/paprastumas, priklausymas/nepriklausymas nuo konteksto, meninis/nemeninis, didaktinis/medidaktinis, geros/prastos kalbos tekstas* ir pan.

Čia norėta parodyti, jog tekstas yra objektyviai egzistuojantis reiškinys, kurio požymius, struktūros ypatumus galima analizuoti labai įvairiais aspektais. Tekstų klasifikacija atskleistų tekstų skirtybes, padėtų nuodugniau suvokti teksto sampratą, teksto tipų

įvairovę, papildytų tradicinę tipologiją, leistų tekstus grupuoti, apibendrinti jų požymius.

Literatūra

- Alaunienė Z. 1997. – Teksto sandara: tipologijos problema. *Meniniai ir komunikaciniai tekstai*. – Šiauliai: ŠU, 5-6.
- Barauskaitė J. 1997. Dėl teksto funkcinio stiliaus apibūdinimo. *Meniniai ir komunikaciniai tekstai*. – Šiauliai: ŠU, 9-11.
- Labutis V. 1997. – Dėl tekstų skirstymo ir apibūdinimo. *Meniniai ir komunikaciniai tekstai*. – Šiauliai: ŠU, 33-35.
- Masiulis P. 1989. *Mokymo kurti rašytinį tekstą pradmenys*. Vilnius: Mokslas.
- Župerka K. 1997. – *Stilistika*. – Šiauliai: ŠU.
- Župerka K. 1983. – *Lietuvių kalbos stilistika*. Vilnius: Mokslas, 105-106.
- Выготский Л.С. 1967. – *Воображение и творчество в детском возрасте*. – Москва: Просвещение, 39-40.
- Одинцов В.В. 1973. *О языке художественной прозы*. Москва: Наука, 21.
- Одинцов В.В. 1980. – *Стилистика текста*. – Москва: Наука, 93.

SUMMARY

SOME OF THE LINGUISTIC AND DIDACTIC FEATURES OF NARRATION

Ligita Mykolaitienė

While discussing various texts, language and didactic specialists meet with the and therefore their estimation basis varies as well. In addition, the text is not only the problem related to the interpretation of a text character (kind, genre, type). Texts are being classified in accordance with various criteria, objectives, tasks object of linguistics research.

In linguistics texts have been allotted into narration, description and reasoning for a long time.

A great number of linguists and didactics specialists discussed the variety of narrated texts. However, even though the classification is important both in theoretic and practical way, the integral and harmonious classification has not been found yet. The classification of texts should reveal the differences of texts, should assist in more thorough apprehension of the variety of all texts, should allow to form groups as well as to summarise their signs and features.

Referring to different basis, the classification of narrative texts is provided in the Table by the article author. The allocation basis and kinds of narrative texts are discussed briefly further in the article.

Other criteria of allocation of texts suggested by other text specialists are discussed at the end of the article.